

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (16)

2015
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

МАТЕРІАЛИ
та ДОСЛІДЖЕННЯ
АРХЕОЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ
ІА НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідectво

про реєстрацію ЗМІ

КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbatenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
21.05.2015, протокол № 4.

Усі матеріали рецензовано

Літературний редактор:

К.П. Бунятян

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України

СКОРИЙ С. А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С. А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

ІВАКІН Г. Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., член-кореспондент НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., доктор історичних наук, професор

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, професор

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук

САМОЙЛОВА Т. Л., кандидат історичних наук

СОН Н. О., кандидат історичних наук

Публікація здійснена в рамках програми по збереженню та забезпеченню належного функціонування наукового об'єкта «Колекція Інституту археології НАН України «Скарби давньої історії України»» (№ 2Н/22-14).

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 16.02.2014. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 11,9 + 0,7 вкл. Обл.-вид. арк. 13. Тираж 300 екз. Зам. №

Друк: ПП «Видавництво «Стародавній Світ»»

Свідectво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 4035 від 07.04.11

З М І С Т

Передмова

СТАТТІ

Кулаковська Л.В., Усик В.І. Первісне заселення Закарпаття

Вотякова О.Л. Техніко-типологічний аналіз матеріалів шару II стоянки Королево на Закарпатті

Кононенко О.М. Крем'яні знаряддя верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І: типологічна специфіка та її інтерпретація

Пічкур Є.В. Кременеві скарби трипільської культури

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Іванченко Л.І. Прикраси з розкопок літописного Возв'язля

МЕТОДИ РЕСТАВРАЦІЇ

Шиянова Г.В. Особливості консервації та реставрації археологічної кераміки

Територіально-адміністративний покажчик експозиції Археологічного музею ІА НАН України (упорядн. *О.Л. Вотякова, Л.І. Іванченко*)

Наші автори

Список скорочень

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

C O N T E N T S

4 Introduction

ARTICLES

5 *Kulakovska L.V., Usik V.I.* Initial Palaeolithic occupation of Transcarpathian region

22 *Votiakova O.L.* Techno-typological analysis of Koro-
levo, layer II in Transcarpathia

35 *Kononenko O.M.* The stone tools of the Upper Palaeolithic site Radomishl' I: specificity and interpretation of the typology

65 *Pichkur E.V.* The flint «caches» of Trypillian culture

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

77 *Ivanchenko L.I.* Jewelry from the excavations of the ancient Vzvyagl

METHODS of RESTORATION

82 *Shiyanova G.V.* Conservation and restoration archaeological ceramics

90 Territorial and administrative reference book of Archaeological Museum's exhibition of IA NAS of Ukraine (compiled by *O.L. Votiakova, L.I. Ivanchenko*)

100 Our authors

101 List of abbreviations

ПЕРЕДМОВА

Археологічний музей Інституту археології НАН України був організований у 1966 р. як науковий відділ Інституту археології АН УРСР.

У чотирьох залах музею зібрано більше 7000 оригінальних експонатів, які характеризують основні етапи розвитку людства (кам'яна доба, енеоліт—бронза, ранній залізний вік, середньовіччя).

Експозиція, що розташована у чотирьох залах на площі 500 м², загалом відображає результати наукових досліджень колективу Інституту археології НАН України та є вдалим взірцем поєднання фундаментальних розробок з їх практичним застосуванням. Більшість музейних експонатів є унікальними історичними та мистецькими об'єктами. Це — найдавніші артефакти із стоянки Королево, мистецькі вироби доби верхнього палеоліту, колекція предметів трипільської культури, що належала першим землеробам і скотарям на теренах України, матеріали з розкопок курганів та поселень доби бронзи.

Матеріали експозиції «Ранній залізний вік» висвітлюють історію населення України початку I тис. до н. е. — перших століть н. е. Саме тут можна познайомитись з пам'ятками кімерійської, скіфської та сарматської культур. Цікава сторінка в історії України пов'язана з грецькою колонізацією Північного Причорномор'я та виникненням великих античних міст. Цей період проілюстровано матеріалами з грецького поселення на о. Березань, міст Ольвії та Тіри.

У розділі музею, присвяченому історії давніх слов'ян та Київської Русі, експонуються матеріали з поселень та могильників давньослов'янських та сусідніх з ними племен, старожитності з Шестовицького могильника поблизу Чернігова, Києва, інших давньоруських міст.

Експозиція доповнюється численними реконструкціями та макетами, унікальними діорамами: «Поховання знатного скіфа», «Давньоруське місто Чучин» та «Київ. Місто Володимира».

Співробітники музею працюють над актуальними проблемами сучасної археологічної науки, проводять самостійні польові дослідження, є організаторами та активними учасниками вітчизняних та міжнародних наукових форумів.

У відділі «Археологічний музей» зберігаються колекції з відомих палеолітичних стоянок України: Королево, Антонівка 1, 2, Рихта, Пушкарі, Добранічівка, Ключи, Радомишль, Мізин, Межигірці, Дорошівці III тощо.

Збірка «Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАНУ» є першим суто музейним випуском, до якого увійшли статті співробітників відділу. Роботи присвячені матеріалам, які зберігаються або експонуються в музеї.

Адреса музею:

01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького 15.

Тел. 380(44)235.62.86.

Музей працює з 10 до 17 год. щоденно.

Вихідні: понеділок, вівторок.

УДК: 903.21(477.87)“632”

Л. В. Кулаковська, В. І. Усик

ПЕРВІСНЕ ЗАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ

Стаття присвячена характеристиці найдавнішої палеолітичної індустрії в Україні, а саме, матеріалам шару VII стоянки Королево в Закарпатті. Подано детальний аналіз стратиграфічних умов залягання знахідок і кам'яного виробництва, датування цих матеріалів.

Ключові слова: ранній палеоліт, Королево, стратиграфія, палеомагнетизм, кам'яна індустрія.

ВСТУП

Багатошарова палеолітична стоянка Королево, відкрита в 1974 р., досліджувалася колективом Закарпатської палеолітичної експедиції під керівництвом В. Гладиліна в 1974—1991 рр. Пам'ятка розташована на терасах заввишки 100—120 м (Гострий Верх і Бейвар) лівого берега р. Тиса (рис. 1, б), на північній околиці с. Веряця Виноградівського р-ну Закарпатської обл. на території Королівського щеззаводу (рис. 1, а). У 1970—1980-і рр. основні дослідження провадились у секторі Бейвар. Саме там у розрізі стіни кар'єру було прослідковано археологічні шари та зібрано найбільше кам'яних артефактів. У секторі Гострий Верх підйомний матеріал траплявся спорадично.

Уже в перші роки досліджень стало очевидно, що ці дві ділянки (два сектори) різняться між собою і в геологічному сенсі. В секторі Гострий Верх у повністю відкритому кар'єром профілі четвертинні відклади потужніші, структуровані та без проявів природної руйнації. На окремих ділянках Бейвара інтенсивно йшов процес розмиву поверхні в давнину, ерозійні процеси призвели до руйнування четвертинних відкладів на рівні педогенезу останнього

міжльодовиків'я, спостерігалось багато древніх балок і змивів, що призводило до перевідкладання археологічного матеріалу. Водночас саме в цій частині стоянки *in situ* були зафіксовані та досліджені середньопалеолітичні археологічні шари II, II-а, III, V, V-а та ранньопалеолітичний шар VI.

СТРАТИГРАФІЯ

Найповніший геологічний розріз зафіксовано в секторі Гострий Верх у шурфах 18 і 26 [Адаменко та ін., 1989; Adamenko, Gladiline, 1989] (рис. 2). У 1997—1999 рр. стратиграфію стоянки вивчав П. Езарте — розчистка 17 [Haesaerts, Koulakovska, 2006] (рис. 2, б).

Цоколь терас, на яких розташована стоянка, складений дацитами. Вище залягають четвертинні відклади: товща лесоподібних суглинків потужністю близько 14 м, розділена сімома викопними ґрунтами. Основними хронологічними реперами для датування археологічних шарів є палеоґрунти останнього (RW, Eem) і міндель-риського (гольштайнського) міжльодовиків'я. У нижній частині профілю між викопними ґрунтами VIII і IX, а саме в літологічних горизонтах 21 і 23, простежено змину палеомагнітних зон прямої та зворотної намагніченості (Брюнес—Матуяма). Результати отримано в Інституті геофізики Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ, РФ) та в Centre de Physique du Globe a Dourbes (IRM, Бельгія) [Адаменко та ін., 1989; Adamenko, Gladiline, 1989; Haesaerts, Koulakovska, 2006] (рис. 3; 4).

На кінець 1980-х рр. на стоянці в стратиграфічній позиції було виділено та досліджено ранньо-, середньо- та верхньопалеолітичні ша-

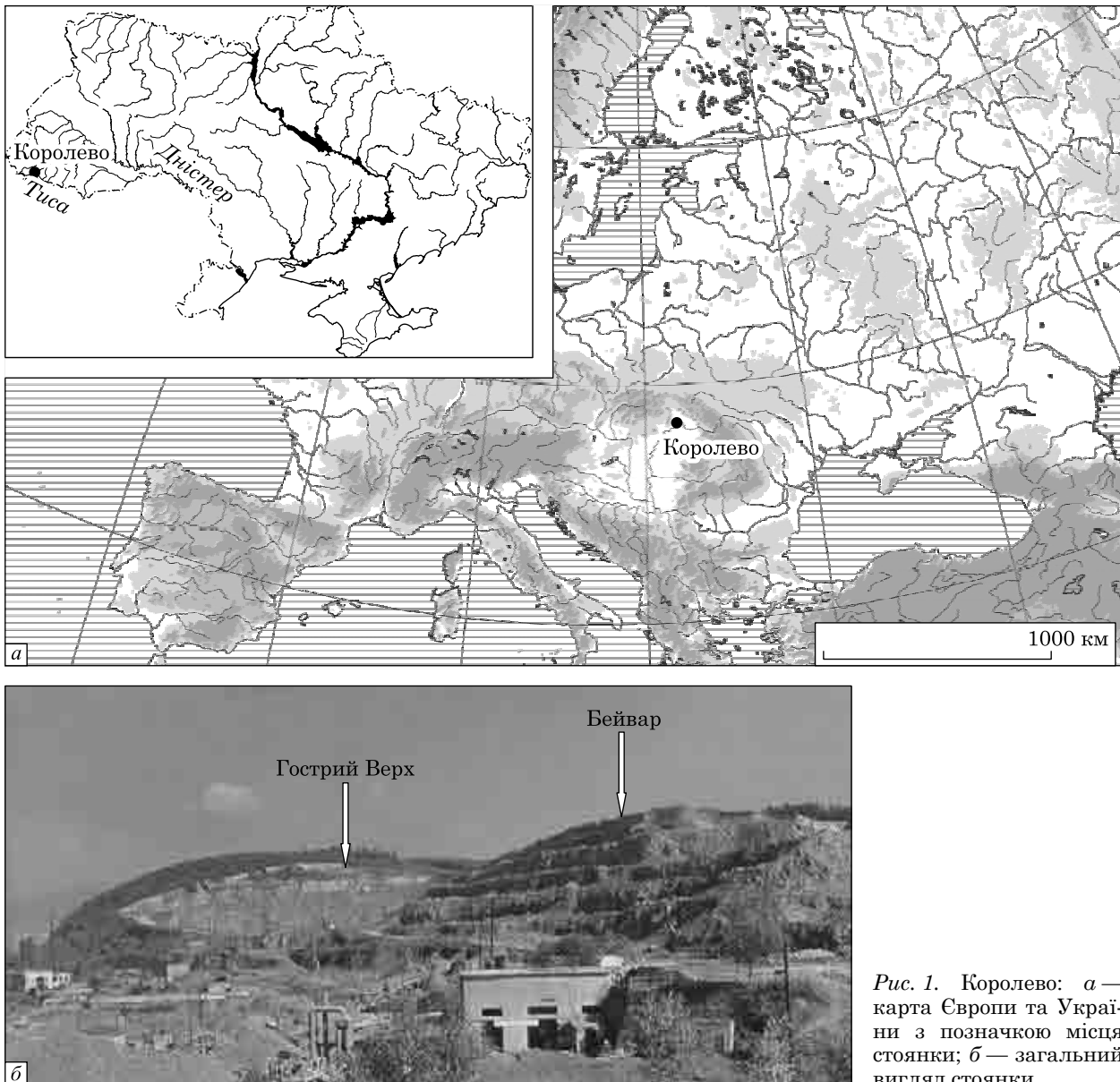

Рис. 1. Королево: а — карта Європи та України з позначкою місця стоянки; б — загальний вигляд стоянки

ри Іа—VI. При опрацюванні андезитових артефактів з перевідкладених ділянок і зібраних на поверхні зафіксовано артефакти, які за станом збереження поверхні відрізнялися від стратифікованих знахідок з будь-якого археологічного шару. Поверхня цих знахідок була більше зруйнована процесами вилюговування та видавалася суттєвіше вивітреною. Постало питання про наявність ще одного, а з часом (як здавалося дослідникам) і двох палеолітичних шарів, вочевидь давніших за вивчені. Таким чином ці нестратифіковані знахідки були об'єднані в культурно-хронологічні комплекси VII і VIII [Гладилин, Ситливий, 1990, с. 37—41].

Відтак, черговим і найважливішим завданням досліджень у наступні роки став пошук артефактів цих комплексів у стратифікованій позиції. Оскільки четвертинні відклади в секторі Гострий Верх потужніші, а геологічна послідовність у нижній частині профілю видава-

лася менш зруйнованою (шурфи 18, 26) (рис. 2, а, б), було вирішено зосередити пошуки саме на цій ділянці.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ШАРУ VII

У 1983 р. між зачистками 13 і 14, 15, упритул до розкопу Х 1978 р., було закладено розкоп XIII (рис. 2; 3). При розкопках застосовувався метод терасування з метою точнішої фіксації знахідок і дотримання техніки безпеки [Гладилин, 1983, с. 2]. Була розкрита площа 100 м² до низів педогенезу останнього міжльодовиків'я (Еем, MIS 5e).

У 1984 р. на розкопі XIII по лінії квадратів а—г-1—6 досліджено ще 100 м² на глибину до 10 м (рис. 5). У «мелком галечном аллювии (гюнц-миндель») були зафіксовані знахідки шару VII (20 предметів), що уможливило «уточнить их стратиграфическое положе-

Рис. 2. Королево: а — план сектора Гострий Верх; б — загальний план стоянки. Скорочення: Р. — розкоп, Ш. — шурф, Зач. — зачистка

ние и удревнить возраст VII комплекса (ранее он датировался миндельским временем?)» [Гладилин и др., 1984, с. 4].

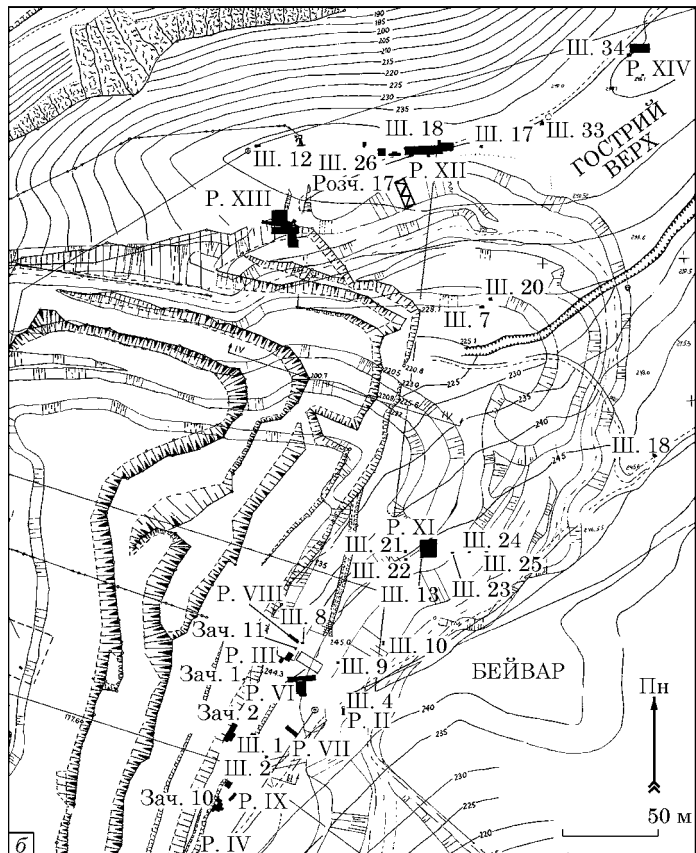
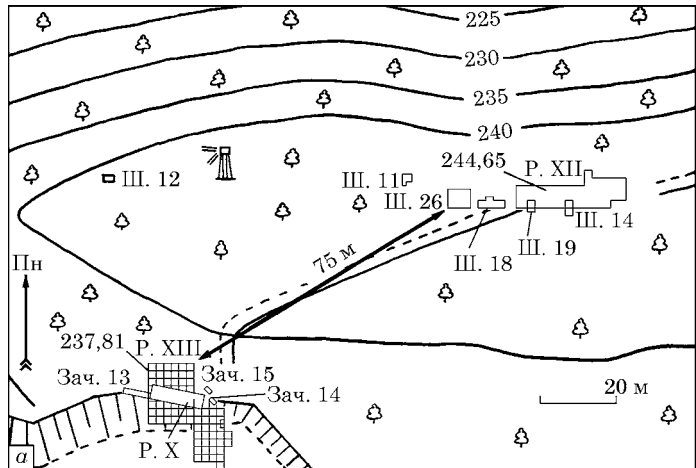
У 1985 р. розкоп XIII розширили в південно-східному напрямку (площа 128 м²). У верхній частині алювію (літологічний шар 26) були зафіксовані *in situ* знахідки VII шару, зокрема відщеп № 293 (кв. д-10; рис. 5, в). Цей факт ще раз підтвердив гюнц-міндельський вік шару [Гладилин и др. 1985, с. 5].

Палеомагнітний аналіз показав, що «в разрезах двух зачисток покровных субаэриальных отложений Королево по направлению естественной и первичной остаточных намагниченностей выделяются две зоны: мощная зона преимущественно прямой намагниченности и небольшая зона обратной полярности. Палеомагнитные зоны уверенно [Адаменко и др., 1981] и с учетом вышеприведенных данных сопоставляются с зонами Брюнес и верхней частью зоны Матуяма. Это подтверждают и данные ТЛ-анализа. Граница зон Брюнес—Матуяма, датируемая 730 тыс. лет, проходит в суглинке, разделяющем VIII и IX ископаемые почвы» [Адаменко и др., 1989, с. 16—17]. Таким чином, знахідки, що залягали нижче цієї межі, попадали в зону зворотної намагніченості та відповідно мали вік, старший за 730 тис. років. У 1998 р. із літологічних горизонтів 21 і 23 П. Езарте відібрав зразки для палеомагнітного аналізу, обидва вони показали зону зворотної полярності. Отже, ще раз було підтверджено вік шару VII, який, імовірно, відповідає MIS 23, 25. Стоянка функціонувала в час помірного кліматичного режиму (термомер II). У палінологічному спектрі наявний пилок широколистяних порід: *Ulmus*, зрідка *Carpinus* і в незначній кількості *Juglans* і *Fagus*. Вік цього шару становить близько 950 тис. р. [Адаменко, Gladiline, 1989, р. 696; Haesaerts, Koulakovska, 2006, р. 29].

Отже, культурний шар VII зафіксовано в стратиграфічній позиції тільки в розкопі XIII (Гострий Верх) у горизонті дрібногалькового алювію (літологічний горизонт 26), нижче рубежу палеомагнітних зон Брюнес—Матуяма [Адаменко и др., 1989, с. 18].

МЕТОДИКА

У перші роки робіт у Королеві використовувався термін «культурний горизонт», власне аналогічний поняттю «археологічний шар» [Гладилин, 1975; 1978]. З часом з'явився новий

термін — «культурно-хронологічний комплекс» [Гладилин, 1980]. Культурно-хронологічний комплекс об'єднував артефакти, знайдені на різних ділянках пам'ятки в стратифікованій позиції, перевідкладені та зібрані на поверхні. Основним критерієм для такого їх розподілу, в першу чергу, був ступінь руйнації поверхні андезитових знахідок. «Подкрепляя и уточняя стратиграфические и планиграфические наблюдения, это обстоятельство (степень сохранности поверхности изделий из вулканического сырья — Л. К., В. У.), наряду с технико-типологическими особенностями находок, позволяет привязать к тем или иным культурным горизонтам находок, залегающим *in situ*, обильный подъемный и переотложенный в древности ма-

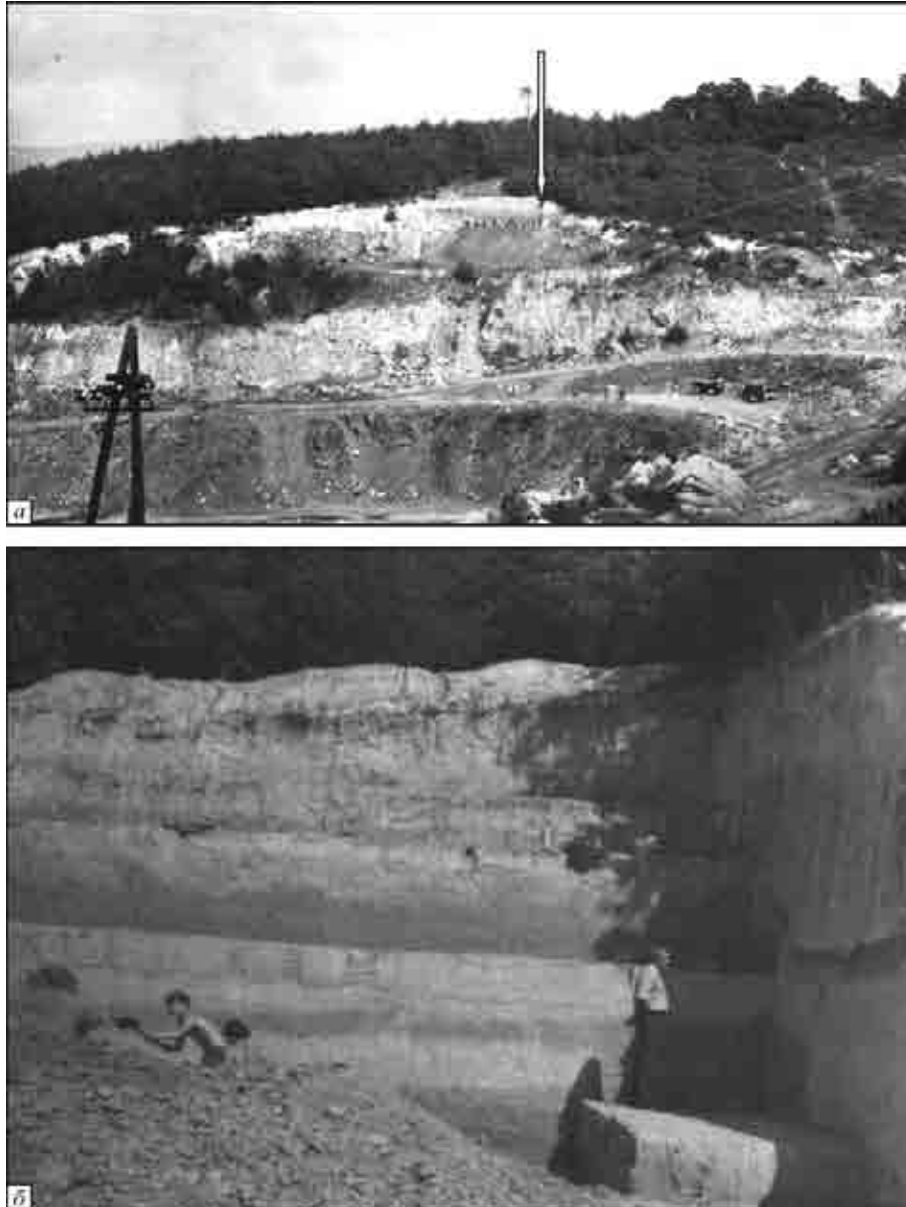

Рис. 3. Королево: а — загальний вигляд височини Гострий Верх з півдня (стрілкою вказано місце розкопу XIII); б — північна та східна стіни розкопу XIII

териал как на самом Королевском местонахождении, так и на ряде других палеолитических пунктов Закарпатья» [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 28]. Іншими словами, в культурно-хронологічний комплекс були поєднані стратифіковані артефакти з відібраними суто візуально, що одразу ставило під сумнів «чистоту» колекції.

Можна допустити, що андезитова сировина, власне зовнішні ознаки руйнації її поверхні, може бути одним з критеріїв поняття «культурно-хронологічний комплекс». Однак одразу постало запитання, що робити з численними неандезитовими нестратифікованими артефактами, в яких такі ознаки відсутні?

На перших порах для визначення терміну «культурно-хронологічний комплекс» начебто передбачалася наявність своєрідної «королівсь-

кої тріади»: стратиграфічна позиція, ступінь патинизації поверхні андезитової сировини і техніко-типологічні характеристики індустрії. Проте реальний стан речей виявився іншим. Окремі «культурно-хронологічні комплекси» є добірками стратифікованими та гомогенними (шари Ia, II, Па, Пб), інші ж складаються із різних за походженням матеріалів. Саме ці чинники і вплинули в деяких випадках на кінцеву інтерпретацію індустрії.

Не виключаючи повністю чинника хронологічного впливу на зміну поверхні андезитової сировини, на що неодноразово вказувалося [Кулаковская, Усик, 2010; Усик, Рац, Кулаковская, 2014], ми не підтримуємо штучний поділ гомогенних колекцій, а також додання до них матеріалів з поверхні за ознаками подібності зовнішніх властивостей андезитів, що можуть

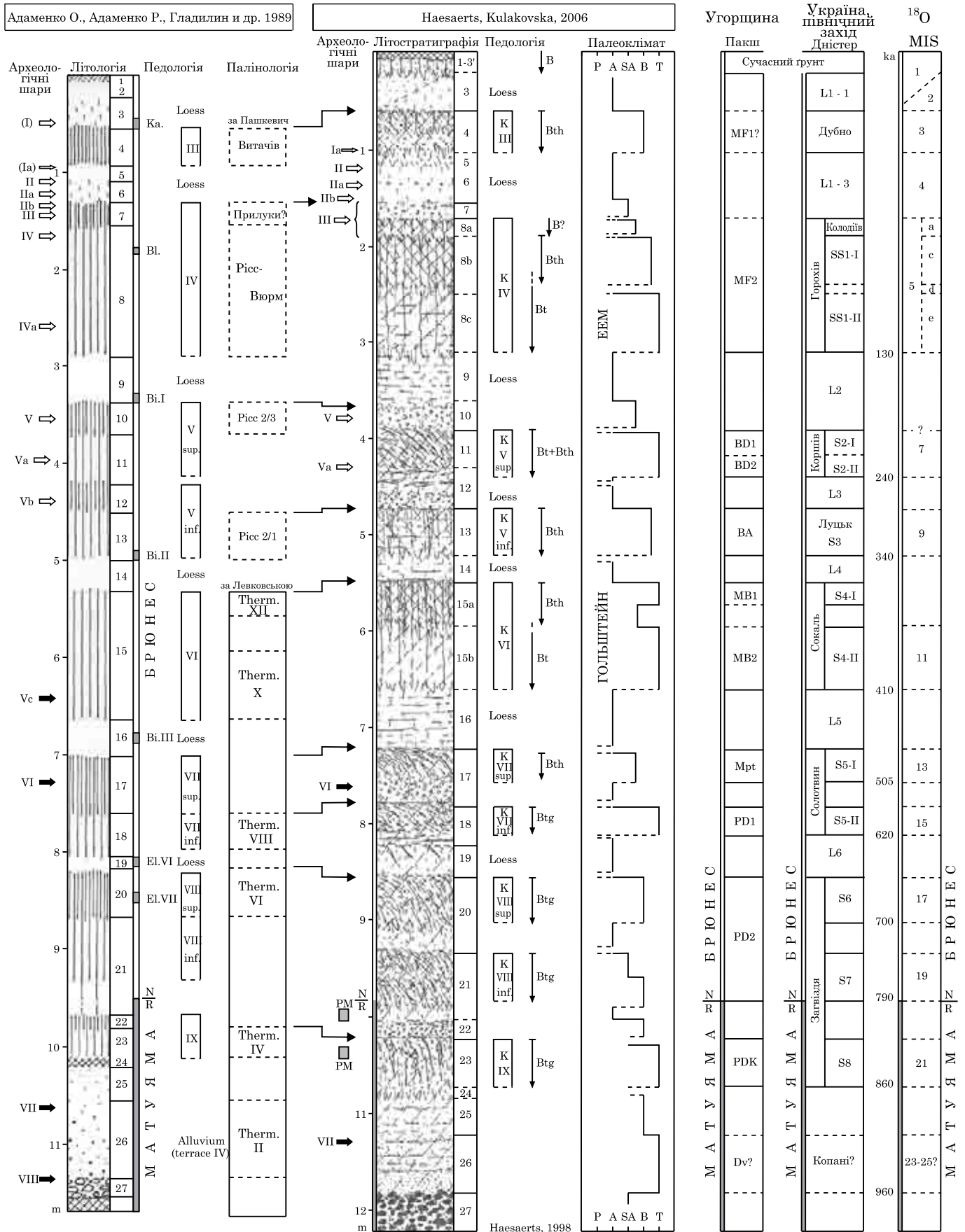
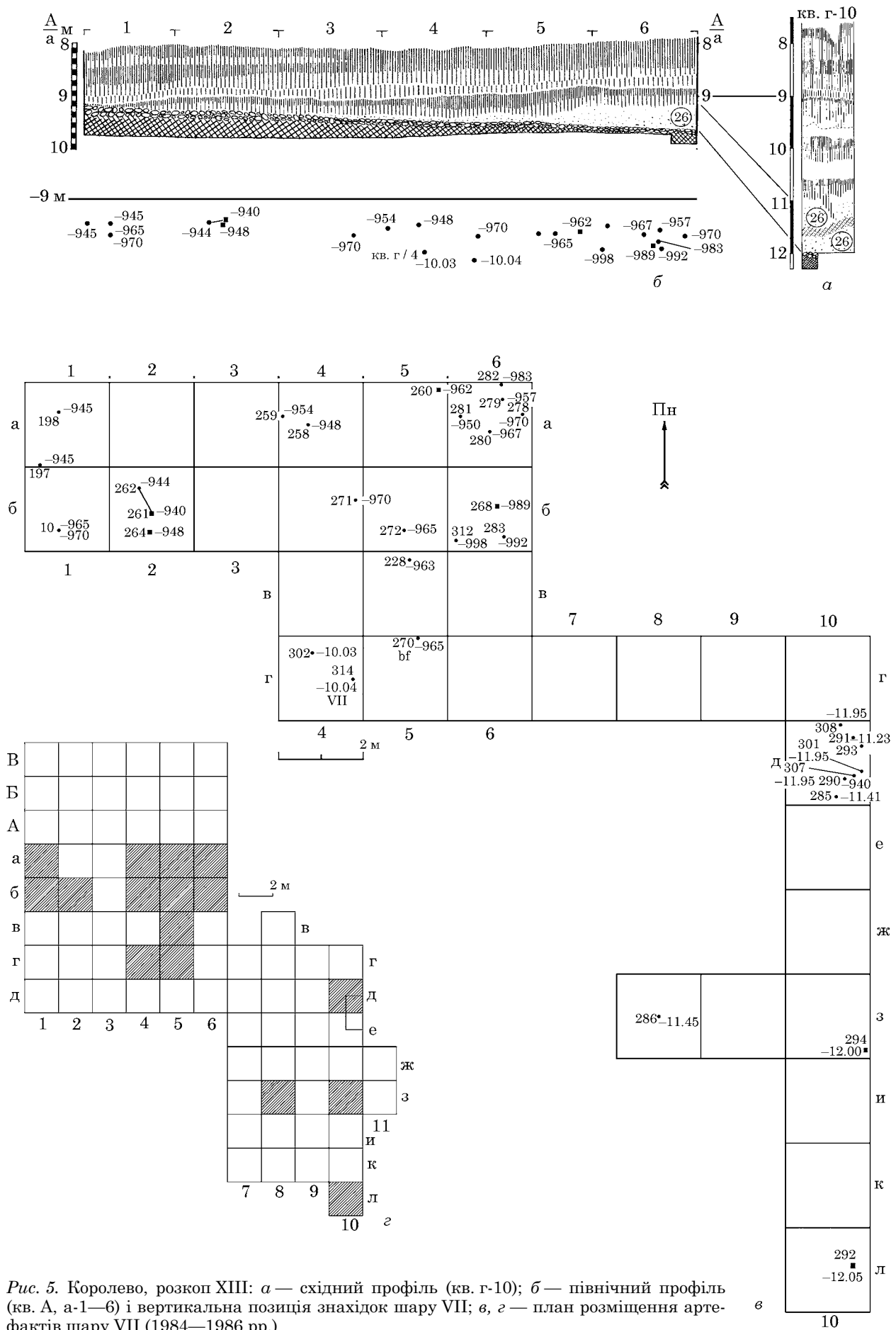

Рис. 4. Королево, стратиграфічний розріз стоянки, скорельований з лесовими розрізами Угорщини [Pecsi, 1985], північно-західної України [Bogutski, Lanczont, 2002] і морськими ізотопними стадіями ODP Site 677 [Shackleton et al., 1990]. Умовні позначки: маленька контурна стрілка — ранній верхній палеоліт; велика контурна стрілка — середній палеоліт; чорна стрілка — ранній палеоліт; Р — перигляціальний; А — арктичний; SA — субарктичний; В — бореальний; Т — помірний. Детально див.: Haesaerts, Kulakovska, 2006

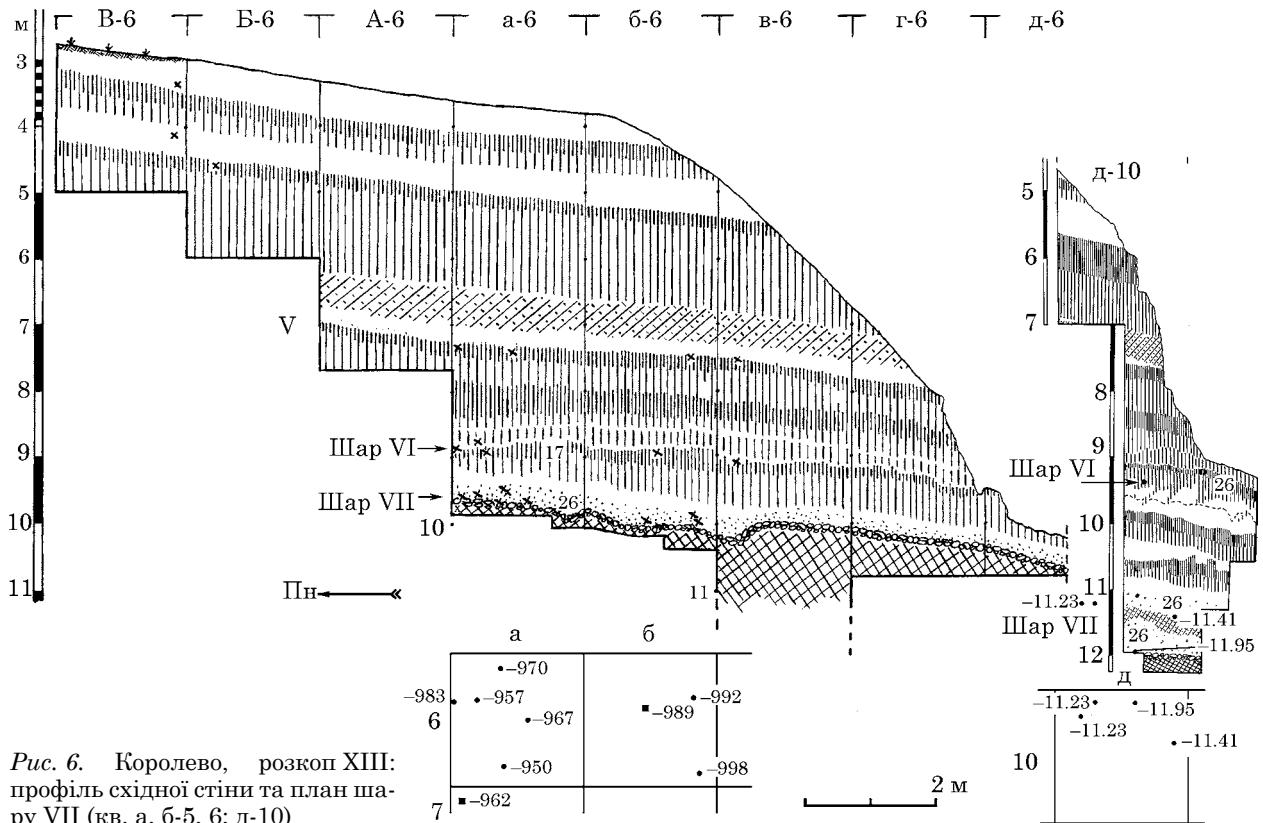

Рис. 6. Королево, розкоп XIII: профіль східної стіни та план шару VII (кв. а, б-5, 6; д-10)

спричинити викривлення техніко-типологічних показників. Завжди є загроза механічного доповнення «культурно-хронологічного комплексу» виробами, нехарактерними для конкретних індустрій. Враховуючи ці моменти, ми вважаємо, що доцільніше використовувати термін «культурний / археологічний шар» до тих матеріалів Королево, які мають чіткий стратиграфічний контекст.

Опосередковано важливість такого вибору можна підтвердити зауваженням В. Любіна щодо аналогічної ситуації в печері Треугольна на Кавказі. «Совершенно некорректным представляется также отнесение задним числом к тому или иному комплексу (на основании «сходства сырья и типологии») многочисленных находок из осыпей, шурфа 1986 г. и раскопа 1987. Равным образом некорректно такое же распределение по комплексам каменных изделий из переотложенного субстрата линз» [Любин, 1998, с. 136]. Об'єднання в одну колекцію знахідок з культурного шару та із зборів на поверхні можливе лише через процедуру ремонту як, наприклад, у шарі II стоянки Королево II, де в складанки зібрались артефакти з розкопу та розкритої поряд площі (вскриша) [Usik, 1989].

Зважаючи на ці зауваження, детальній перевірці були піддані всі знахідки з розкопу XIII (1984—1986 рр.) (рис. 5, в, г). Артефакти зафіксовані на різних глибинах (від 9,4 до 12,0 м), що можна пояснити значним падінням літологічного горизонту в південно-східному напрямку

(рис. 5, а; б). У квадратах а, б-6, досліджених безпосередньо поблизу вивченого профілю, вони рівномірно розподіляються на глибині від 9,50 до 9,92 м у межах одного геологічного горизонту (рис. 5). У квадраті г, д-10 (рис. 5, а) літологічний горизонт 26 розділяється інтрузивним горизонтом делювію (?), що свідчить про локальний епізод порушення стратиграфічної послідовності на дуже обмеженій ділянці. Над цим горизонтом у квадраті д-10 було знайдено три артефакти шару VII (рис. 6), нижче — лише один відщеп і два сумнівні уламки. Слід наголосити, що за профілем ні вище, ні нижче залишків подібного делювію не спостерігалося. Об'єктивні дані вказують, що знахідки шару VII знаходяться в межах усього горизонту алювію тераси, а не тільки в його верхній частині, як зазначалося раніше [Гладилин, 1989, с. 10].

Отже, ще раз наголосимо: знахідки шару VII стратиграфічно зафіксовані винятково в розкопі XIII і на досить обмеженій площі. У шурфах 18 і 26, а також у розчистці 17 (1998 р.), які є стратотипом для зведеного розрізу стоянки Королево, артефакти шару VII відсутні.

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ

У роботах В. Гладиліна та В. Ситливого опубліковано колекцію з 1539 артефактів цього культурно-хронологічного комплексу [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 39—41; Gladilin, Sitlivi, 1990, р. 25—26]. Як уже вказувалося

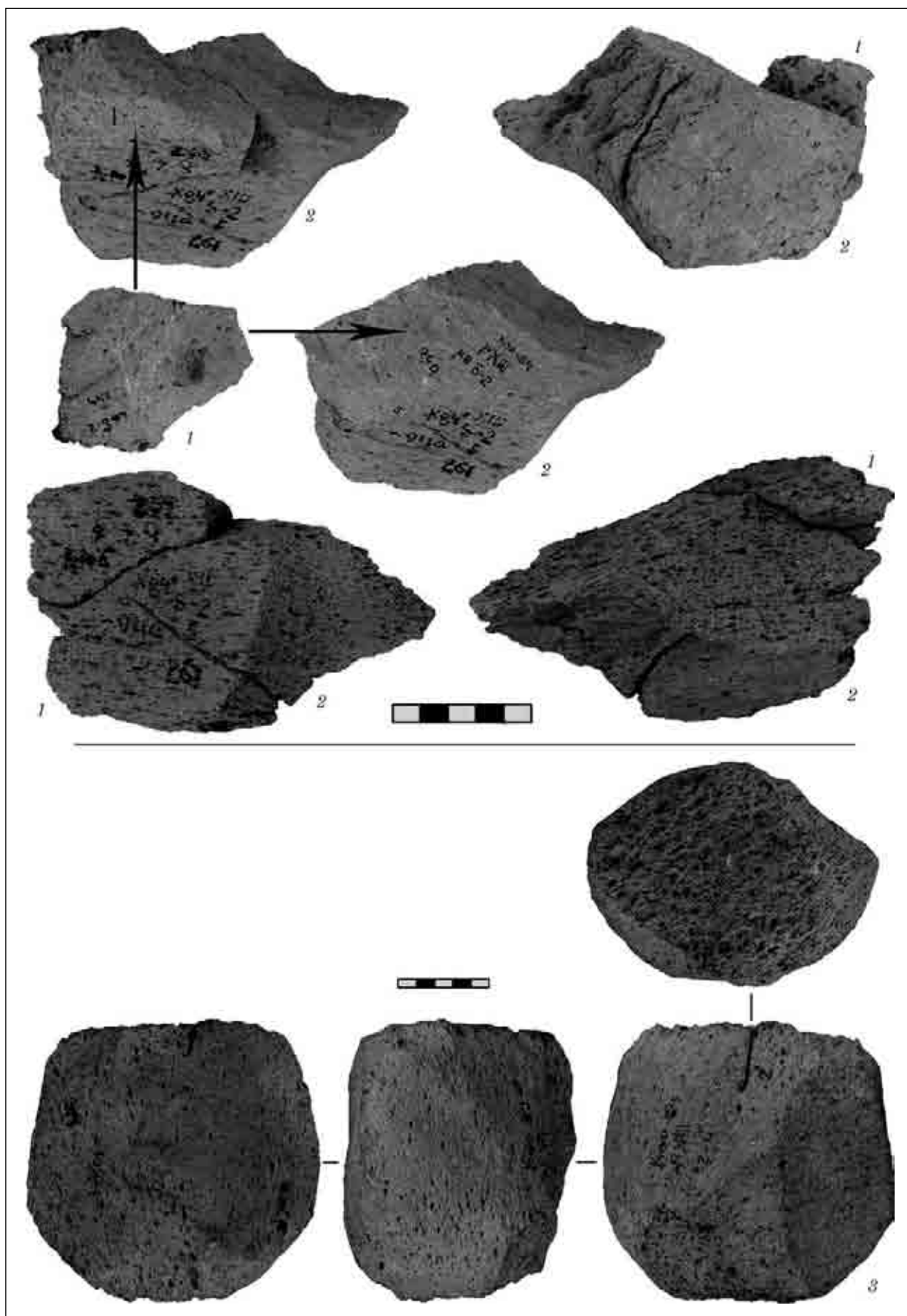

Рис. 7. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII: 1 — уламок-відщеп; 2 — уламок-нуклеус (ремонтж); 3 — поліедр (андезит)

[Кулаковская, 2009; Кулаковская, Усик, 2010; 2011], до цього культурно-хронологічного комплексу включено матеріали з різних розкопів, шурфів і зачисток, а також зібрані на поверхні. Нагадаємо, що головним критерієм для об'єднання артефактів в один комплекс був ступінь вилугування поверхні андезитової сировини.

У цій роботі використано винятково стратифіковані матеріали з розкопу XIII (рис. 5, в, г). Розкоп, видовжений з півдня на північ, покривав доволі значну площу (320 м²), яку умовно можна поділити на дві великі ділянки: північно-західну (кв. А—В, а—д-1—6) та південно-східну (кв. в—л-7—10) (рис. 5, в). На північно-західній ділянці відносна концентрація артефактів (від одного до щонайбільше п'яти на квадрат) відзначена по лінії кв. а, б-1—6 і близьких до них кв. в-5, г-4, 5 (рис. 5, в, г). На південно-східній ділянці знахідки в основному розподіляються по лінії 10 (кв. д, з, л) і в кв. з-8.

Колекція складається з 33 предметів: нуклеуси — 5, уламки-нуклеуси — 2, поліедр — 1, відщепи — 12, уламки-відщепи — 5, луски — 1, уламки — 5, знаряддя — 2 (таблиця).

СИРОВИНА

99,89 % артефактів шару VII виготовлено з місцевого андезиту (рис. 7—10; 8, 10 — див. вклейку), два оформлено на кварцитовій сировині (рис. 11; 12; 12 — див. вклейку), один — на кварці (?). Андезитові вироби мають щільну сіру патину з глибокими кавернами вилугування. Поверхня їх найбільше пошкоджена порівняно з андезитами інших археологічних шарів.

МЕТОДИКА КЛАСИФІКАЦІЇ

У колекції шару VII трапляються уламки андезиту з негативами сколів і предмети, що нагадують відщепи з «дорсальною» та «вентральною» поверхнями. Однак вони не мають традиційних слідів використання техніки відбійника, зокрема ударного горбика чи їх відбитків на відповідних поверхнях. Зважаючи на відсутність будь-яких слідів пошкоджень чи переміщення (обкатаність, залощеність), умови залягання, низьку концентрацію матеріалів і віддаленість від виходів сировини, ми не бачимо реальних факторів природного впливу на походження цих виробів. Інша справа — визначення морфології та типологічних особливостей цих артефактів.

В. Гладилін для обґрунтування критеріїв так званої «техніки розбивання, или дробления» при класифікації подібних артефактів нижньопалеолітичних індустрій наголошував на наявності уламків і плоских сколів без ознак штучного розщеплення [Гладилін, Ситливый,

Королево, шар VII, склад колекції

Назва	Р а з о м
Нуклеуси	5
Відщепи	11
Нуклеуси-уламки	3
Відщепи-уламки	4
Уламки	7
Луски	1
Знаряддя	2
Р а з о м	33

1990, с. 7—8, 14], якій «свойственно хаотичное разбивание каменных пород». «Техника дробления не основана на изготовлении и утилизации нуклеуса. Получение обломков, осколков, плоских фрагментов достигается несколькими крайне примитивными приемами: бросанием камня на камень, разбиванием на твердой основе. В результате получались преимущественно угловатые, бесформенные обломки и плоские фрагменты исходного сырья без традиционных признаков искусственного расщепления и лишь в редких случаях — достоверные сколы» [Гладилін, Ситливый, 1990, с. 8]. Доречно нагадати, що застосування техніки дробіння було відзначено в матеріалах нижнього шару печери Ля Мікок у Франції. Припускалося, що жовта каменю розбивали «різкими, потужними, випадково спрямованими ударами» [Ефименко, 1953, с. 168]. Намагаючись типологічно виділити із маси звичайних природних уламків і плоских фрагментів ті предмети, які, очевидно, були розколоті / розбиті без відбійника, ми пропонуємо користатися двома термінами: «уламки-нуклеуси» та «уламки-відщепи».

Уламки-нуклеуси — це окремість андезитової сировини різної форми та розмірів з одним або кількома плоскими чи опуклими негативами на поверхні (рис. 7, 2). Уламки-відщепи, які могли бути з них сколоті, мають дорсальну та вентральну поверхні (рис. 7, 1; 8, 1), переважно увігнутий профіль, що за формою може відповідати негативам на уламках-нуклеусах. Уламки-відщепи не мають чіткої зони, яку можна класифікувати як ударну площадку, та, відповідно, чітких ознак точки удару. Цілком імовірно, що ці дві категорії можуть бути результатом техніки дробіння або розколювання на кам'яному ковадлі (?). Додамо, що на поверхні артефактів відсутні будь-які сліди забитості чи розкришеності, що має бути однією з ознак техніки дробіння. Відсутність відбивного горбика часто спостерігається в тому разі, коли удар твердим відбійником наносився по дотичній траєкторії. Ми не виключаємо також того, що морфологія появи подібних артефактів може бути пов'язана із застосуванням вогню (?), хоча ця гіпотеза потребує серйозного підтвердження. Однак такі припущення не безпідставні.

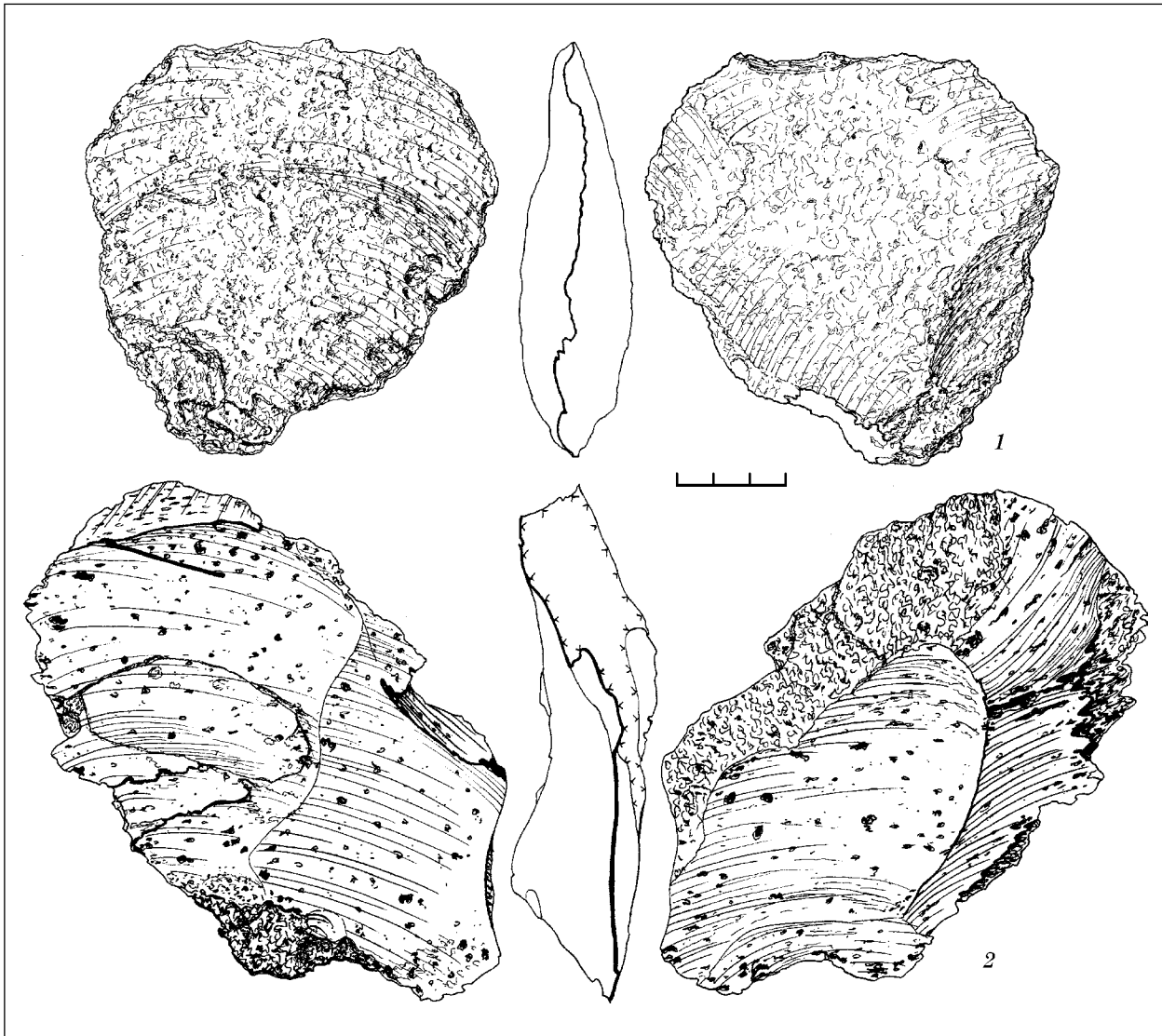

Рис. 9. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII, прорисовка: 1 — відщеп *Kombewa*; 2 — односпрямований відщеп (андезит)

Використання вогню чітко підтверджено навіть для раніших часів (1,21—1,24 млн р. т.), воно простежено на місцезнаходженні Айнікаб 1 у Центральному Дагестані [Амирханов, Бронникова, Таймазов, 2013, с. 7—19].

У багатьох випадках уламки-нуклеуси за морфологією дуже подібні до так зв. поліедрів і сфероїдів, а уламки-відщепи за морфологією відповідають їх негативам. Слід зазначити, що в питанні походження цих виробів також допускалася можливість термічного впливу [Gobert, 1914].

Категорія уламків включає кутасти окремісти андезиту, що мають хоча б найменші сліди умисного розколювання.

Лусками названо невеликі сколи (до 3,0 см). Розглянемо детальніше артефакти.

1. Нуклеус односпрямований підтрапецієподібний, площинний. Розміри: $77,21 \times 72,39 \times 41,72$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-6, гл. 10,0, № 267 (рис. 13, 2).

2. Нуклеус односпрямований підтрикутної форми з гладенькою відбивною площадкою. Заготовкою слугував уламок андезиту. Розміри: $68,53 \times 73,87 \times 42,29$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. 6-2, гл. 9,48, № 264 (рис. 8, 2).

3. Нуклеус односпрямований підчотирикутний з гладенькою відбивною площадкою. Виготовлений на уламку андезиту. Розміри: $100,21 \times 70,06 \times 51,4$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. л-10, гл. 12,05, № 292.

4. Нуклеус поперечний паралельний чотирикутної форми, відбивна площадка вкрита кіркою. Виготовлений на андезитовій конкреції. Розміри: $59,33 \times 83,24 \times 59,18$ мм. Польовий шифр: кв. 6-6, гл. 9,89, № 268 (рис. 13, 1).

5. Нуклеус багатоплощадковий з односпрямованими та паралельними негативами, підтрапецієподібний. Виготовлений на кварциті. Розміри: $83,74 \times 84,15 \times 53,69$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. з-10, гл. 12,00, № 294 (рис. 11, 2; 12, 2).

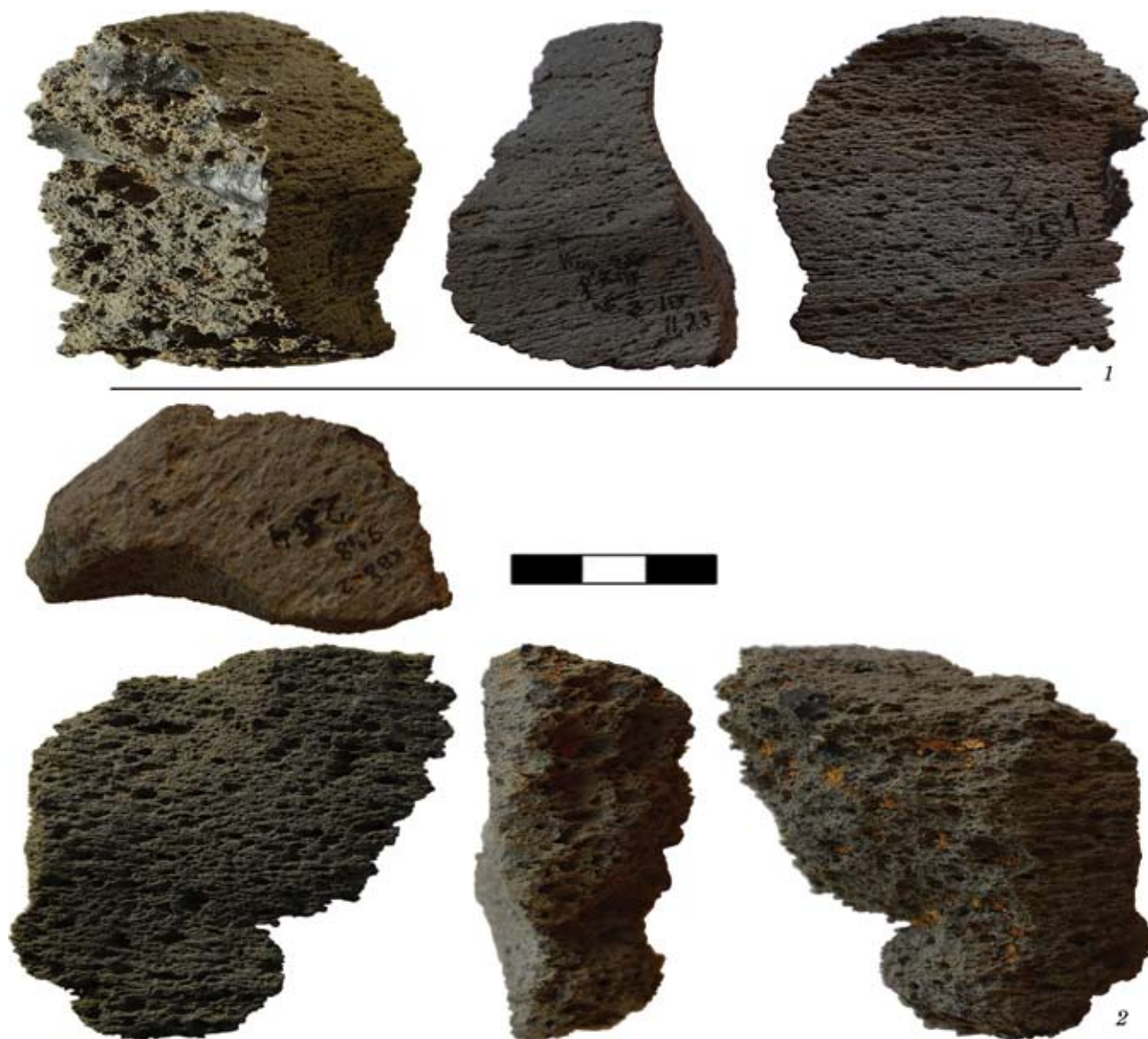

Рис. 8. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII: 1 — відщеп-уламок; 2 — односпрямований нуклеус (андезит)

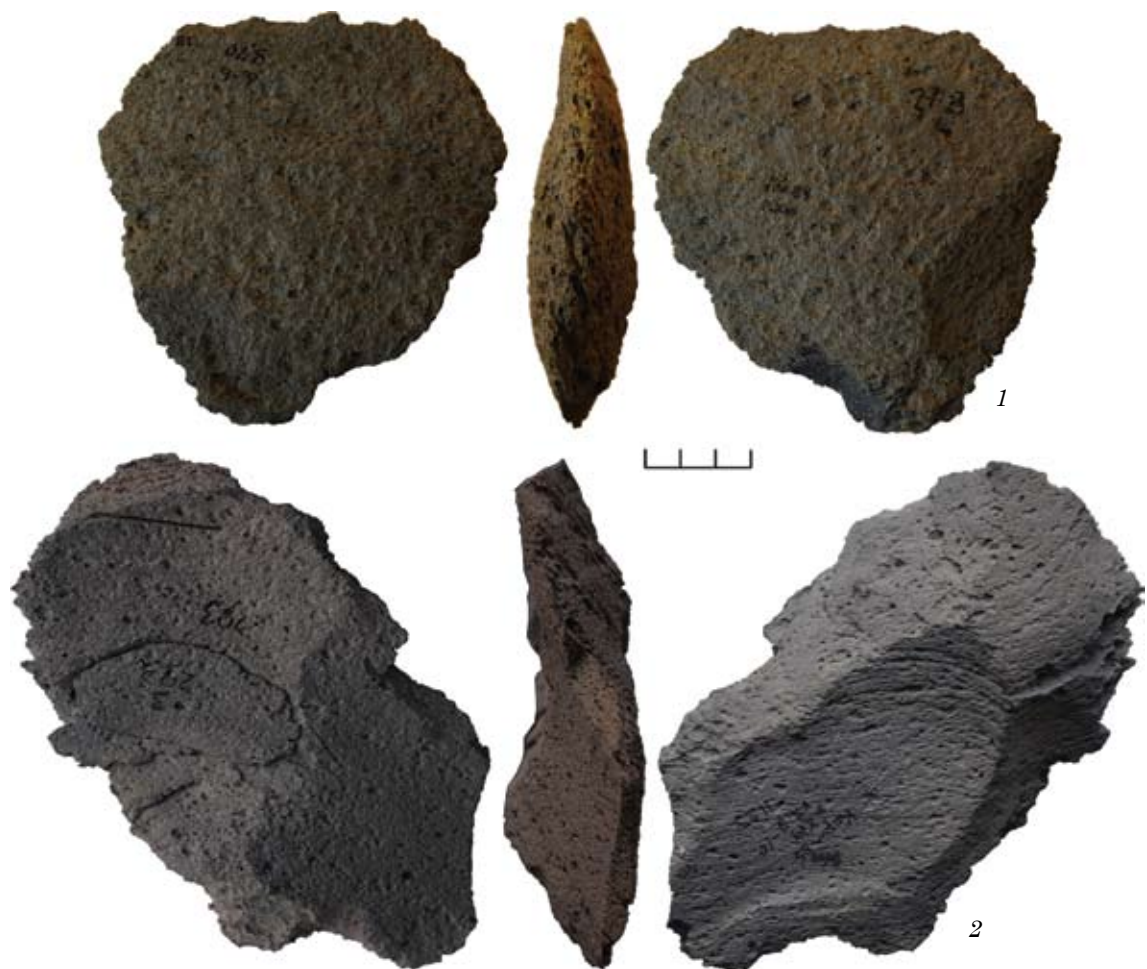

Рис. 10. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII, фото: 1 — відщеп *Kombewa*; 2 — односпрямований відщеп (андезит)

Рис. 12. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII, фото: 1 — двобічно оформлене знаряддя; 2 — багатоплощадковий нуклеус (кварцит)

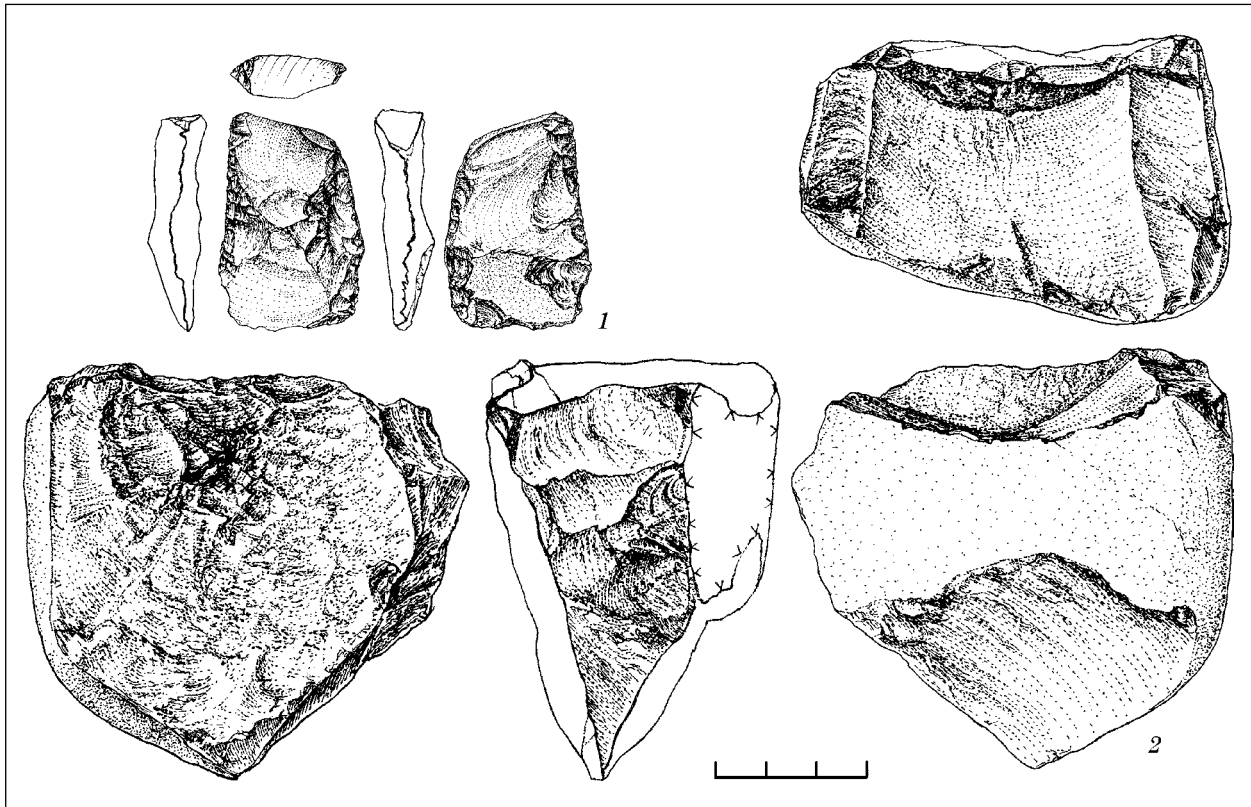

Рис. 11. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII, прорисовка: 1 — двобічно оформлене знаряддя; 2 — багатоплощадковий нуклеус (кварцит)

6. Нуклеус-уламок. На виробі збереглися залишки кірки. Добре видно три негативи сколів. Два з них утворилися внаслідок удару, третій негатив — опуклий і морфологічно схожий на негативи сколів на полієдрі. Розміри: $129,82 \times 71,41 \times 71,38$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-2, гл. 9,40, № 261 (рис. 7, 2).

7. Нуклеус-уламок. Цей виріб має негативи двох сколів: один морфологічно можна пов'язати із звичайним односпрямованим розколюванням, другий, скоріше, опуклий ніж ввігнутий, ударна хвиля присутня. Негатив від ударного горбика непомітний. Артефакт має неправильну кубічну форму, за морфологією схожий на полієдр. Розміри: $88,23 \times 94,14 \times 63,21$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-5, гл. 9,62, № 260.

8. Полієдр. Заготовкою слугувала вулканічна «бомба». На проксимальній і дистальній частинах є залишки кірки. Більша частина поверхні по периметру має опуклу конфігурацію, є також ділянки з увігнутими негативами. На негативах добре помітна ударна хвиля. Досить складно, а інколи практично неможливо чітко зафіксувати негатив ударного горбика. Розміри: $132,67 \times 146,53 \times 106,14$ мм, маса 3124 г. Польовий шифр: р. XIII, кв. г-4, гл. 10,14, № 314 (рис. 7, 3).

9. Відщеп первинний, площадка гладенька. Розміри: $62,49 \times 42,46 \times 15,81$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-1, гл. 9,45, № 197.

10. Відщеп первинний (латеральний фрагмент), площадка вкрита кіркою. Розміри:

$59,86 \times 35,15 \times 24,53$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. з-8, гл. 11,45, № 286.

11. Відщеп первинний, площадка невизначена. Розміри: $57,33 \times 51,69 \times 20,54$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. г-4, гл. 10,03, № 302.

12. Відщеп первинний (дистальна частина). Розміри: $37,01 \times 24,01 \times 9,1$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-6, гл. 9,67, № 280.

13. Відщеп Комбева. Ударна площадка вкрита кіркою. Розміри: $113,94 \times 111,44 \times 26,81$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-6, гл. 9,70, № 278 (рис. 9, 1; 10, 1).

14. Відщеп Комбева, ударна площадка гладенька з «напівгубкою». Не виключено, що цей артефакт є сколом оформлення робочого краю. Розміри: $38,61 \times 59,04 \times 5,56$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. д-10, гл. 11,415, № 285.

15. Відщеп латеральний (*débordante*) з кіркою односпрямований, ударна площадка двогранна. Розміри: $71,63 \times 58,52 \times 9,05$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. д-10, гл. 11,95, № 301 (рис. 13, 3).

16. Відщеп радіальний (латеральна частина). Ударна площадка вкрита кіркою, має «губку». Розміри: $54,52 \times 40,54 \times 20,21$ мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-1, гл. 9,65, № 313 (рис. 13, 4).

17. Відщеп односпрямований, площадка вкрита кіркою. На дорсальній поверхні збереглися негативи двох поздовжніх сколів. Відщеп захопив протилежний край нуклеуса. Розміри: $142,53 \times$

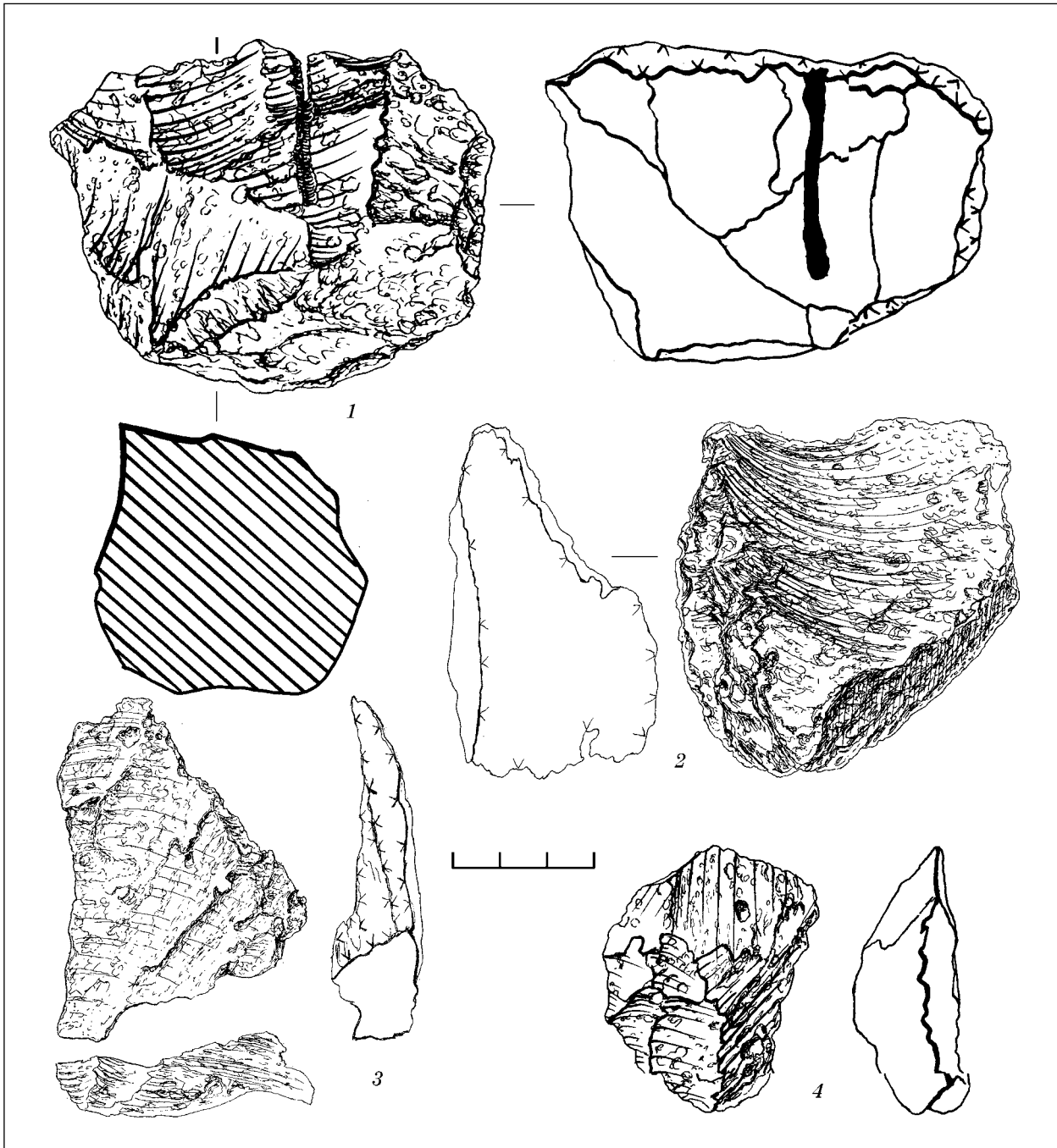

Рис. 13. Королево, розкоп XIII, знахідки із шару VII: 1 — паралельний нуклеус; 2 — односпрямований нуклеус; 3 — односпрямований відщеп, 4 — радіальний відщеп

120,79 × 29,33 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. д-10, гл. 11,23, № 293 (рис. 9, 2; 10, 2).

18. Відщеп — уламок первинний. Площадка невизначена, вентральна поверхня дуже ввігнута. Розміри: 42,27 × 30,69 × 14,94 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-6, гл. 9,92, № 283.

19. Відщеп-уламок односпрямований. При розколюванні зачеплено протилежний від ударної площадки край. Артефакт має підчотирикутну форму і трикутний у розрізі. Розміри: 65,65 × 70,69 × 52,67 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. д-10, гл. 11,23, № 291 (рис. 8, 1).

20. Відщеп-уламок. Дорсальна поверхня вкрита на 50 % кіркою та має залишок негативу попереднього зняття. Площадка гладенька. Наявна вентральна поверхня. Ударний горбик не простежується, натомість добре помітна ударна хвиля. Розміри: 30,81 × 33,02 × 30,32 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-6, гл. 9,50, № 281.

21. Відщеп-уламок (проксимальна частина) первинний. Вентральна поверхня ввігнута, наявна ударна хвиля. Площадка не визначена (роздроблена), має таку само морфологію, що й інші відщепи-уламки, та співпадає з негативами на полієдрі. Розміри: 79,51 × 59,33 ×

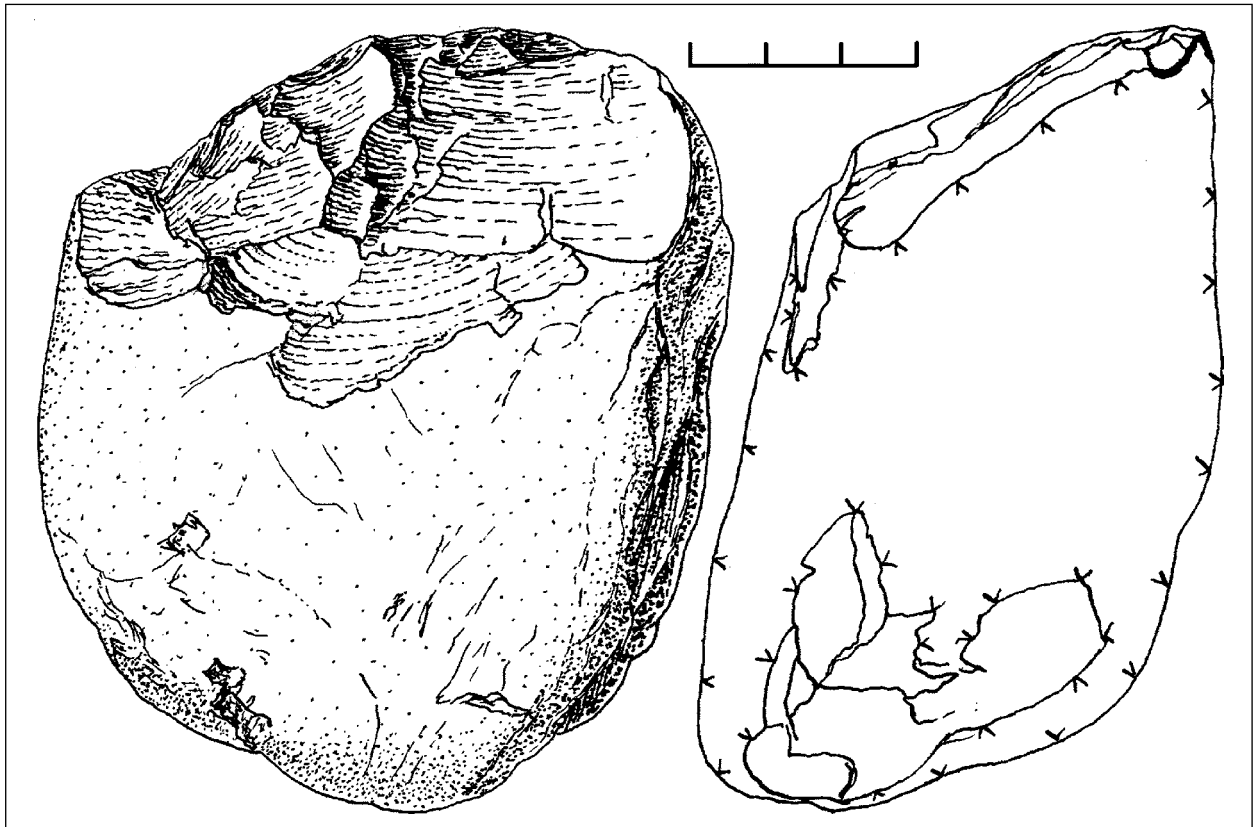

Рис. 14. Королево, розкоп XIII, шар VII: чопер (кварц?)

28,04 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-2, гл. 9,44, № 262 (рис. 7, 1).

22. Фрагмент невизначеного відщепу. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-6, гл. 9,80, № 282.

23. Відщеп сумнівний. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-6, гл. 8,98, № 263.

24. Луска. Польовий шифр: р. XIII, кв. д-10, гл. 11,95, № 308.

25. Уламок андезиту з вузькою «вентральною» поверхнею. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-4, гл. 9,48, № 258.

26. Уламок андезиту. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-4, гл. 9,70, № 271.

27. Уламок андезиту. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-6, гл. 9,57, № 279.

28. Уламок андезиту. Польовий шифр: р. XIII, кв. д-10, гл. 11,95, № 307.

29. Уламок андезиту. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-5, гл. 9,65, № 272.

30. Уламок андезиту. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-4, гл. 9,54, № 259.

31. Уламок андезиту. Польовий шифр: р. XIII, кв. а-1, гл. 9,45, № 198.

32. Чопер. Знаряддя виготовлено на кварцевому жовні. Розміри: 102,81 × 84,78 × 53,4 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. б-6, гл. 9,98, № 312 (рис. 14).

33. Фрагмент виробу з двобічною обробкою. Заготовкою слугував дистальний фрагмент первинного кварцитового відщепу. Розміри: 42,28 × 27,83 × 9,12 мм. Польовий шифр: р. XIII, кв. г-5, гл. 9,65, № 270 (рис. 11, 1; 12, 1).

ПЕРВИННЕ РОЗКОЛЮВАННЯ

Для первинного розколювання шару VII характерно два варіанти отримання заготовок: традиційним шляхом експлуатації нуклеусів за допомогою відбійника і техніка, яку можна визначити як розколювання без відбійника. Перший варіант характеризують такі методи: *Kombewa*¹, односпрямований, паралельний і радіальний. На нуклеусах відсутні будь-які ознаки попередньої підготовки робочої поверхні й тонкого фасетування ударних площадок.

Виходячи із загального аналізу нуклеусів, найпоширенішою була практика сколювання з гладенької чи натуральної площадки послідовно в одному напрямку однієї чи кількох заготовок (рис. 8, 2; 13, 2). Односпрямована огранка частіше трапляється на відщепках (рис. 13, 3). Отже, можна говорити про застосування цієї техніки за принципом: один удар — один негатив. Окрім такого дещо спрощеного способу отримання заготовок, в індустрії використовувалась і паралельна техніка (рис. 13, 1), і варіант поєднання односпрямованого та паралельного методів (рис. 11, 2; 12, 2). Застосування методів

1. Один з авторів (Л. К.) вважає, що метод Комбева на стоянці Королево можна розглядати як початкову стадію експлуатації нуклеуса на відщепі, зважаючи на те, що подібні нуклеуси та сколи є практично в кожному шарі стоянки незалежно від віку й технокомплексу.

Kombewa та радіального засвідчують лише відщепи.

Приклади розколювання без відбійника демонструють поліедр (рис. 7, 3) і уламки-нуклеуси (рис. 7, 2). Ці артефакти мають дуже схожі плоскі й трохи опуклі негативи на розколотих поверхнях. Плоскі або увігнуті вентральні поверхні уламків-відщепів за морфологією співпадають з цими негативами (рис. 7, 1; 8, 1). Специфіку відповідності зазначених рис підтверджує приклад ремонту уламку-нуклеуса (6 / № 261) з уламком-відщепом (21 / № 262) (рис. 7, 1, 2). Раніше вже зазначалося, що на цих артефактах відсутні ознаки розколювання відбійником.

У літературі поліедр описують як заокруглений або кулястий, оббитий широкими різноспрямованими сколами артефакт. Подібні знаряддя інколи називають сфероїдами, багатогранниками, бола та ін. Є кілька думок щодо їх використання: кидальний камінь, камінь для рогатки, куля з гранями [Raymond, 1904; Leahey, 1971]. Також указувалося, що ці предмети схожі на нуклеуси, тож їх доволі легко сплутати з останніми [Heinzelin, 1962]. Поліедр із Королево вагою 3124 г однозначно не міг використовуватись як кидальна зброя. Вірогідніше, йдеться про нуклеоподібний артефакт.

Як впливає з аналізу технології первинного розколювання, в індустрії використовувалося кілька методів, які в тому чи іншому поєднанні стандартні для всієї доби палеоліту

Можливо, на перший погляд, при аналізі колекції дещо забагато уваги приділено таким категоріям як уламки-нуклеуси та уламки-відщепи, зважаючи на остаточно невизначений характер їх походження. В той же час у культурному шарі VI, що стратиграфічно залягає вище та датується часом MIS 14, подібні вироби мають масовий характер [Kulakovskaya et al., 2010]. На нашу думку, є підстави вважати цей технологічний феномен усвідомленим. Звичайно ж, найкращим підтвердженням нашої гіпотези буде здійснення експериментального дослідження. Додамо, що наявні в колекції уламки андезиту мають сліди штучної фрагментації.

ТИПОЛОГІЯ

Знаряддя оформляли широкими сколами (оббивка, обтеска). Чопер має характерну для таких знарядь обробку вузького кінця широкими негативами (рис. 14).

Фрагмент двобічно оформленого виробу має тонкий лінзоподібний перетин, що міг утворюватися за використання м'якого відбійника (?). Характер робочих країв схожий на ретуш, хоча можна говорити й про сліди використання(?). Типологічна атрибуція цього артефакту перебуває на межі двобічно-оброблене знаряддя / *pièce esquille* (рис. 11, 1; 12, 1).

ШАР VIII — ЧИ РЕАЛЬНИЙ ВІН?

У роботах В. Гладилина та В. Ситливого йдеться про два ранньопалеолітичні шари, що залягали в зоні зворотної намагніченості: VII і VIII. Колекція шару VIII нараховує 426 предметів. Як відзначають дослідники, шар VIII залягав «в низах галечного аллювія гюнцкого возраста (слой 27)» [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 37]. Дослідники одразу ж застерігають, що «большинство этих изделий переотложены и до недавнего времени не найдены в стратиграфической позиции. Первоначально они были выделены морфологически. От более поздних ашельских поделок, с которыми они нередко встречаются вместе во вторичном залегании, их, наряду с технико-типологическими показателями, отличают цвет и худшая сохранность поверхности — высокая степень ее выщелоченности. Высказано предположение, что они должны происходить из миндельских или даже более древних отложений. Это предположение подтвердилось. В 1984 г. изделия VIII культурно-хронологического комплекса были найдены на Гостром Верхе (раскоп XIII)» [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 37].

Отже, вперше шар VIII у стратифікованій позиції був зафіксований у розкопі XIII 1984 р. У звіті зазначено, що «собрано 15 поделок (9 из андезита, 6 из кварцита и песчаника). Уровень сохранности поверхности андезитовых предметов аналогичен сохранности артефактов, выявленных на других раскопных объектах и выделенных по морфологическим признакам в отдельный самый архаичный комплекс (VIII) на местонахождении. Среди находок примитивные нуклеусы (выделяется крупный полиедр), грубые отщепы (рис. 4, 2), чоппер с продольно выпуклым краем, обработанный с одной стороны несколькими широкими сколами и естественным обухом (рис. 3, 1). Три поделки из кварцита и песчаника отнесены к чопперовидным изделиям, две другие — к грубо расколотым галькам. Таким образом, коллекция древнейших находок в Королево (VIII культурно-хронологический комплекс) теперь насчитывает до 400 предметов. Архаичный облик этих изделий и древний их возраст (около 1 млн лет до н. э.) позволяет относить комплекс VIII к кругу олдувайских или раннеашельских индустрий» [Гладилин и др., 1984, с. 4—5].

У 1985 р. «находки VIII комплекса, как и в 1984 году, были зафиксированы в галечнике (гюнц). Среди них: 9 обломков из андезита, 2 массивных отщепы. Обнаружены десятки расколотых галек из песчаника, кварцита, кварца, однако, с уверенностью говорить об их искусственном происхождении пока не представляется возможным» [Гладилин и др., 1986, с. 5—6].

У звіті 1990 р. про знахідки із шару VIII не згадується. Можна дійти висновку, що в розкопі XVI (прирізка до східної стіни розкопу XIII) цей шар не зафіксовано.

Таким чином, маємо 26 предметів з шару VIII, які, за висновками В. Гладиліна, були зафіксовані стратиграфічно в розкопі XIII. Ми перевірили місця їх розташування на плані та в профілі. З'ясувалося, що вони мають стратиграфічну позицію, аналогічну шару VII.

Після скрупульозної перевірки спірних, насамперед галькових артефактів «із слідами розколювання» з алювію тераси (розкоп XIII), встановлено, що вони мають незаперечні сліди природних розломів і заповіровки. Такі ознаки є прямим доказом їх натурального походження. Ці предмети були вилучені з колекції шару VIII. Вагомим аргументом для цього є той факт, що такі само гальки масово трапляються на площі розкопу у відповідних відкладах. Певні сумніви ці знахідки викликали й у В. Гладиліна ще в 1986 р. [Гладилин, Ситилив и др., 1987]. У геологічному контексті обидва шари пов'язані з алювіальними відкладами тераси Тиси: шар VII відноситься до літологічного горизонту 25—26? ¹, а шар VIII — до горизонту 27. О. Адаменко описав літологічний горизонт 25 так: «25. Суглинок пестроцвєтний, пятнистый (пятна желтых, серых, сизовато-белесых оттенков), в верхней части — горизонтальные прослои светлого сизовато-белесого суглинка (мощность до 0,35 м). Это пойменный аллювий VII надпойменной террасы р. Тиса; затронутый процессами почвообразования во время формирования почвы IX.

26. Тот же суглинок, переходящий в пески глинистые, серые и охристые с пятнами красного, желтого, розового, серого и белесого цвета, с обломками выветрелых дацитов (мощность 0,80 м). В песках улавливается плохо выраженная горизонтальная слоистость, подчеркнутая включениями мелкой гальки ... Это самые верхние аллювия Копаньской террасы.

27. Галечники мелкие средние, сцементированные пестроокрашенным суглинком (мощность 0,30—1,5 м). Гальки по составу разнообразные, как в разрезах аллювия Копаньской террасы. В верхней части слоя преобладает мелкая (до 5 см) галька, постепенно увеличивающаяся вниз по разрезу.

28. Размытая поверхность коры выветривания по дацитам — цоколь террасы» [Адаменко и др., 1989, с. 15—16]. П. Езартс подає аналогічний опис геологічних напластунків у розчистці 17 [Haesaerts, Koulakovska, 2006, р. 25] (рис. 2, б).

Отже, стратиграфічні умови залягання артефактів шарів VIII і VII ідентичні за схемою О. Адаменка — П. Езартса (рис. 4). Стан руйнації поверхні андезитових знахідок з шару VII

і так званого шару VIII абсолютно тотожний. Незначні відмінності, що спостерігаються в окремих випадках, пов'язані з хімічною структурою андезитової сировини. Артефакти з «обох» шарів мають однакову морфологію, частина предметів так званого шару VIII не має слідів штучного розколювання та вторинної обробки [Koulakovska, Usik, 2010; Кулаковская, Усик, 2011]. Таким чином, частина знахідок із розкопу XIII виявилася не артефактами, інші належать до шару VII. Це уможливило висновок про відсутність на стоянці Королево шару VIII.

Виконана робота не націлена спеціально й упереджено на ревізію опублікованих раніше матеріалів стоянки. Наші висновки ґрунтуються на аналізі архівних матеріалів, кореляції стратиграфічних розрізів кількох розкопаних об'єктів, планіграфії розкопу XIII, детальному аналізі колекції артефактів, а також на особистих спостереженнях у ході розкопок.

ВИСНОВКИ

У підсумку ми дійшли таких висновків.

- Планіграфічні спостереження та кількісний склад колекції шару VII вказує, найвірогідніше, на периферійність розкопаної ділянки. Тут відзначено значний відсоток нуклеусів, що характерно для стоянок-майстерень.
- На відміну від сектору Бейвар, на Гострому Версі відсутні виходи андезитової сировини. Вочевидь, сировину у вигляді уламків, «бомб» та ін. первісні люди приносила сюди. Не виключено, що частина отриманих сколів, навпаки, була використана за межами стоянки або лишилася за межами розкопаної ділянки.
- Тут слід зважати на ту об'єктивну обставину, що на момент відкриття стоянки в 1974 р. майже половина її була зруйнована заводом, що однозначно спричинило знищення археологічних шарів. Варто звернути увагу на той факт, що свого часу до «культурно-хронологічного комплексу VII» були зараховані знахідки з перевідкладених ділянок і з поверхні. Частина з них однозначно може бути віднесена до шару VII, частина — до інших шарів. Більшість цих предметів походить з сектора Бейвар (ми зауважували раніше, що на Гострому Версі підйомного матеріалу дуже мало, а також відсутні поклади сировини). Нині на цій ділянці стоянки в четвертинних відкладах, змішаних з різнокольоровими глинами третинного часу та корою вивітрювання дацитів, можна знайти також артефакти шару VII. Вочевидь, поселення цього часу було і на Бейварі. Сама вершина була комфортнішою для життя, з півночі та сходу вона була захищена Саргеддю та тим же Гострим Верхом. Сліди людської діяльності в секторі Гострий Верх, найвірогідніше, засвідчують короткочасне перебування. Водночас саме ця невелика колекція артефактів, знайдена в стратиграфічних умовах, надзвичайно

1. У публікаціях є певна невідповідність стосовно стратиграфічної позиції шару. У більшості публікацій, співавтором яких є В. Гладилін, шар VII зіставляється з літологічним горизонтом 26. Лише в одному випадку, а саме в роботі В. Гладиліна та В. Ситливого цей шар розміщено в горизонті 25 [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 30]. Цей факт не має принципового значення, оскільки за описом О. Адаменка та П. Езартса геологічні шари 25 і 26 ідентичні.

важлива, оскільки саме ці матеріали фіксують найдавніший палеолітичний пласт в Україні.

- Раніше індустрія шару VII стоянки Королево була визначена як левалуазька або протолевалуазька [Гладилин, Ситливий, 1990; Gladilin, Sitlivy, 1990]. Однак за детального аналізу стратифікованих артефактів шару VII жодних проявів цієї технології не помічено. На нуклеусах відсутні будь-які сліди попереднього оформлення робочої поверхні та відбивної площадки, що могло б свідчити про найменші передумови левалуазького методу розщеплення.

- Отже, індустрія шару VII нелевалуазька, нефасетована та непластинчаста. Чопер є цілком типовим знаряддям для доби раннього палеоліту. Наявність фрагмента артефакту з двобічною обробкою та двох відщепів з «губкою» на ударній площадці (№ 285, 270), які могли бути отримані при оформленні робочого краю, свідчить про ранні прояви цієї техніки та використання м'якого відбійника. На нашу думку, цих аргументів недостатньо для класифікації індустрії як ашельської [Гладилин, Ситливий, 1990, с. 41]. Слід звернути увагу й на те, що серед підйомних матеріалів, які можна було б віднести до шару VII, також немає рубил, преформ таких знарядь і сколів двобічної обробки.

- Отже, колекція шару VII через свою нечисельність непридатна для статистичного аналізу. Практична відсутність знарядь унеможливає чітко визначити технокомплекс шару VII. Безапеляційно можна стверджувати лише одне — індустрія шару не має жодного стосунку до левалуазької технології та не може розглядатись як найдавніший її прояв у палеоліті.

- Колекція шару VII за наявними ознаками була визначена як *Mode I* (ранній палеоліт без рубил) [Clark, 1977; Koulakovska, Usik, Haesaerts, 2010; Кулаковская, Усик, 2011].

- Нині ці матеріали є найдавнішим достовірним свідченням присутності людини на території України та Центральної Європи.

- Дані, отримані в останні десятиріччя на стоянці Королево, вкотре підтверджують важливість цієї пам'ятки для стратиграфії плейстоцену та розвитку палеоліту Центральної та Східної Європи. Зокрема, йдеться про послідовність четвертинних відкладів у секторі Гострий Верх, яка охоплює останні 950 тис. років. Цей розріз включає близько 11 інтерстадіальних етапів педогенезу, підтверджених результатами палінологічних досліджень. Важливість геологічного профілю пам'ятки полягає також у тому, що саме тут надзвичайно добре представлені відклади середнього плейстоцену. Що більше, стоянка Королево відіграє особливу роль у географічному сенсі. Пам'ятка, розташована біля підніжжя західного схилу Карпат, є своєрідною поєднувальною ланкою між лесами Угорщини, що зазвичай мають континентальний характер, і четвертинними відкладами середнього басейну Дністра [Haesaerts, Koulakovska, 2006, p. 29].

- Отже, виходячи із викладеного, можна констатувати, що найдавніша палеолітична індустрія на стоянці Королево та загалом в Україні представлена колекцією шару VII, зафіксованій у відкладах, які впевнено віднесені до палеомагнітної епохи Матуяма [Адаменко и др., 1989; Haesaerts, Koulakovska, 2006].

Адаменко О.М., Поспелова Г.А., Гладилин В.Н. и др. Опорные агнитобиостратиграфические разрезы антропогенных отложений Закарпатья // Известия АН СССР: Серия геологическая. — 1981. — № 11. — С. 55—73.

Адаменко О.М., Адаменко Р.С., Гладилин В.Н. и др. Палеолитическое местонахождение Королево в Закарпатье // БКИЧП. — 1989. — 58. — С. 5—25.

Амирханов Х.А., Бронникова М.А., Таймазов А.И. О следах огня на стоянке Олдована Айникаб 1 в Центральном Данестане // Древнейший Кавказ: перекресток Европы и Азии. — СПб., 2013. — С. 7—19.

Гладилин В.Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — К., 1975. — С. 14—16.

Гладилин В.Н. Королево — опорный памятник раннего палеолита в Закарпатье // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. — Ужгород, 1978. — С. 15—16.

Гладилин В.Н. О времени возникновения позднего палеолита в Европе // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 27—28.

Гладилин В.Н. Отчет о работах Постоянно действующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УРСР за 1983 г. // НА ИА НАН Украины. — 1983/103.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита: Дисс. ... докт. истор. наук в форме науч. докл. — Новосибирск, 1989. — 53 с.

Гладилин В.Н., Кухарчук Ю.В., Ситливый В.И. и др. Отчет о работах Постоянно действующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УРСР за 1984 г. // НА ИА НАН Украины. — 1984/103.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990. — 267 с.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И., Демиденко Ю.Э. и др. Отчет о работах Постоянно действующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УРСР за 1985 г. // НА ИА НАН Украины. — 1985/121.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И., Демиденко Ю.Э. и др. Отчет о работах Постоянно действующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УРСР за 1986 г. // НА ИА НАН Украины. — 1987/121.

Ефименко П.П. Первобытное общество. — К., 1953. — 658 с.

Кулаковская Л.В. Королево: хронология раннего и среднего палеолита // С.Н. Бибикив и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 87—101.

Кулаковская Л.В., Усик В.И. Несколько замечаний к интерпретации стоянки Королево (Украина) // Карабах в каменном веке. — Баку, 2010. — С. 174—184.

Кулаковская Л.В., Усик В.И. Нижний палеолит Украины // Палеолит и мезолит Восточной Европы: Сб. статей в честь 60-летия Х.А. Амирханова. — М., 2011. — С. 9—37.

Любин В.П. Ашельская эпоха на Кавказе. — СПб., 1998. — 187 с.

Усик В., Рац А., Кулаковская Л. Вулканическое сырье в палеолите Закарпаття: относительная хронология индустрий // *Aeolian scripts New ideas on the lithic world studies in honour of Viola T. Dobosi*. — Budapest, 2014. — P. 197—206 (IPH. — XIII).

Adamenko O.M., Gladiline V.N. Korolevo — un des plus anciens habitats acheuléens et moustériens de Transcarpatie soviétique // *L'Anthropologie*. — 1989. — T. 93, N 4. — P. 689—712.

Bogutski A., Lanczont M. Loess stratigraphy in the Halych Prydnistrovja region // *Loess and Palaeolithic of the Dniester River Basin, Halyc Region (Ukraine)*. — Cracow, 2002. — P. 366—373 (*Studia Geologica Polonica*. — Vol. 119).

Clark J.G.-D. World Prehistory: A New Outline // *New Perspective*. — Cambridge, 1977. — 554 p.

Gladilin V.N., Sitlivy V.I. Genesis of Levallois Technique in Transcarpathie // *Revue d'Archéologie et de Paléontologie*. — 1990. — N 9. — P. 23—43.

Gobert E.G. Introduction à la Paléontologie tunisienne // *Cahiers d'Archéologie Tunisienne*. — 1914. — P. 125—172.

Heinzelin J.de. Manuel de typologie des industries lithiques. — Bruxelles, 1962. — 74 p.

Haesaerts P., Koulakovska L. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // *Європейський середній палеоліт*. — К., 2006. — P. 21—37.

Koulakovska L., Usik V., Haesaerts P. Early Palaeolithic of Korolevo site (Transcarpathian, Ukraine) // *Quaternary International*. — 2010. — 223/224. — P. 116—130.

Leakey M.D. Oldowai Gorge. Excavations in Beds I and II, 1960—1963. — Cambridge, 1971. — 328 p. (Cambridge University Press. — Vol. 3).

Pecsi M. Chronostratigraphy of Hungarian loesses and the underlying subaerial formation // *Loess and the Quaternary*. — Budapest, 1985. — P. 33—49.

Raymond P. Commentaire a la communication de M. Ballet sur la découverte de silex taillés pliocenes a Saint-Hilaire-en-Liguieres (Cher) // *BSPF*. — 1904. — T. 1. — P. 23—34.

Shackelton N.J., Berger A., Peltrier W.R. An alternative astronomical calibration of the lower Pleistocene timescale based on ODP Site 677 // *Transaction of the Royal Society of Edinburgh*. — 1990. — 81. — P. 251—261.

Usik V.I. Korolevo — transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data // *Anthropologie*. — Brno, 1989. — T. XXVII, 2—3. — P. 179—212.

Л. В. Кулаковская, В. И. Усик

ПЕРВОНАЧАЛЬНОЕ ЗАСЕЛЕНИЕ ЗАКАРПАТТЯ

Проанализированы наиболее древние палеолитические артефакты, найденные *in situ* на многослойной стоянке Королево в Закарпатье. Коллекция слоя VII представлена 33 предметами из андезита, а также кварцита и кварца, а именно, нуклеусами, нуклеусами-обломками, полиэдром, отщепами, обломками, а также чоппером и двусторонним изделом на отщепе. Артефакты залегали в аллювиальных отложениях ниже палеомагнитной границы Брюнес—Матуяма. Стратиграфия сектора Гострый Верх более четко документирует геологическую последовательность четвертичных отложений. Новые исследования стоянки П. Эзартсом подтвердили ос-

новные реперы стратиграфической колонки Королево (О.М. Адаменко) и возраст слоя VII.

Следует отметить, что ранее на стоянке Королево к наиболее раннему периоду были отнесены нестратифицированные находки слоев VII и VIII из сектора Бейвар. Основанием для выделения, в частности слоя VIII, были только внешние характеристики разрушения поверхности андезита. Имеющиеся сейчас данные из раскопа XIII дают основание говорить о наличии *in situ* только одного слоя VII. По технико-типологическим показателям он может быть отнесен к раннему палеолиту без рубил (*Mode 1*).

Ключевые слова: Ранний палеолит, Королево, стратиграфия, палеомагнетизм, каменная индустрия.

L. V. Kulakovska, V. I. Usik

INITIAL PALAEOOLITHIC OCCUPATION OF TRANSCARPATHIAN REGION

In this article we have analyzed the most ancient Palaeolithic artifacts found *in situ* at the multilayered site Korolevo (Transcarpathia). The collection of AH VII is represented by 33 artifacts made on andesite (*gialodite*) ($n = 30$), quartzite ($n = 2$) and one on quartz (?). These artifacts include cores, cores-chunks, a polyhedron, flakes, chunks, a chopper and a bifacial tool on flake. Artifacts were deposited within alluvial sediments (lithological horizon 26) under the Brunhes-Matuyama palaeomagnetic boundary. The new investigations undertaken by P. Haesaerts have shown that the main units of the stratigraphical sequence of the Korolevo — previously determined by O.M. Adamenko — and the AH VII date to around 950.000 years ago (MIS 23/25?) as well. Kombewa, simple unidirectional, parallel and rare radial reduction strategies are characteristic for this industry. On the base of technical and typological data AH VII can be determined as Lower Paleolithic without handaxes (*Mode 1*). V. Gladilin and V. Sitlivy determined AH VII as Levallois or proto-Levallois. Here we show that the *in situ* artifacts of the AH VII do not have any traces of Levallois technology. First of all cores show no traces of intentional predetermination of upper surface. There are no traces of presence or special preparation of the main and the supplementary platforms, which is common for Levallois method. Following V. Gladilin and V. Sitlivy publications the Lower Palaeolithic of Korolevo included AH VIII as well. This opinion mainly based on the external features of cortex condition of the andesite artifacts, i. e. levels of surface destruction.

The detailed analysis of artifacts and its stratigraphical position as well as archival data, etc. allowed us to conclude that AH VIII as archeological unit does not exist. One part of artifacts determined before as AH VIII belongs to AH VII, while the other part does not have any traces of artificial treatment. Therefore, at present there is only one Lower Palaeolithic, the AHVII, at Korolevo with artifacts in clear *in situ* position.

Collection of AH VII represents the main evidence of the initial peopling of the Transcarpathian area in particular and the Ukraine as a whole.

Key words: Early Paleolithic, Korolevo, stratigraphy, palaeomagnetic, lithic assemblage.

Одержано 21.05.2015

ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ ШАРУ II СТОЯНКИ КОРОЛЕВО НА ЗАКРПАТТІ

Подано результати аналізу кам'яних виробів шару II стоянки Королево на ґрунті вдосконалення методики опрацювання колекцій, а також статистичну і техніко-типологічну їх характеристику. Уточнено характер і специфіку методів розколювання.

Ключові слова: Королево, середній палеоліт, індустрія, технологія розколювання.

ВСТУП

Багат шарову палеолітичну стоянку Королево відкрив у 1974 р. В.М. Гладилін. Під його керівництвом протягом 30 років її досліджував колектив Археологічного музею ІА НАН України. Пам'ятка розташована на двох терасових рівнях лівого берега р. Тиса: Гострий Верх (120 м) і Бейвар (100 м).

Колекція шару II походить із розкопу I (сектор Бейвар) площею 60 м², дослідженого в 1975 р. (рис. 1). Шар залягав у нижній частині суглинку над палеоґрунтом останнього міжльодовиків'я (рис. 2). Суглинок відноситься до MIS 4 (близько 60 тис. р. т.) [Haesaerts, Koulakovska, 2006, с. 33; Кулаковская, 2009, с. 97].

У науковий обіг колекцію ввела Л.В. Кулаковська [Солдатенко, 1982] та визначила її як «мустье звичайне, тип Королево, комплекс II» [Кулаковская, 1989, с. 105]. В.М. Гладилін відзначав своєрідність цього комплексу серед мустьєрських горизонтів Королево [Гладилин, 1985, с. 39—41]. У пізніших публікаціях Л.В. Кулаковська наголошувала, що попередня інтерпретація індустрії була дещо загальна, а притаманні цьому матеріалу риси дозволяють

визначити її як шарантську типу Кіна [Кулаковская, 2001, с. 9—11]. Так уперше був використаний термін «шарант типу Кіна» в контексті закарпатських палеолітичних пам'яток.

Технологічний аспект цієї індустрії вивчав В.І. Усик. На ґрунті дослідження ремонту він вніс зміни в типологічну інтерпретацію матеріалу, зокрема виділив в окрему категорію нуклеуси та сколи *Kombewa*, для яких запропонував окрему класифікацію, а також визначив специфічні технічні сколи, зокрема кутові латеральні (*debordant*) та їх варіанти [Усик, 2003]. В окрему категорію були виділені також напіврадіальні нуклеуси. Провідним технологічним методом розколювання В. Усик вважає нелевалуазький радіальний [Усик, 2003, с. 185], підтверджуючи таким чином попередню інтерпретацію [Кулаковская, 2001, с. 8; 2002, с. 26—27].

Отже, висвітлено різні типологічні та технологічні аспекти кам'яної індустрії шару II Королево з подальшими уточненнями та доповненнями щодо інтерпретації колекції. Нині назріла проблема узагальнити ці матеріали та надати повну їх статистичну характеристику з урахуванням нових даних і уточнень.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

За основу типологічної класифікації нуклеусів і продуктів їх розщеплення взято класифікацію В.М. Гладиліна [Гладилин, 1976, с. 36—44]. Для опису нуклеусів і сколів *Kombewa*, а також технічних сколів з бортів нуклеусів використані класифікаційні розробки В.І. Усика [Усик, 2003; 2006, с. 54].

При опрацюванні колекції внесено деякі уточнення в інтерпретацію огранки сколів. У

Рис. 1. Вид на стоянку Королево із заходу

типологічний диференціації огранки сколів В.М. Гладилина відзначено у кількох випадках певне змішання типологічних і технологічних ознак, а саме, визначення осі сколу як ознаки дорсальної огранки. Наприклад, до ортогональних дослідник відніс, окрім сколів з суто ортогональною огранкою, також «... отщепы, на спинках которых негативы параллельных снятий в одном направлении — перпендикулярно оси скалывания от одного из боковых краев» [Гладилин 1976, с. 54]. Оскільки така огранка демонструє не ортогональні, а паралельні зняття з латеральної сторони доречніше використовувати для її опису визначення «латеральна» [Chabai, Demidenko, 1998, р. 48]. Через це до ортогональних віднесені тільки ті сколи, що мають на спинці негативи сколювання «в двух противоположных направлениях — продольном от ударной площадки по оси скалывания и в поперечном — перпендикулярно к ней» [Гладилин, 1976, с. 54]. Також з категорії біпоздовжніх виключені сколи, «на спинках которых негативы одного скола, ориентированного по оси скалывания в сторону ударной площадки» [Гладилин, 1976, с. 53]. Такі вироби віднесені до поздовжніх з поясненням, що вони зняті в зустрічному напрямку. Виділені сколи та нуклеуси з одним негативом віднесені до однонаправлених [Усик, 2006, с. 54; Кулаковская, Усик, 2011, с. 13].

Нуклеусами та сколами *Kombewa* названо артефакти, отримані цим методом [Owen, 1938] в його класичному розумінні, а саме, з використанням вентральної сторони відщепануклеуса як робочої поверхні для отримання одного сколу або серії послідовних сколів без зміни локалізації та орієнтації. В результаті розколювання виникає специфічна заготовка з двома вентральними поверхнями — відщепи *Kombewa*, або *Janus* [Tixier, Inizan, Roche, 1992, р. 51]. Для детальнішої характеристики цих артефактів, а також виробів із залишками вен-

тральної поверхні застосовано класифікацію В.І. Усика з деякими уточненнями. Наприклад, при класифікації сколів за напрямком зняття стосовно осі сколювання нуклеуса замість «продольные, ортогональные; вентральные вторичные базальные продольные, ортогональные и т. д.» [Усик, 2003, с. 172, 175] використано ті самі терміни, що й для розподілу нуклеусів за розташуванням негатива. Ми пропонуємо замість термінів «базальні поздовжні та ортогональні» вживати базальні, латеральні, термінальні, зважаючи на те, що ця термінологія вже використовується для нуклеусів.

Для відщепів вентральних вторинних (в яких на дорсальній поверхні разом з негативами попередніх сколів зберігаються невеликі ділянки вентральної поверхні), крім ознаки напрямку зняття, враховувалася також дорсальна огранка.

СИРОВИНА

Основною сировиною для виготовлення знарядь був андезит (85 %) місцевого походження, що й нині трапляється на території кар'єру у вигляді досить великих брил або уламків [Кулаковська, 2002, с. 26]. Також використовували кварцит, кремінь, сланець, кварц, кварц-порфир і радіоларит.

Археологічна колекція шару II нараховує 3931 екз. кам'яних виробів. Процес розколювання та виготовлення знарядь відбувався на стоянці. Про це свідчить склад колекції, що включає весь спектр артефактів: фрагменти сировини, нуклеуси, сколи, знаряддя, відбійники, ретушери та ін. (табл. 1).

ПЕРВИННЕ РОЗКОЛЮВАННЯ

Виходячи з аналізу нуклеусів (159 екз.) та їх фрагментів (89 екз.), заготовками для них слугували відщепи та уламки сировини, а та-

Таблиця 1. Королево, шар II; категорії артефактів

Категорія	Разом	%
Пренуклеуси	10	0,25
Нуклеуси	159	4,00
Фрагменти нуклеусів	89	2,30
Відщепи	2357	60,00
Пластини	95	2,40
Фрагменти сколів невизначені	118	3,00
Луски	762	19,40
Знаряддя	273	6,94
Відбійники	36	0,91
Ретушери	2	0,05
Уламки	19	0,48
Фрагменти гальок із слідами розколювання	8	0,20
Гальки	3	0,07
Разом	3931	100

кож гальки. Вказано на поодинокі випадки використання знарядь як нуклеусів (рис. 3, б) [Усик, 2003, с. 182, рис. 8].

За технікою розколювання нуклеуси розподіляються на: радіальні — 139 екз.; конвергентні — 1 екз.; паралельні — 17 екз., ортогональні — 2 екз.; однонаправлені — 2 екз.; *Kombewa* — 15 екз.; невизначені — 72 екз.

Радіальні нуклеуси поділено на однобічні (117 екз.) і двобічні (22 екз.). За формою домінують овальні та прямокутні (рис. 4). Розміри нуклеусів стандартні: $6,7 \times 5,6 \times 2,3$ см. Більшість з них виготовлені на уламках сировини та відщепах. В останньому випадку для розколювання використовували вентральну сторону відщепів (рис. 5).

До групи радіальних віднесено і *напіврадіальні нуклеуси* — 51 екз. (рис. 5). Раніше їх було виділено в окремий тип, оскільки при розколюванні використовувалась тільки частина вентральної поверхні [Усик, 2003, с. 175]. Через те, що 36 таких нуклеусів чітко демонструють доцентрову техніку, а залишки вентральної поверхні займають невеликі ділянки робочої поверхні їх віднесено до радіальних. Ще 2 екз., виконані на відщепах, мають підготовлені (частково фасетовані) площадки практично по всьому периметру та конвергентну огранку. Оскільки така огранка нехарактерна для комплексу, а розташування підготовлених площадок припускає доцентрове розколювання, такі нуклеуси віднесено також до цієї категорії. Ще 13 виробів на відщепах мають ортогональну огранку та додатково підготовлені кількома площадками, з яких через якісь причини не були зняті сколи, але їх розташування передбачає доцентрове розколювання. Відтак, слід відзначити технологічний зв'язок таких нуклеусів з початком радіального розколювання,

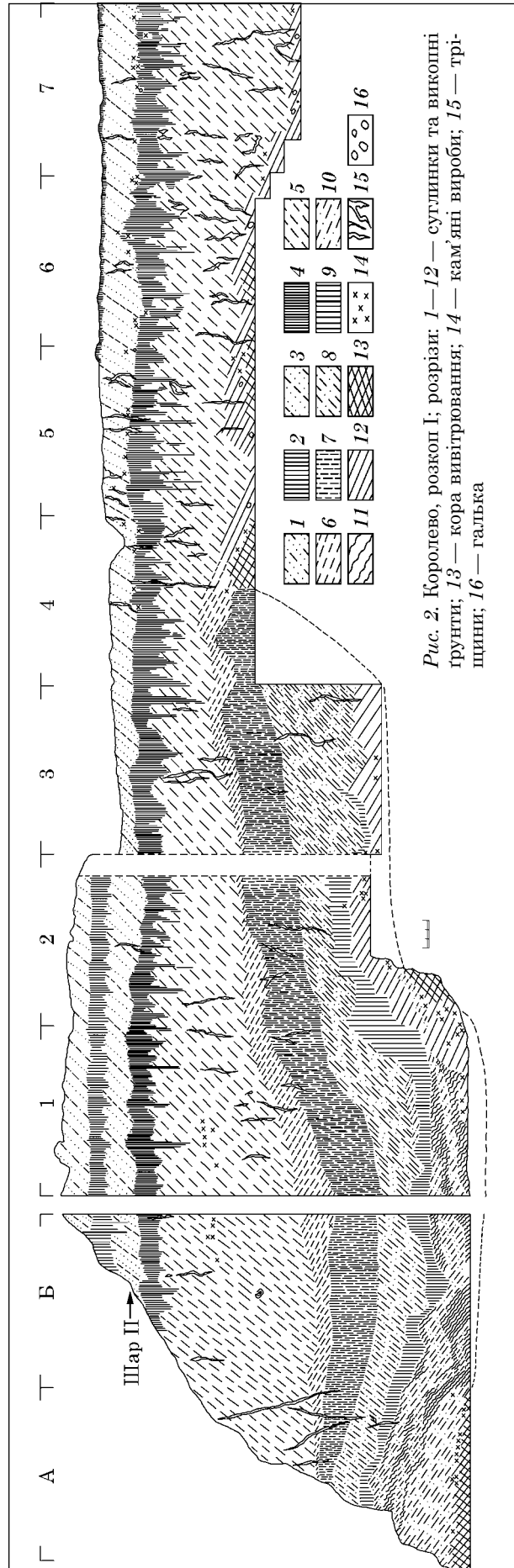

Рис. 2. Королево, розкоп I; розрізи: 1—12 — суглинки та викопні ґрунти; 13 — кора вивітрювання; 14 — кам'яні вироби; 15 — тріщини; 16 — галька

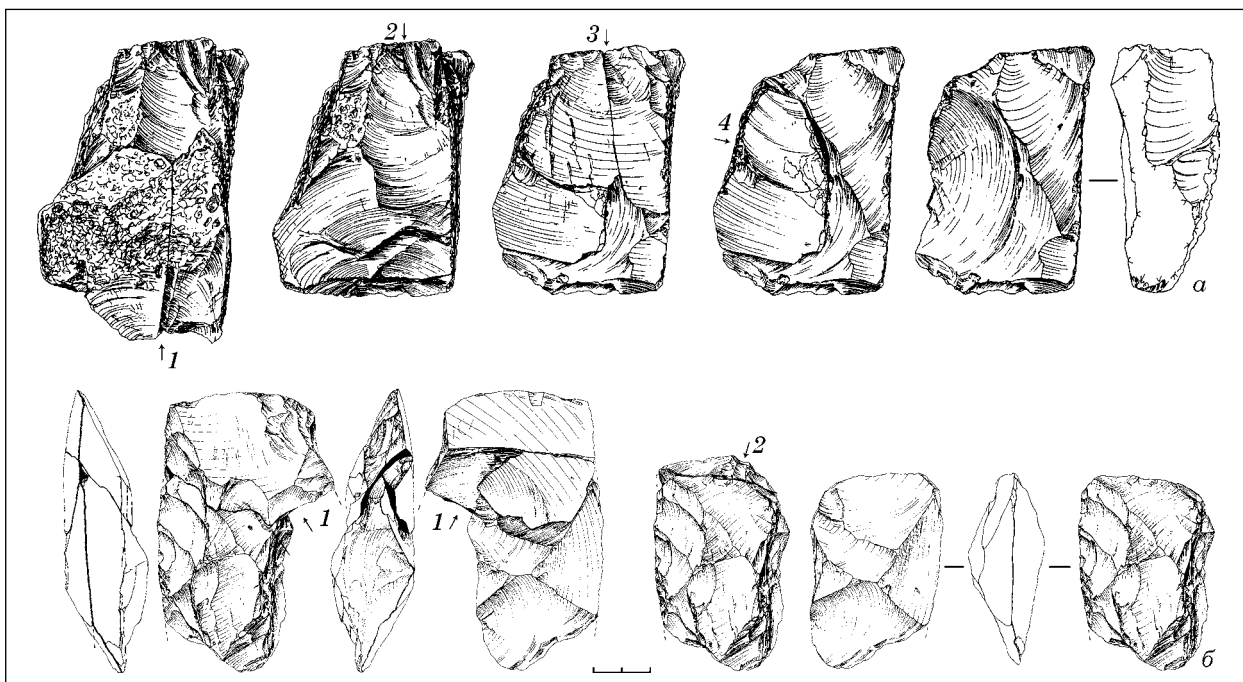

Рис. 3. Королево, шар II: нуклеуси, ремонтаж (за: Усик, 2003)

що й стало підставою для включення їх саме до цієї групи.

Відбивні площадки радіальних нуклеусів переважно прямі, сформовані одним—двома сколами (97 екз.), рідко — фасетовані (19 екз.). Тильна сторона часто оформлена сколами (вона випукла — 39 екз. або пласка — 23 екз.) чи неформована (53 екз.).

Радіальні двобічні нуклеуси представлені переважно овальними та прямокутними формами. Розміри їх $6,9 \times 5,4 \times 2,6$ см (рис. 4, 3).

У колекції є *конвергентний нуклеус*. Він овальний, зроблений на уламку сировини, з якого останній відщеп зняв 1/2 поверхні та повністю латеральний край, через що він потонівся і розколювання було призупинено. Тильна сторона необроблена пласка, площадка сформована сколами. Розміри $6,2 \times 6,8 \times 2,1$ см.

Нуклеуси, які демонструють *паралельну техніку* розколювання представлені 17 екз., а саме: поперечними одноплощадковими — 3 екз.; біпоперечними двоплощадковими — 1 екз.; поздовжніми одноплощадковими — 6 екз.; біпоздовжніми двоплощадковими — 2 екз.; ортогональними двобічними — 3 екз.; підперехресними двобічними — 2 екз.

Більшість з них мають прямокутну форму. Заготовкою для них найчастіше слугували уламки сировини, рідше — відщепи (6 екз.). Площадки й тильні сторони в основному сформовані сколами. Вони демонструють необ'ємний характер розколювання, часто мають пласку або увігнуту робочу поверхню, негативи сколів з заломами, а також досить невеликі розміри: $6,1 \times 5,5 \times 3,0$ см. Все це свідчить про їх остаточну спрацьованість.

Два односторонні *ортогональні нуклеуси* виготовлено на андезитових плитках. Вони мають

прямокутну форму, площадки та пласкі тильні сторони в одному випадку сформовані сколами. Розміри їх $6,5 \times 6,0 \times 2,3$ см. Нуклеуси виділені в окрему групу, оскільки вони демонструють не паралельне, а досить просте однонаправлене розколювання з почерговим зняттям сколів із зміною орієнтації (рис. 3, а). Ще два нуклеуси, зроблені на уламках сировини, мають один негатив на поверхні сколювання і також демонструють *однонаправлену* техніку, де скол в одному випадку був знятий уздовж довгої, а в іншому — вздовж короткої осі виробу. Обидва прямокутні, мають площадки, сформовані одним сколом, необроблені тильні сторони та невеликі розміри: $5,1 \times 6,3 \times 2,6$ см і $8,5 \times 5,3 \times 2,7$ см.

У колекції виділено 15 зразків класичних нуклеусів *Kombewa*, на яких з вентральної сторони відщепу-заготовки однонаправлено було знято один або послідовно кілька сколів без зміни орієнтації (рис. 6). За місцем розташування негативу вони поділені на базальні (7 од.), латеральні (7 од.) і термінальні (1 од.). Площадки формувалися сколами, в двох випадках відзначено фасетування. Розміри $6,8 \times 6,2 \times 2,8$ см.

72 фрагменти нуклеусів віднесено до групи невизначених.

Отже, первинна обробка індустрії базувалася на радіальному методі розколювання. Він представлений трьома типами доцентрових ядер — радіальними, радіальними двобічними та напіврадіальними. Паралельний принцип поздовжнього та зустрічного розколювання має досить випадковий характер, тобто не має усталеного вигляду. Відзначено також наявність своєрідного методу розколювання *Kombewa*.

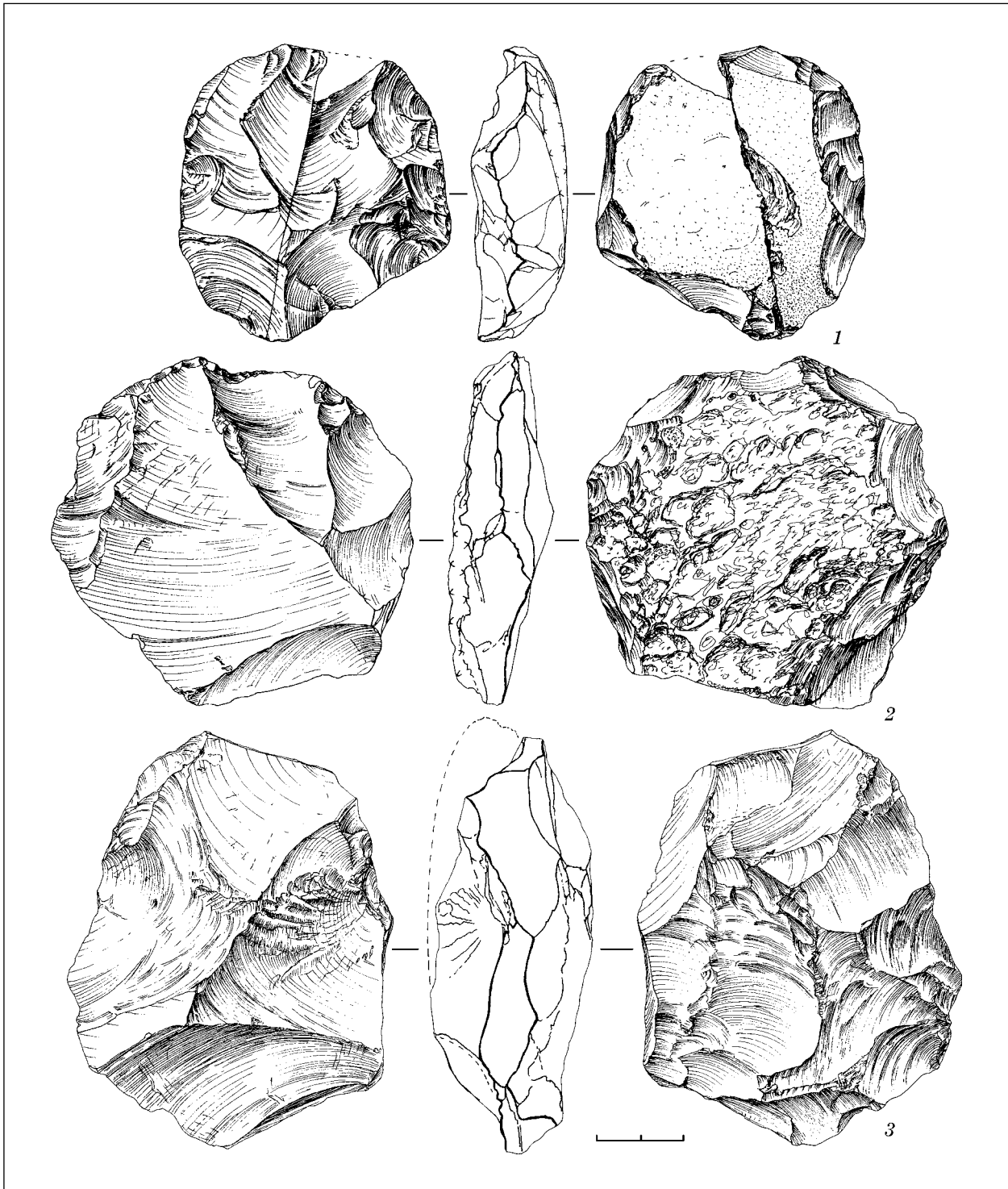

Рис. 4. Королево, шар II: нуклеуси радіальні (за: Усик, 2003)

Як заготовки для нуклеусів досить часто (41 %) використовували відщепи, найчастіше вентральну поверхню, лише в одному випадку — дорсальну. Переважно це андезитові заготовки, лише 11 % представлені виробами з кварциту.

Площини більшості ядер оформляли одним або двома сколами, прийом фасетування застосовувався спорадично, тильні сторони здебільшого також мають сліди обробки.

СКОЛИ

В колекції нараховується 3381 екз. сколів. Вони представлені такими групами: відщепи — 2404 екз. (з урахуванням знарядь і нуклеусів, зроблених на відщепах); пластини — 95 екз.; луски — 762 екз.; фрагменти сколів невизначені — 120 екз.

Найчисленнішу категорію становлять *відщепи*. Цілих екземплярів — 1873; фрагменто-

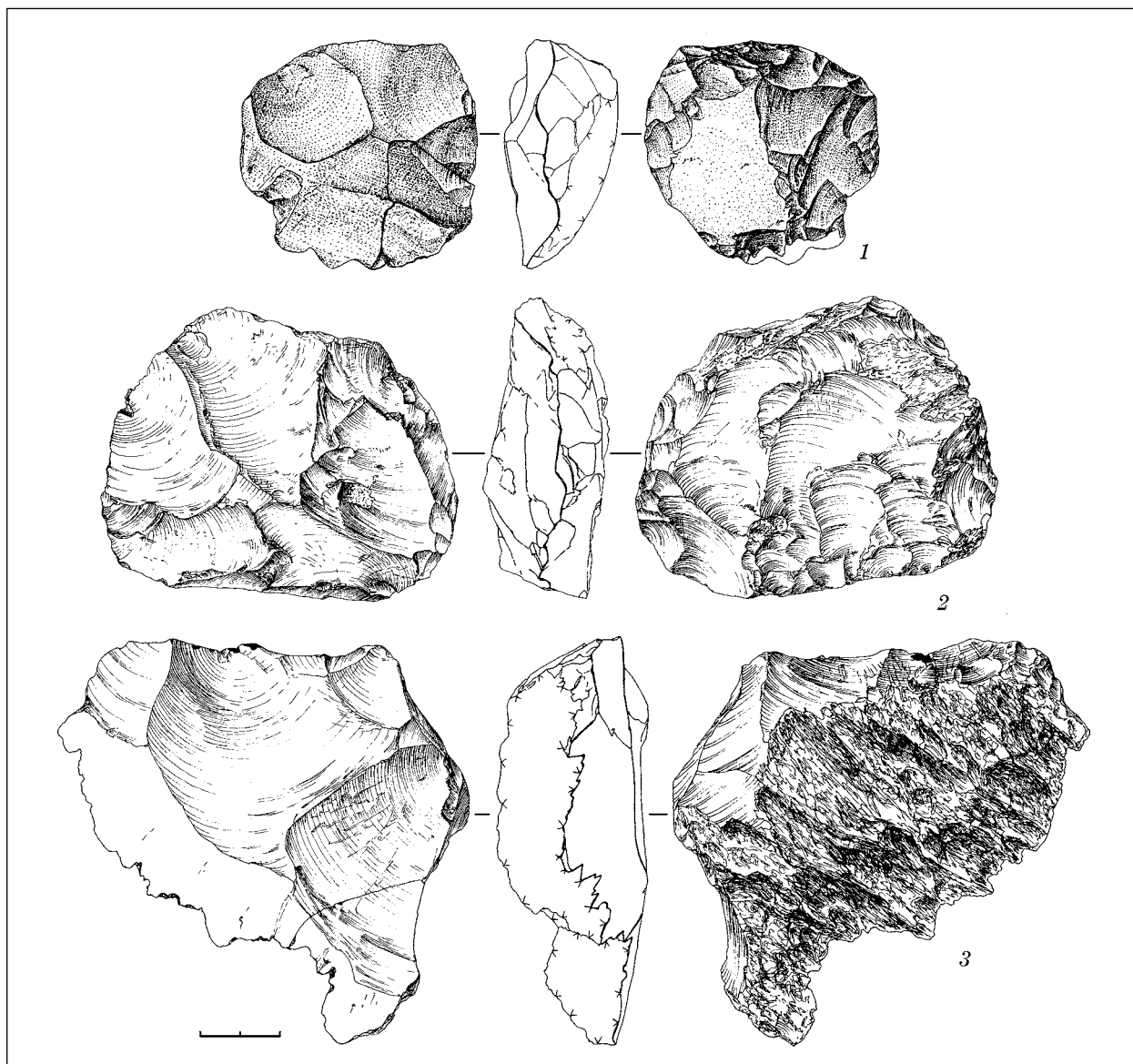

Рис. 5. Королево, шар II: нуклеуси радіальні на відщепках (за: Усик, 2003)

ваних — 531, серед яких проксимальних 86, медіальних 67, дистальних 191 і латеральних 187. Значну кількість дистальних фрагментів можна пояснити тим, що площадка, а іноді вся верхня частина відщепу була знищена при ударі.

Розміри цілих заготовок: довжина від 0,6 до 14,2 см; ширина від 1,4 до 12,3 см; товщина від 2,0 до 5,9 см. Суттєвий відсоток (56 %) відщепів поперечних пропорцій становлять вироби із середніми розмірами $3,8 \times 4,1 \times 1,12$ см, тобто ширина яких більша за довжину.

Переважають сколи з радіальною огранкою (табл. 2). Три інші численні групи демонструють поздовжнє, первинне та однонаправлено-поздовжнє оформлення спинки сколу. Поздовжній варіант оформлення дорсальної поверхні пов'язано з технічними та вентральними вторинними сколами. Для технічних це можна пояснити характером їх отримання.

Більшість таких сколів знято з бортів нуклеусів, що зачіпають тільки латеральну частину ядра, тож досить часто мають або поздовжню, або латеральну огранку (табл. 2). Інші технічні відщепи з паралельною огранкою — це сколи оформлення площадок нуклеусів, на що вже звернув увагу В. Усик [Усик, 2003, с. 179]. Їхня огранка відображає саме підготовку площадок, а не процес розколювання. Переважання серед вентральних вторинних відщепів однонаправлено-поздовжніх пояснюється методом *Kombewa* розщеплення, коли сколи знімають один за одним.

Значна кількість первинних (табл. 2), а також сколів з залишками кірки (їх понад 50 %) у різних співвідношеннях свідчить, що первинне розколювання здебільшого розпочинали на території поселення.

За формою переважають трапецієподібні та підтрикутні екземпляри. Латеральні профілі

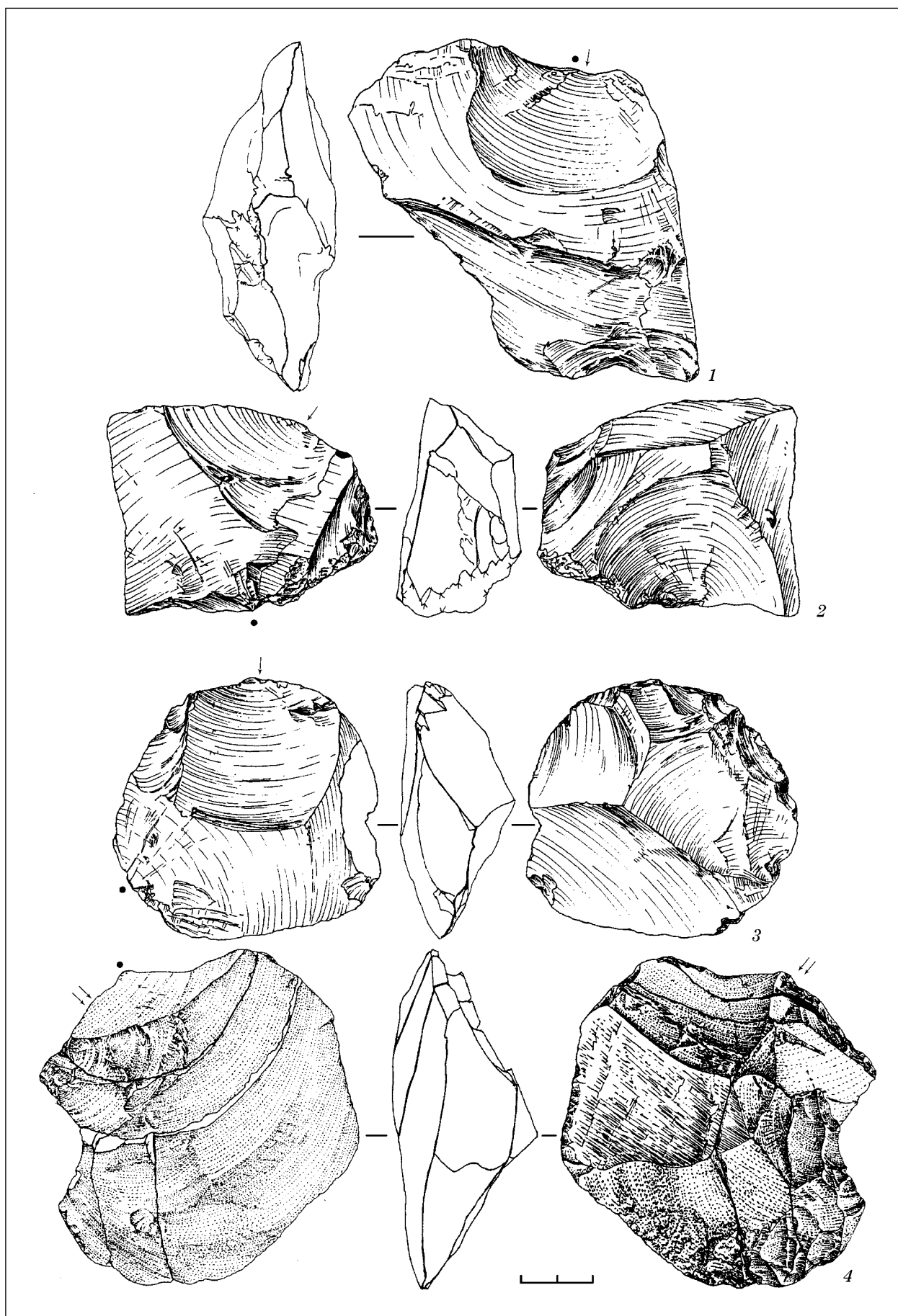

Рис. 6. Королево, шар II: нуклеуси *Kombewa* (за: Усик, 2003)

Таблиця 2. Королево, шар II; характеристика огранки сколів

Сколи	Огранка														
	Первинна	Однонаправлено- поздовжня	Однонаправлено- латеральна	Радіальна	Конвергентна	Підперехресна	Ортогональна	Латеральна	Білатеральна	Поздовжня	Біпоздовжня	Левалуазька радіальна	<i>Kombwa</i>	Реберчаста	Р а з о м
Відщепи	151	59	15	388	75	2	32	19	—	144	1	2	64	2	954
Пластини	8	2	—	5	—	2	3	—	—	17	—	—	—	—	37
Технічні відщепи	15	47	12	220	19	3	62	49	2	64	7	—	32	91	623
Технічні пластини	—	1	—	2	—	—	1	3	—	10	—	—	4	11	32
Вентральні вто- ринні відщепи	—	64	29	8	4	—	5	5	—	34	—	—	—	—	149
Вентральні вто- ринні пластини	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	4
Р а з о м	174	175	56	623	98	7	103	76	2	271	8	2	100	104	1799
%	9,5	10,0	3,1	34,5	5,6	0,5	5,7	4,2	0,1	15,0	0,5	0,1	5,5	5,7	100

Таблиця 3. Королево, шар II; характеристика площадок сколів

Сколи	Площадки								
	Природні	Гладенькі	Двогранні	Багато- гранні	Фасетовані прямі	Фасетовані опуклі	Фасетовані увігнуті	Поздовжньо підправлені	Р а з о м
Відщепи	154	458	93	29	28	51	3	9	825
Пластини	4	24	2	—	—	—	—	—	30
Технічні відщепи	51	425	42	13	23	21	1	16	592
Технічні пластини	1	20	—	—	1	—	—	—	22
Вентральні вторинні відщепи	8	63	27	4	13	19	2	6	142
Вентральні вторинні пластини	—	3	—	—	—	—	—	—	3
Р а з о м	218	993	164	46	65	91	6	31	1641
%	13,3	61,0	10,0	3,0	4,0	6,0	0,4	2,0	100

випуклі або увігнуті, спорадично трапляються прямі та скручені. Дистальні кінці зазвичай гострі (68 %), що свідчить про досить високий рівень розколювання. Водночас іноді трапляються артефакти із заломами (11 %), що може вказувати на застосування твердого відбійника. Сколів, що захопили протилежну площадку нуклеуса, небагато (2 %).

Більшість ударних площадок (табл. 3; 4) не мають спеціальної підготовки: вони гладенькі (61 %) і природні (13,3 %). Також є підготовлені площадки, а саме, двогранні та фасетовані, відображені в індексах поправки $IF_{large} = 24,6 \%$, $IF_{strict} = 9,8 \%$. На 30 % фасетованих площадок удар наносився по гладенькій поверхні на відстані від фасеток, на що вже звертали увагу [Усик, 2003, с. 179]. Характер підготовки площадок однаковий для звичайних і техніч-

них сколів (табл. 3). Наголосимо, що на 107 екз. площадка роздроблена. На 200 екз. зафіксовано також сліди підправки дорсального карнизу і тільки на 25 екз. є вентральний карниз, останні здебільшого відносяться до технічних сколів. Розміри площадок коливаються: довжина від 1,0 до 9,3 см; товщина від 1,0 до 6,0 см. Як бачимо, останні досить масивні порівняно з розмірами сколів.

Два відщепи віднесені до категорії *левауазьких*. Вони мають радіальну огранку та опуклі фасетовані площадки. В одному випадку удар був нанесений не по фасетованій, а по гладенькій частині. Враховуючи їх незначну кількість, вони мають випадковий характер.

Пластини становлять незначну групу — 98 екз., з яких 78 екз. цілі, $Plam = 4 \%$. Розміри їх $2,5 \times 2,2 \times 1,0$ см. Майже половина з

Таблиця 4. Королево, шар II; співвідношення огранки та площадок відщепів і пластин

Огранки	Площадки								
	Природні	Гладенькі	Двогранні	Багато-гранні	Фасетовані прямі	Фасетовані опуклі	Фасетовані увігнуті	Поздовжньо підправлені	Р а з о м
Первинна	48	74	8	1	1	1	—	—	133
Однонаправлено-поздовжня	32	69	16	2	6	12	1	1	139
Однонаправлено-латеральна	7	19	6	—	4	8	1	5	50
Радіальна	44	334	46	12	17	27	3	10	493
Конвергентна	8	52	11	9	4	6	—	2	92
Підперехресна	—	3	—	1	1	1	—	—	6
Ортогональна	8	55	9	3	4	7	—	3	89
Латеральна	10	35	6	—	1	4	—	—	56
Білатеральна	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Поздовжня	26	131	23	6	10	7	1	4	208
Біпоздовжня	1	5	—	—	—	—	—	—	6
Левалузська радіальна	—	—	—	—	—	2	—	—	2
<i>Kombewa</i>	16	33	8	5	10	9	—	1	82
Реберчаста	2	63	8	2	1	—	—	3	79
Р а з о м	203	874	141	41	59	84	6	29	1437
%	14,1	61,0	9,8	2,8	4,1	5,8	0,4	2,0	14,1

них є технічними сколами з бортів нуклеусів (табл. 2).

Зупинимося на сколах *Kombewa* та сколах із залишками вентральної поверхні — *вентральних вторинних* (табл. 2). Класичних сколів *Kombewa* — 103 екз. (99 відщепів і 4 пластини). За орієнтацією зняття з відщепу-нуклеуса їх поділено на базальні (33), латеральні (25), термінальні (7) і невизначені (38).

Вентральні вторинні представлені 171 екз. (166 відщепів і 5 пластин). Їх розділено на базальні (80), латеральні (55), термінальні (6) і невизначені (30). Огранка таких сколів найчастіше однонаправлено-поздовжня (табл. 2), що пояснюється застосуванням *Kombewa* методу розщеплення, коли сколи знімаються послідовно один за одним. А наявність значного відсотка поздовжньої та латеральної огранки свідчить у першому випадку про зміну послідовності (один за одним), а в другому — орієнтації розколювання, тобто перехід від *Kombewa* до іншого методу експлуатації поверхні ядра. Крім того, серед вентральних вторинних є технічні сколи з бортів (25 екз.) і переоформлення площадок нуклеусів (5 екз.).

Також виділено *серію технічних сколів* — 762 екз. Серед них 728 відщепів і 34 пластини. Технічні сколи розділено на чотири основні групи: сколи з бортів нуклеусів, реберчасті, сколи формування площадок нуклеусів і сколи формування робочого краю знарядь. Сколи першої групи виникають за необхідності відновлення процесу розколювання, коли рельєф робочої поверхні стає пласким чи увігнутим. Після

цього майстер наносить удар, знімаючи борт нуклеуса та роблячи знову випуклою робочу поверхню, а, відтак, маючи можливість продовжити розколювання [Boeda, 1995, p. 71, fig. 15]. Група таких сколів розділяється на відщепи, які захоплюють частину борту нуклеуса (з кіркою 124, без кірки 107), і реберчасті — 257 екз, з них 70 % можна віднести до категорії кутових [Усик, 2003, с. 184].

Звичайні реберчасті сколи представлені поздовжньо-реберчастими (30 екз.) і поперечно-реберчастими (9 екз.).

138 екз. віднесено до групи сколів формування або переоформлення площадки нуклеуса, які знімали для отримання потрібного кута при розколюванні [Усик, 2003, с. 175]. Остання група технічних сколів — сколи формування та переоформлення (а іноді й знищення) робочого краю знарядь — представлена 97 екз.

Лусок маємо 744 екз. Для них зберігається та сама тенденція, що й для відщепів і пластин, а саме: серед них також є технічні та *Kombewa*. Класичних лусочок *Kombewa* 28 екз. Технічні луски розподіляються таким чином: формування робочого краю знаряддя — 24 екз., ті, що знищили робочий край знаряддя, — 19 екз. Частина лусок має вентральний карниз (26) і фасетовані площадки (6).

118 екз. фрагментів сколів віднесено до категорії *невизначених*. На відміну від категорії уламків під фрагментом маємо на увазі частину артефакту (відщепу чи пластини?) з вентральною та дорсальною сторонами, походження якого (проксимальна, дистальна і т. д.)

та, відповідно, огранку не можна чітко визначити.

Отже, в технологічному аспекті індустрію шару II стоянки Королево можна охарактеризувати як нелевалуазьку, непластинчасту, нефасетовану, як таку, що базується на радіальному методі розщеплення нуклеусів, головню однобічних. Площини більшості виробів практично завжди оформляли сколами, прийом фасетування застосовувався спорадично, тільки сторони здебільшого також мають сліди обробки.

Своєрідною рисою пам'ятки можна вважати застосування класичного методу *Kombewa*. Нуклеуси *Kombewa* представлені дуже виразними екземплярами та доповнюються відповідними сколами, однак таких виробів у колекції небагато і, найвірогідніше, вони не відігравали провідної ролі в розколюванні. Це опосередковано підтверджується наявністю вентральних вторинних відщепів, яких удвічі більше ніж класичних сколів *Kombewa* (табл. 2), і, хоча частина з них ілюструє класичне розколювання без зміни орієнтації, інші, з різною варіацією огранок, можуть бути індикатором початку експлуатації відщепів-нуклеусів у доцентровому напрямку.

Головною метою первинної обробки було отримання широкої та короткої за пропорціями заготовки трапецієподібної або підтрикутної форми з довгою та широкою ударною площиною або латеральним краєм.

Нуклеус експлуатувався до моменту повного сплюснення поверхні, більшість їх спрацьовані. Можливість повернення від пласкої до опуклої поверхні підтримувалася переважно через зняття кутових відщепів з латеральних боків нуклеуса, що виконували суто технічну функцію. Такі сколи часто утворюються за застосування варіантів нелевалуазьських методів розколювання радіальних, перехресних та інших нуклеусів без спеціальної попередньої підготовки. Також відзначено використання прийомів підготовки та переоформлення відбивних площадок, які відображено у відповідних технічних сколах.

ВТОРИННА ОБРОБКА

Типологічно колекція демонструє набір інструментів, характерний для середнього палеоліту. В ній нараховується 273 знаряддя. Провідною групою знарядь (понад 60 %) є однолезові скребла: поздовжні та поперечні (рис. 7). Друга за чисельністю група інструментів — зубчастовиймічасті форми. Лімаси (рис. 7, 1, 2), кутові, двобічні та верхньопалеолітичні (скребки атипові та різець) знаряддя представлені поодинокими екземплярами або мають підрядне становище. В окрему групу виділено відщепи з вентральним потоншенням (15 екз.) і скребла із знищеним робочим краєм (9 екз.) [Усик,

Таблиця 5. Королево, шар II; типи заготовок знарядь

Тип	%
Відщеп	67,5
Фрагмент відщепу	12,0
Пластина	1,4
Фрагмент сировини	0,7
Технічний скол	17,7
Невизначений фрагмент	0,7
Р а з о м	100

2005, с. 190], оскільки такі вироби знаходяться на межі між знаряддями та нуклеусами і вирішення їх специфіки та місця в процесі обробки кам'яної сировини потребує детальнішого дослідження.

Розмір знарядь: довжина від 1,0 до 9,8 см; ширина від 1,7 до 9,4 см; товщина від 0,4 до 3,0 см.

Для виготовлення знарядь в основному використовували відщепи (табл. 5). Половина з них мають кірку на площадці або на латеральному боці. Перевага у виборі заготовок із спинкою для цього комплексу не випадкова, оскільки саме природна спинка була основним акомодативним елементом, зокрема використовували й технічні сколи з бортів нуклеусів, де латеральний край виконував функцію спинки. Також слід наголосити, що серед заготовок для знарядь переважають масивні, широкі та короткі сколи трапецієподібної або підтрикутної форми. Виробів на фрагментах відщепів менше, але їм притаманна та сама тенденція, тільки спинкою слугувала поверхня зламу, розташована навпроти робочого краю.

Для формування робочого краю застосовували дорсальну напівкруту лускато-східчасту ретуш, яка суттєво заходить за край заготовки, — напів-Кіна, Кіна [Bordes, 1961; Verjux, Rousseau, 1986, р. 404]. 34 знаряддя мають вентральне потоншення різного характеру та локалізації — базальне, латеральне, білатеральне.

Виділено групу знарядь для розколювання — відбійники (36) та ретушери (2) на гальках пісковика та кварциту. Цілих відбійників 17 екз. Серед них є досить великі вагою 3,5 кг і розміром 18,5 × 12,3 × 11,3 см, які саме й використовували для відокремлення масивних відщепів для нуклеусів. Однак більшість відбійників менші: від 0,1 до 0,5 кг; довжина від 7,0 до 10,3, ширина від 5,0 до 7,0 см, товщина від 3,0 до 5,8 см. Вони мають по дві—три робочі ділянки, найчастіше на термінальних або латеральних краях. Сліди використання дуже інтенсивні, іноді від удару відбійники розколювались, про що свідчить значна кількість фрагментів. У колекції є два ретушери на овальних плас-

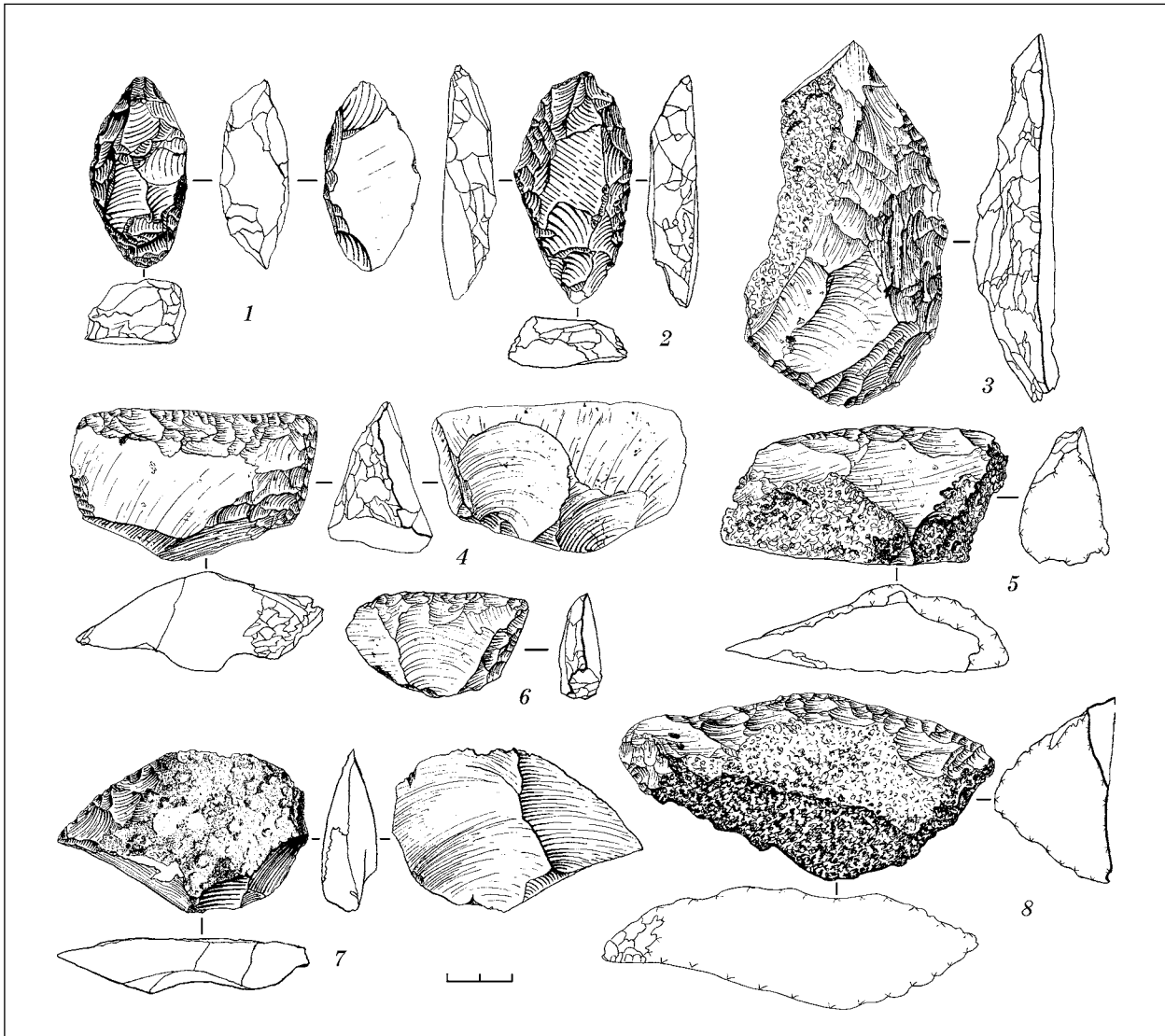

Рис. 7. Королево, шар II: знаряддя (за: Кулаковская, 1989)

ких гальках пісковика вагою 0,1 і 0,168 кг та розмірами $8,0 \times 5,7 \times 1,5$ і $7,8 \times 6,2 \times 2,4$ см.

ВИСНОВКИ

Наявність у колекції артефактів усіх категорій первинної та вторинної обробки, а саме, пренуклеусів, нуклеусів, знарядь і сколів (від первинних відщепів до лусок формування робочого краю знаряддя), свідчить, що повний цикл розколювання провадили на стоянці.

У технологічному плані індустрію шару II Королево можна охарактеризувати як нелевалуазьку, непластинчасту, нефасетовану, з абсолютною перевагою радіального методу експлуатації однібічних нуклеусів. Розколювання було досить розвинутим, часто використовували різноманітні технічні прийоми відновлення об'єму робочої поверхні та переоформлення площадок нуклеусів. Процес утилізації ядер був дуже інтенсивний, більшість з них повністю спрацьовані.

Своєрідною рисою розколювання можна назвати практику використання вентральної поверхні для отримання одного відщепу (метод *Kombewa*) або кількох сколів в доцентровому напрямку. Це підтверджується використанням відщепів як заготовок для нуклеусів (41 %). Є кілька пояснень цього явища. По-перше, це могло бути зумовлено характером андезитової сировини, яка трапляється в природі у вигляді досить великих блоків (непридатних для транспортування), від яких відколювали шматки (відщепи), з яких робили нуклеуси [Кулаковська, 2002, с. 26]. По-друге, це могла бути технологічна традиція експлуатації вентральної поверхні, що підтверджується наявністю таких нуклеусів не тільки з андезиту, а й з кварциту [Усик, 2003, с. 185]. По-третє, в цьому можуть поєднуватися специфіка сировини і традиції розколювання. Для розв'язання цього питання потрібно здійснити детальний порівняльний аналіз з іншими шарами Королево на предмет використання сировини, з аналогічними за

типом індустрії пам'ятками Закарпаття, а також з шарантськими пам'ятками Західної Європи.

Основним типом заготовки, на який було націлено розколювання, був короткий і широкий відщеп трапецієвидної форми з досить масивним латеральним краєм або площадкою, іноді вкритими кіркою.

Специфічними ознаками оформлення знарядь комплексу шару II Королево є переважання поперечних опуклих скребел, ретушування найдовшого краю заготовки східчастою крутою та напівкрутою ретушшю типу напів-Кіна та Кіна, наявність акомодативних елементів.

Провідні риси індустрії можна охарактеризувати таким чином: радіальна техніка розколювання, націлена на отримання визначеного типу заготовки — відщепу з латеральним краєм або площадкою, які могли б виконувати роль акомодативного елемента; використання для формування робочого краю знарядь східчастої напівкрутої ретуші напів-Кіна або Кіна; переважання в типологічному наборі однолезових випуклих скребел, у першу чергу поперечних; наявність специфічних типів знарядь — лімасів.

Це ще раз підтверджує правильність віднесення цієї пам'ятки до індустрії шарантської типу Кіна [Кулаковская, 2001, с. 10; 2002, с. 26, 2003, с. 16].

Нині найближчими аналогіями нашої пам'ятки в Закарпатті можна назвати матеріали шару 3 Королево II, комплекс Малого Раковця 4 і Рубань [Kulakovska, Usik, 2011]. Тож необхідно здійснити техніко-типологічний аналіз цих комплексів, який уможливить виявити риси подібності між ними та визначити специфіку шарантських пам'яток регіону. Однією з подібних індустрій в європейському палеоліті можна назвати шарантську індустрію стоянки Тар (Дордонь, Франція) [Rigaud, Texier, 1981; Geneste et al., 1997, р. 103—109], у первинному розколюванні якої також переважає радіальний метод, є нуклеуси *Kombewa* та нуклеуси, що мають ознаки переходу від методу *Kombewa* до доцентрового [Geneste et al., 1997, р. 107, fig. 8]. Серед знарядь переважають поздовжні та поперечні опуклі скребла, робочий край яких оформлено ретушшю напів-Кіна [Rigaud, Texier, 1981, р. 117]. Детальніший порівняльний аналіз цих матеріалів з колекцією шару II Королево, а також пошук аналогій на суміжних територіях допоміг би вирішити питання про походження, місце та роль пам'ятки в палеоліті Європи.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976. — 230 с.

Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.

Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. — К., 1989. — 124 с.

Кулаковская Л.В. Шарантские традиции в среднем палеолите стоянки Королево // Давня історія України і суміжних регіонів. Карпатіка. — 2001. — Вип. 13. — С. 7—12.

Кулаковська Л.В. Деякі аспекти господарства середньопалеолітичних поселенців Королево: сировинні ресурси комплексу II // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 25—31.

Кулаковська Л.В. Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. — К., 2003. — С. 10—31.

Кулаковская Л.В. Королево: хронология раннего и среднего палеолита // С.Н. Бибииков и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 87—99.

Кулаковская Л., Усик В. Ранний палеолит Украины // Палеолит и мезолит Восточной Европы: Сб. статей в честь 60-летия Х.А. Амиханова. — М., 2011. — С. 9—36.

Солдатенко Л.В. Мустье Тисо-Дунайского бассейна: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1982. — 24 с.

Усик В.И. Проблемы интерпретации методов расщепления среднепалеолитического слоя II стоянки Королево (Закарпатье) // АА. — 2003. — № 13. — С. 170—186.

Усик В.И. К проблеме определения орудий с поврежденным рабочим краем // Актуальные вопросы евразийского палеолитоведения. — Новосибирск, 2005. — С. 190—191.

Усик В.И. Королево. Новые аспекты исследования культурного слоя V // Европейський середній палеоліт. — К., 2006. — С. 50—77.

Boeda E. Caracteristiques techniques des chaines operatoires lithiques des niveaux micoquiens de Külna (Tchecoslovaquie) // Paléo. — 1995. — № 1. — P. 57—72.

Bordes F. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. — Delmas; Bordeaux, 1961. — 85 p. (Publications de l'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux. — N 1).

Chabai V.P., Demidenko Yu.E. The classification of flint artifacts // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea. — 1998. — Vol. 1. — P. 31—51 (Etudes et Recherches Archeologiques de l'Université de Liège. — N 84).

Geneste J.-M., Jaubert J., Lenoir M. et al. Approche technologique des Moustériens Charentiens du Sud-Ouest de la France et du Languedoc oriental // Paléo. — 1997. — N 9. — P. 101—142.

Haesaerts P., Koulakovska L. La séquence pédosédimentaire de Korolevo (Ukraine transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique // Европейський середній палеоліт. — К., 2006. — С. 21—37.

Kulakovska L., Usik V. Palaeolithic of Transcarpathian region (Ukraine): chronology and cultural variability // The Quaternary studies in Ukraine: To XVIII Congress of the INQUA (2011, Bern). — Kyiv, 2011. — P. 129—140.

Owen W.E. The Kombewa culture Kenya Colony // Man. — 1938. — P. 203—205.

Rigaud J.P., Texier J.-P. A propos des particularités techniques et typologiques du gisement des Tares, commune de Sourzac (Dordogne) // Bulletin de la Société préhistorique française. — 1981. — T. 78, n 4. — P. 109—117.

Texier J., Izan M.-L., Roche H. Technology of Knepped Stone // Préhistoire de la Pierre Taillée. — Meudon, 1992. — T. 3. — 127 p.

Verjux C., Rousseau D.-D. La retouche Quina: une mise au point // Bulletin de la Société préhistorique française. — 1986. — T. 83, n 11/12. — P. 404—415.

О. Л. В о т я к о в а

ТЕХНИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МАТЕРИАЛОВ СЛОЯ II СТОЯНКИ КОРОЛЕВО В ЗАКРПАТЬЕ

Статья посвящена анализу коллекции слоя II стоянки Королево. В работе приведено обоснование методики обработки артефактов, их технико-типологическая и статистическая характеристика. Детально рассмотрены вопросы специфики методов раскалывания.

Материалы слоя II происходят из раскопа I (сектор Бейвар) стоянки Королево, которая расположена на левом берегу р. Тиса. Слой II залегает в суглинке, который отнесен к MIS 4. Археологическая коллекция состоит из пренуклеусов, нуклеусов, сколов, орудий, отбойников и ретушеров, что свидетельствует о проведении на стоянке полного цикла раскалывания.

Технологию раскалывания можно охарактеризовать как нелевалуазкую, непластинчатую, нефасетированную, которая базируется на радиальном методе эксплуатации односторонних нуклеусов. Основной тип заготовки — короткий и широкий отщеп, трапециевидной формы с массивным латеральным краем или площадкой. Именно такие отщепы, преимущественно, использовались как заготовки для орудий.

Типология демонстрирует характерный для среднего палеолита набор орудий. Ведущей группой являются однолезвийные продольные и поперечные скребла (более 60 %). Они оформлены чешуйчатой ступенчатой полукрутой или крутой ретушью. Отличительная черта комплекса — наличие аккомодационных элементов. Чаще всего речь идет о естественной или подправленной спинке.

Технико-типологические показатели позволяют отнести эту индустрию к кругу памятников типа Кина или полу-Кина.

Ключевые слова: Королево, средний палеолит, индустрия, технология раскалывания.

O. L. V o t i a k o v a

TECHNO-TYPELOGICAL ANALYSIS OF KOROLEVO, LAYER II IN TRANSCARPATIA

This article analyzes the stone artifacts of Layer II of the multilayered site Korolevo. In this paper we provide the method of study of artifacts, as well as their techno-typological and statistical characteristics. Questions of specific knapping methods are discussed in detail.

Materials of Layer II are from the excavation I (sector Beyvar) Korolevo site, which is located on the left bank of the Tisa river. Layer II is located in loam, which is placed in MIS 4. The archaeological collection consists of pre-cores, cores, flakes, chips, tools, hammers and retouchers showing a complete cycle of knapped stone reduction on the site.

Technology can be described as non-Levallois, non-blades, non-facetted, and is based on the method of radial core reduction. The main blank is a short and wide flake, with a trapezoidal shape and massive lateral edge or platform. These flakes used as blanks for most tools.

Typology demonstrates a typical Middle Paleolithic tool-kit. In the tool-kit is dominated by single-edged lateral and transverse scrapers (60 %). They are prepared by scaled-stepped semi-abrupt and abrupt retouch. The distinguishing feature of the complex are accommodative elements. Most often the backs are natural or prepared.

Techno-typological characteristics allow attribution of this industry as Qina or semi-Qina.

Key words: Korolevo, Middle Palaeolithic, industry, knapping technology.

Одержано 21.05.2015

КРЕМ'ЯНІ ЗНАРЯДДЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РАДОМИШЛЬ І: ТИПОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Подано техніко-технологічну і типологічну характеристику колекції крем'яних знахідок із стоянки Радомишль І доби верхнього палеоліту. Характеристика і статистичний аналіз знарядь разом з археозоологічними даними уможливили окреслити виробничу специфіку комплексу.

Ключові слова: Радомишль І, верхній палеоліт, технокомплекс, знаряддя, археозоологічний аналіз, виробнича специфіка.

ВСТУП

Групу палеолітичних пам'яток (Радомишль І—ІV) на околиці м. Радомишль Житомирської обл. відкрив у 1956 р. І.Г. Шовкопляс [Шовкопляс, 1964]. Незважаючи на численні крем'яні знахідки та складну просторово-топографічну ситуацію цих місцезнаходжень у публікаціях найчастіше згадується Радомишль І — єдиний з цих пунктів, де масово були знайдені кістки мамонта, інтерпретовані автором розкопок як залишки житлових споруд. Саме аналізу їх І.Г. Шовкопляс приділив найбільшу увагу в попередніх публікаціях [Шовкопляс, 1964; 1965a]. На ґрунті вивчення структурних складових Радомишля І і верхньопалеолітичних поселень Середнього Подніпров'я дослідник розробив схему соціально-культурного розвитку первісних колективів. [Шовкопляс, 1958; 1972; 1977]. Методичною основою цих розробок стало поняття «господарсько-побутовий комплекс», запропоноване І.Г. Шовкоплясом для позначення сукупності жител, вогнищ, ям, господарських і виробничих ділянок та ін. як цілісного явища [Шовкопляс, 1958, с. 39]. Менше уваги дослідник приділив публікації фактичних даних та інтерпретації крем'яного інвентарю Радоми-

шля І. Через його техніко-типологічні особливості І.Г. Шовкопляс оцінював пам'ятку як перехідну від середнього до верхнього палеоліту.

Нині стадіальні погляди, що тривалий час домінували в радянській археології, втратили актуальність. Критики зазнало й застосування розробленої в Західній Європі хронологічної схеми палеоліту до матеріалів інших територій. Причини варіабельності крем'яних індустрій верхнього палеоліту стали пояснювати через призму господарської діяльності давнього населення, сезонності поселень, особливостей утилізації крем'яної сировини та ін. Однак технокомплекс Радомишля І досі не розглянуто з цих позицій. Це визначає актуальність вивчення техніко-типологічних характеристик крем'яного інвентарю пам'ятки з метою визначення його специфіки та подальшої інтерпретації.

РОЗТАШУВАННЯ ТА СТРАТИГРАФІЯ РАДОМИШЛЯ І

Пункти Радомишль І—ІV знаходяться на околиці однойменного міста (рис. 1). Стаціонарні розкопки тут провадилися у 1957, 1959, 1963—1965 рр. Стоянки розташовані на плато, утвореному моренними відкладами.

На пункті Радомишль І, розкопаному в 1957 і 1959 рр. на площі 580 м², окрім понад 11 тис. крем'яних виробів, виявлено скупчення кісток мамонта. Через це він став основним об'єктом наукового інтересу І.Г. Шовкопляса. Що більше, саме цю пам'ятку (і тільки її!) мав на увазі дослідник, згадуючи в публікаціях стоянку Радомишль без указівки порядкового номеру пункту.

Культурний шар Радомишля І залягав на глибині 0,6—0,8 м від поверхні в сірувато-буривато-жовтому суглинку з проточинами від

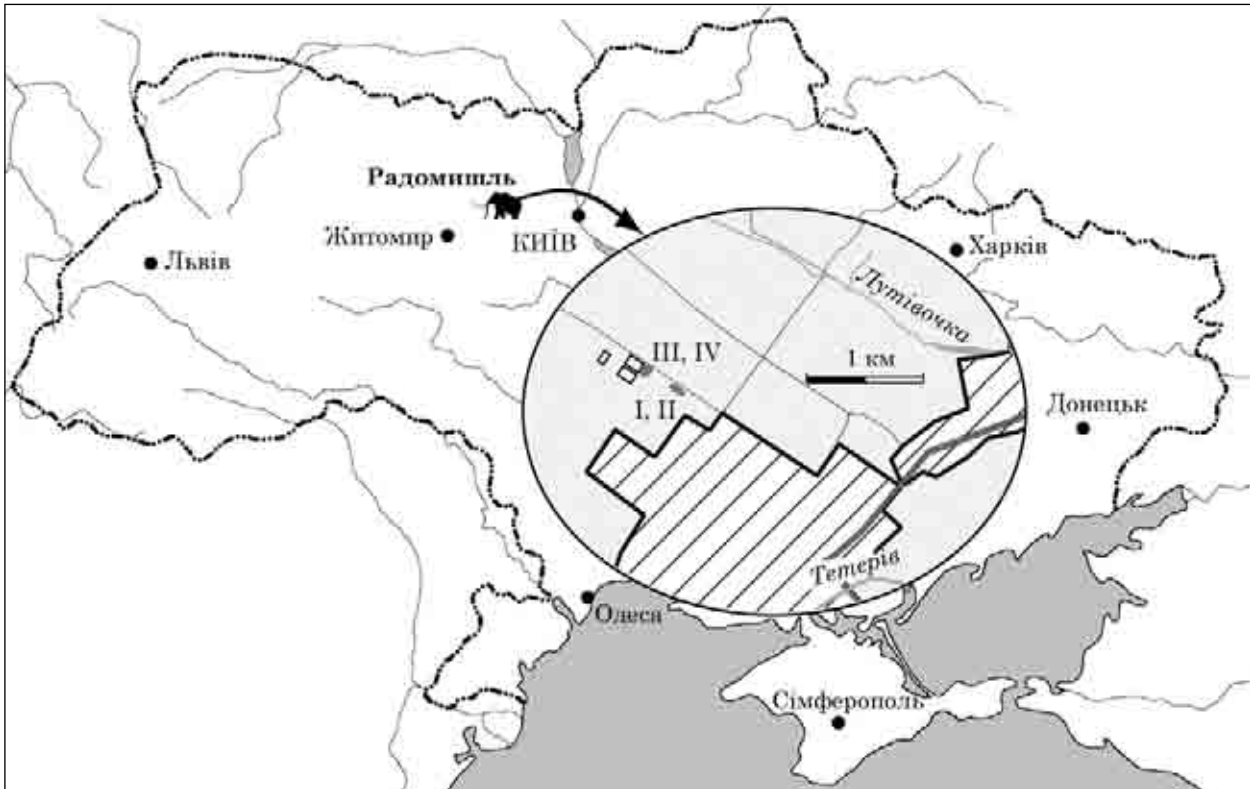

Рис. 1. Місце локалізації пунктів Радомишль І—ІV

коріння сучасних рослин і кротовинами, заповненими породами, що залягали вище та нижче [Шовкопляс, 1964, с. 93].

ФАУНІСТИЧНІ ЗНАХІДКИ

Фауністичний комплекс стоянки (1147 кісток і їх фрагментів) належить переважно мамонту (табл. 1). Поодинокі траплялися рештки коня, північного оленя та бізона. Стан збереження кісток незадовільний, після розкопок їх скинули в геологічний шурф завглибшки 4,5 м [Шовкопляс, 1957—1959, щоденник, с. 79]. Таким чином, кістки для подальшого вивчення втрачені.

Та все ж опрацювання польової документації (плани, щоденники, списки фауни) уможливило внести корективи в інтерпретацію фауністичного комплексу стоянки, зокрема щодо кількості особин мамонта на стоянці [Кононенко, Пеан, 2005; Кононенко, Корнієць, Пеан, 2006].

Загалом на стоянці виявлено 1139 кісток мамонта (NISP — Number of Identified Specimens):

Таблиця 1. Радомишль І; склад фауни (кількість визначених решток)

Вид	Разом	%
Мамонт (<i>Mammuthus primigenius</i>)	1139	99,30
Кінь (<i>Equus caballus</i>)	4	0,35
Північний олень (<i>Rangifer tarandus</i>)	3	0,25
Зубр (<i>Bison priscus</i>)	1	0,10
Разом	1147	100

цілих, фрагментів і уламків, визначених і невизначених щодо належності до певної частини скелета (табл. 2). Мінімальна кількість елементів (MNE — Minimum Number of Elements) цілих і фрагментованих кісток, кожна з яких є унікаль-

Таблиця 2. Радомишль І; склад кісток мамонта

Частини скелета	NISP	MNE	MNI
Щелепа нижня (<i>mandibula</i>)	47	37	37
Бивень (<i>tusk</i>)	65	28	14
Зуби (<i>dentes</i>)	292	241	31
Хребець (<i>vertebrae</i>)	10	10	1
Ребро (<i>costae</i>)	79	34	1
Лопатка (<i>scapula</i>)	132	78	39
Тазова (<i>os coxae</i>)	99	52	26
Плечова (<i>humerus</i>)	31	24	12
Ліктьова (<i>ulna</i>)	18	14	7
Променева (<i>radius</i>)	16	10	5
Стегнова (<i>femur</i>)	62	37	19
Велика гомілкорова (<i>tibia</i>)	27	19	10
Мала гомілкорова (<i>fibula</i>)	1	1	1
Суглобна (<i>patella</i>)	2	2	1
Зап'ясткові кістки (<i>ossa carpi</i>)	0	0	0
П'ясткові (<i>ossa metacarpi</i>)	0	0	0
Передплюсневі (<i>ossa tarsi</i>)	1	1	1
Плюсневі (<i>ossa metatarsi</i>)	0	0	0
Фаланга (<i>phalanx</i>)	2	2	1
Трубчасті кістки (<i>os longum</i>)	136	—	—
Кістки (<i>ossa</i>)	66	—	—
Разом	1139	609	39

Примітка: напівжирним виділено максимальну кількість особин.

ним елементом скелета, становить 609 од. Виходячи з цього та враховуючи пропорційність окремих частин скелета мамонта, співвідношення правий / лівий бік, визначено можливу мінімальну кількість особин (MNI — Minimum Number of Individuals), рештки яких виявлено на поселенні. Оскільки наймасовішою категорією є лопатки (78 од.), з яких щонайменше 39 належать до правої сторони скелета, саме це число й стало остаточною для визначення кількості особин мамонтів. Кількість кісток черепа, які зазвичай враховують як основний показник для визначення кількості тварин, в нашому разі не можна використати через незадовільний стан збереження. Кількість у 39 особин, визначених за правими лопатками, наближається до числа нижніх щелеп (MNE та MNI = 37). Отже, встановлена кількість мамонтів (39) постає доволі достовірною.

За польовою документацією встановлено важливий факт — відсутність даних про виявлення анатомічних зв'язок кісток (анатомічних груп), а також кісток метаподія (кістки стопи) та хвоста. Це означає, що акумуляція фауністичних решток відбувалася в результаті збору трупів тварин і / або сухих кісток, що й визначає археозоологічну специфіку пам'ятки [Réan, Kononenko, 2004; Кононенко, Пеан, 2005; Кононенко, Корнієць, Пеан, 2006].

ПЛАНІГРАФІЯ

Ще під час дослідження Радомишля І І.Г. Шовкопляс інтерпретував скупчення кісток як рештки шести наземних стаціонарних жител та однієї ями-сховища (на зразок поселень Мізин, Гінці, Добраничівка та ін.) [Шовкопляс,

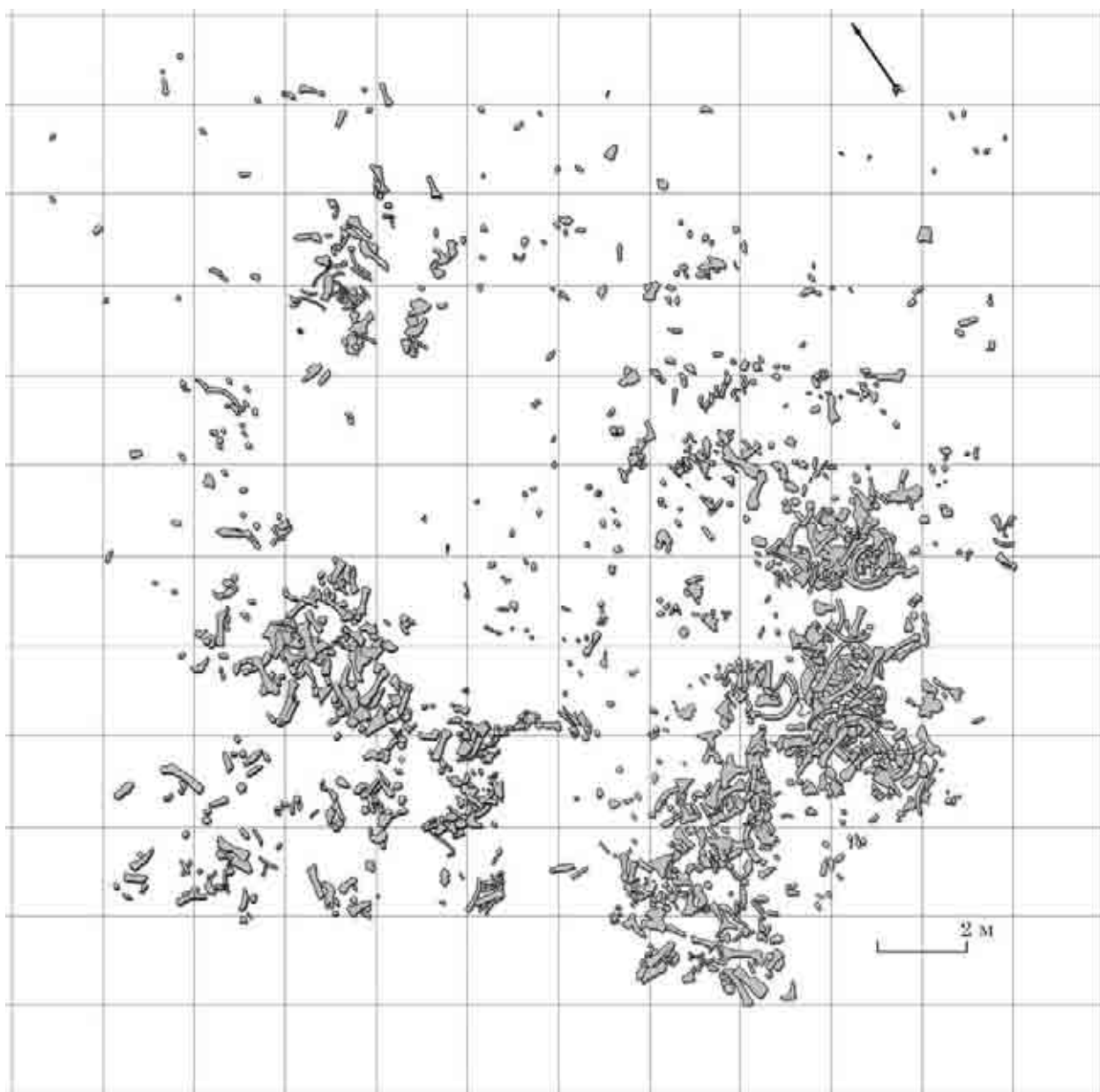

Рис. 2. Радомишль І; план фауністичних решток

1957—1959]. Це визначило методику розкопок та опис знахідок за окремими скупченнями кісток. Такий підхід значною мірою зумовив подальший аналіз матеріалу та інтерпретацію пам'ятки. Зокрема, вже в першій публікації дослідник навів неповний план кісткових решток, а лише ті його елементи, що буцімто чітко окреслювали житла [Шовкопляс, 1964, с. 91, рис. 3].

Враховуючи той факт, що крем'яні знахідки та будь-які структурні елементи не наносили на план, фіксація кісток лишається єдиним джерелом для аналізу планіграфії поселення. Відновлення загального плану локалізації фауністичних решток (рис. 2), здійснене в процесі археозоологічного аналізу, уможливило інакше осмислення планіграфії пам'ятки.

Просторове зіставлення остеологічних решток показало відсутність будь-яких конструктивних елементів чи особливостей в їх розташуванні. Склад кісток мамонта демонструє невідповідність у кількісному співвідношенні певних частин скелета на різних ділянках стоянки. Це може вказувати на певне сортування фауністичного матеріалу в межах окремих скупчень. Оскільки на поселенні відзначено мізерну частку осьової частини скелета (хребет і ребра) та відсутність дистальних частин кінцівок (дрібних кісток стопи), основна гіпотеза про природу накопичення кісток зводиться до зумисного транспортування сюди переважно краніальних, плоских і кісток кінцівок мамонтів. Отже, поселення, найвірогідніше, було місцем накопичення відсортованих кісток мамонта, доправлених сюди з метою їх подальшого використання в господарстві [Réan, Kononenko, 2004; Кононенко, Пеан, 2005; Кононенко, Корнієць, Пеан, 2006]. Однак будь-яких виробів з кістки чи бивня не виявлено. Маємо відомості лише про чотири бивні із слідами штучного розколювання чи розщеплення [Шовкопляс, 1957—1959, щоденник, с. 71—80].

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС СИРОВИНА

Основною сировиною індустрії був кремій. І.Г. Шовкопляс визначив два типи кременю: 1) темно-сірий «в изломе светло-желтый, довольно прозрачный, покрыт белой патиной, в некоторых случаях с легким голубоватым оттенком» і 2) чорний, так званий деснянський, «в изломе почти черный, непрозрачный. Покрывает в одном случае серой патиной в более темные пятнышки, в другом случае — голубовато-синей патиной в более темные пятнышки. Очень похоже на “пушкаревский кремь”» [Шовкопляс, 1957—1959, інв. опис, кн. 4]. Виходи першого є поблизу стоянки, за 5 км на південь від Радомишля. Жовна та плитки наявні там у відкладах пісковика, з яких складений правий берег р. Тетерів [Шовкопляс, 1964, с. 96; 1965а,

с. 111]. Місце виходів другого типу кременю не встановлено.

Переважає більшість крем'яних артефактів має патино та заліскованість. Не виключено, що це пов'язано з геологічними умовами залягання культурного шару і темпом перекриття його верхніми нашаруваннями. Спорадично трапляються інші породи каменю — кварц, сланець, кварцит, пісковик, базальт та ін.

ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКЦІЇ

Наявність поблизу виходів сировини позначилася на характері знахідок. Серед них є всі складові, що відбивають процес розколювання сировини та виготовлення знарядь. Численні уламки сировини у вигляді жовен і плиток мають сліди тестування.

Колекція стоянки Радомишль І нараховує понад 12 тис. виробів. Категорійний склад має такий вигляд (табл. 3).

Техніка розколювання кременю — переважно паралельна поздовжня, націлена на отримання пластин. Відщепів у кілька разів більше ніж пластин, що цілком характерно для пам'яток верхнього палеоліту. Середні розміри заготовок становлять для відщепів 4—5 × 3—4 см, для пластини 6 × 2 см. Ударні площадки переважно гладенькі, половина має «губку». Наявність останніх свідчить про застосування м'якого відбійника. Пластинки поодинокі (17 од.). Мікропластини відсутні. Є 37 тоненьких (ширина і товщина менше 7 мм) різцевих сколів. Також є дрібні сколи. Третина відщепів (2274 од.) має розміри менше 3 см; луски (більше 15 мм) становлять 1 % від загальної кількості артефактів; дрібних уламків (менше 15 мм) близько сотні. Приблизно 10 % від кількості заготовок становлять реберчасті сколи.

Таблиця 3. Радомишль І; склад кам'яних знахідок

Назва	Р а з о м	%
Нуклеуси	477	4,1
Пренуклеуси	160	1,4
Нуклеоподібні уламки	85	0,7
Відщепи	6231	53,7
Пластини	2158	18,6
Знаряддя	1746	15,1
Різцеві сколи	125	1,1
Луски	128	1,1
Уламки	473	4,1
Відбійники	15	0,1
Р а з о м	11598	100
Уламки каміння	50	—
Жовна, плитки	387	—
Р а з о м	12035	—

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНАРЯДЬ

Вироби з вторинною обробкою становлять 1746 од., або 15 % (табл. 4). За основу аналізу знарядь праці взято тип-лист Д. Соневій-Борд [Sonnevile-Bordes, Perrot, 1953, p. 325] (табл. 5).

До табл. 5 окремим пунктом (№ 93) внесено серію найпоказовіших знарядь — білатерально ретушованих вістрів, відсутніх у базовому тип-листі Д. Соневій-Борд. Пункт № 92 (різне) відображає нетипові знаряддя для верхнього палеоліту: гостроконечник, індивідуальні, рубальні та окремі комбіновані вироби. Але й після цього тип-лист Д. Соневій-Борд не дозволяє надати вичерпну типолого-статистичну характеристику комплексу Радомишля І. Для повноти опису враховано також технологічні й морфологічні особливості, зокрема, тип заготовки, орієнтація робочого краю знаряддя відносно осі заготовки, протяжність і форма робочого краю, вид і тип ретуші.

Таблиця 4. Радомишль І; знаряддя

Знаряддя	Р а з о м	%
Різці	797	45,70
Скребки	74	4,30
Струг (рабо)	3	0,15
Вістря	68	4,00
Гостроконечник	1	0,05
Перфоратори	51	3,00
Зубчато-виїмчасті	90	5,10
Комбіновані знаряддя	59	3,30
Пластини ретушовані	375	21,40
Скребла	26	1,50
Pièce esquillée	1	0,05
Рубальні	4	0,20
Індивідуальні	2	0,15
Відщепи ретушовані	142	8,10
Фрагменти сколів ретушовані	53	3,00
Р а з о м	1746	100

Таблиця 5. Радомишль І; список знарядь згідно з тип-листом Д. Соневій-Борд

№	Знаряддя	Р а з о м	%
1	Grattoir sur bout de lame	Скребок кінцевий на пластині	11 0,70
3	Grattoir double	Скребок подвійний	4 0,25
4	Grattoir ogival	Скребок стрільчастий	2 0,10
5	Grattoir sur lame retouchée	Скребок на ретушованій пластині	20 1,30
8	Grattoir sur éclat	Скребок на відщепі	35 2,15
11	Grattoir caréné	Скребок карене	1 0,05
14	Grattoir a museau atypique	Скребок з носиком атиповий (плаский)	1 0,05
16	Rabot	Струг	3 0,15
17	Grattoir-burin	Скребок-різець	31 2,00
21	Perçoir-grattoir	Проколка-скребок	4 0,25
22	Perçoir-burin	Проколка-різець	5 0,30
23	Perçoir	Проколка	42 2,70
24	Perçoir atypique	Проколка атипова	7 0,45
25	Perçoir multiple	Проколка багаторазова	2 0,10
27	Burin dièdre droit	Різець двогранний симетричний	76 5,00
28	Burin dièdre dejeté	Різець двогранний асиметричний	147 9,50
29	Burin dièdre d'angle	Різець двогранний кутовий	76 5,00
30	Burin dièdre d'angle sur lame cassée	Різець на куті зламаної пластини	189 12,10
31	Burin dièdre multiple	Різець багатолезовий двогранний / на зламі	134 8,60
34	Burin sur troncature retouchée droit	Різець ретушний прямо тронкований	4 0,25
35	Burin sur troncature retouchée oblique	Різець ретушний діагонально тронкований	18 1,20
36	Burin sur troncature retouchée concave	Різець ретушний ввігнуто тронкований	18 1,20
37	Burin sur troncature retouchée convexe	Різець ретушний випукло тронкований	30 2,00
38	Burin transversal sur troncature latérale	Різець поперечний латерально ретушний	13 0,80
39	Burin transversal sur encoche	Різець поперечний з виїмкою	6 0,40
40	Burin multiple sur troncature retouchée	Різець багатолезовий ретушний	11 0,70
41	Burin multiple mixte	Різець багатолезовий двогранний / ретушний	39 2,50
43	Burin nucléiforme	Різець нуклеподібний	2 0,10
44	Burin plan	Різець плаский	33 2,10
60	Lame a troncature retouchée droite	Пластина прямо тронкована	2 0,10
61	Lame a troncature retouchée oblique	Пластина діагонально тронкована	1 0,05
62	Lame a troncature retouchée concave	Пластина ввігнуто тронкована	4 0,25
63	Lame a troncature retouchée convexe	Пластина випукло тронкована	1 0,05
65	Lame a retouches continues sur un bord	Пластина безперервно ретушована по одному краю	163 10,40
66	Lame a retouches continues sur les 2 bords	Пластина безперервно ретушована по обох краях	203 13,10
67	Lame Aurignacienne	Пластина оріньякська	2 0,10
74	Pièce a encoche	Знаряддя з виїмкою	29 2,00
75	Pièce denticulé	Знаряддя зубчасте	61 3,90
76	Pièce esquillée	Знаряддя долотоподібне	1 0,05
77	Racloir	Скребло	26 1,80
92	Divers	Різне	26 1,80
93	Pointe a retouches continues / n'est pas totale sur les 2 bords	Вістря дорсально ретушоване (суцільно або частково) по обох краях	68 4,40
	Р а з о м		1551 100

Таблиця 6. Радомишль І; різці однолезові

Заготовка	Тип							
	Двогранні			На зламі	Ретушні	Не визна-чені	Р а з о м	%
	Симетричні	Асиметричні	Кутові					
Відщеп	16	36	29	47	32	3	163	26,5
Пластина	54	92	30	111	63	5	355	58,0
Фрагмент	6	21	9	38	13	7	94	15,5
Р а з о м	76	149 293	68	196	108	15	612	—
%	48			32	17,5	2,5	—	100

Таблиця 7. Радомишль І; скребки

Скребки	Відщеп	Пластина	Фрагмент скола	Р а з о м	Рис.
Кінцевий	18	31	2	50	7, 2—10
Латеральний	4	—	—	4	—
Кутовий	11	2	—	13	7, 1
Подвійний кінцевий	—	1	—	1	—
Білатеральний	3	—	—	3	—
Кінцево-білатеральний (3/4 периметру)	2	—	—	2	—
Р а з о м	38	34	2	74	—

Різці. Їх поділяють на три основні типи — двогранні, на зламі й ретушні. З-поміж двогранних різців виділяють симетричні, асиметричні та кутові, серед ретушних — поперечні (трансверсальні); серед різців усіх типів — пласкі. В колі різців на зламі також можна виділити нуклеоподібні. Ще однією важливою ознакою різців є кількість фасеток на кожній із граней їх робочої кромки — 1, 2, 3, багато. Критерієм для визначення багатofасеткових різців є наявність більше трьох фасеток.

У колекції Радомишля І виділено 797 різців [Кононенко, 2010], що становить близько половини знарядь (понад 45 %). Більшість з них (58 %) виготовлені на пластині. Різці здебільшого мають довжину 35—55 мм, ширину 20—35 мм, товщину 6—12 мм. Ці параметри притаманні знаряддям, виготовленим і на цілих заготовках, і на їхніх фрагментах.

За кількістю робочих ділянок різці поділяються на однолезові — 612 од. (табл. 6) і багатолезові — 185 од. Серед *однолезових різців* переважають двогранні (293 од., 48 %), друге місце посідають різці на зламі (196 од.), ретушних менше (108 од.). 15 однолезових різців із збитою або зіпсованою площадкою під різцевий скол не піддається визначенню.

Серед *двогранних різців* (рис. 3, 1—7; 4, 1, 2) переважають асиметричні на пластині. Майже 80 % двогранних різців одно- та двофасеткові, тобто мають один чи два сколи на кожній грані.

Основною заготовкою для *різців на зламі* була пластина. Більшість їх (71 %) однофасеткові (рис. 5, 1—5). Поперечні форми становлять лише 11 %.

Ретушні різці. Площадкою під різцевий скол часто слугувала оформлена ретушню робоча кромка іншого знаряддя. Спеціально підготовка площадки, як поперечне тронкування, трапляється рідко (2 %). Площадки під різцевий скол частіше випуклі, діагональні або паралельні відносно осі заготовки та часто є продовженням її ретушованого латерального краю. Негативи різцевих сколів найчастіше орієнтовані вздовж осі заготовки (80 %). Тут також виділено дев'ять поперечних різців. 71 % ретушних різців мають одну фасетку (рис. 5, 6, 7).

До *багатолезових* різців віднесено такі, що мають дві та більше різцеві кромки. Серед них переважають дволезові форми в таких поєднаннях: на зламі + на зламі (45 од., 24,5 %), двогранний + на зламі (41 од., 21,7 %), двогранний + двогранний (38 од., 20,6 %). Інші типи поодинокі. Кожній робочій частині багатолезових різців притаманні ті само характеристики, що й для однолезових. Відзначимо лише дещо значнішу частку поперечних різців (рис. 4, 4, 5; 6, 1—8).

Маємо також 125 різцевих сколів. Вони надають додаткову інформацію не лише про підготовку латерального краю для зняття різцевого сколу, а й про підправлення різцевих кромки.

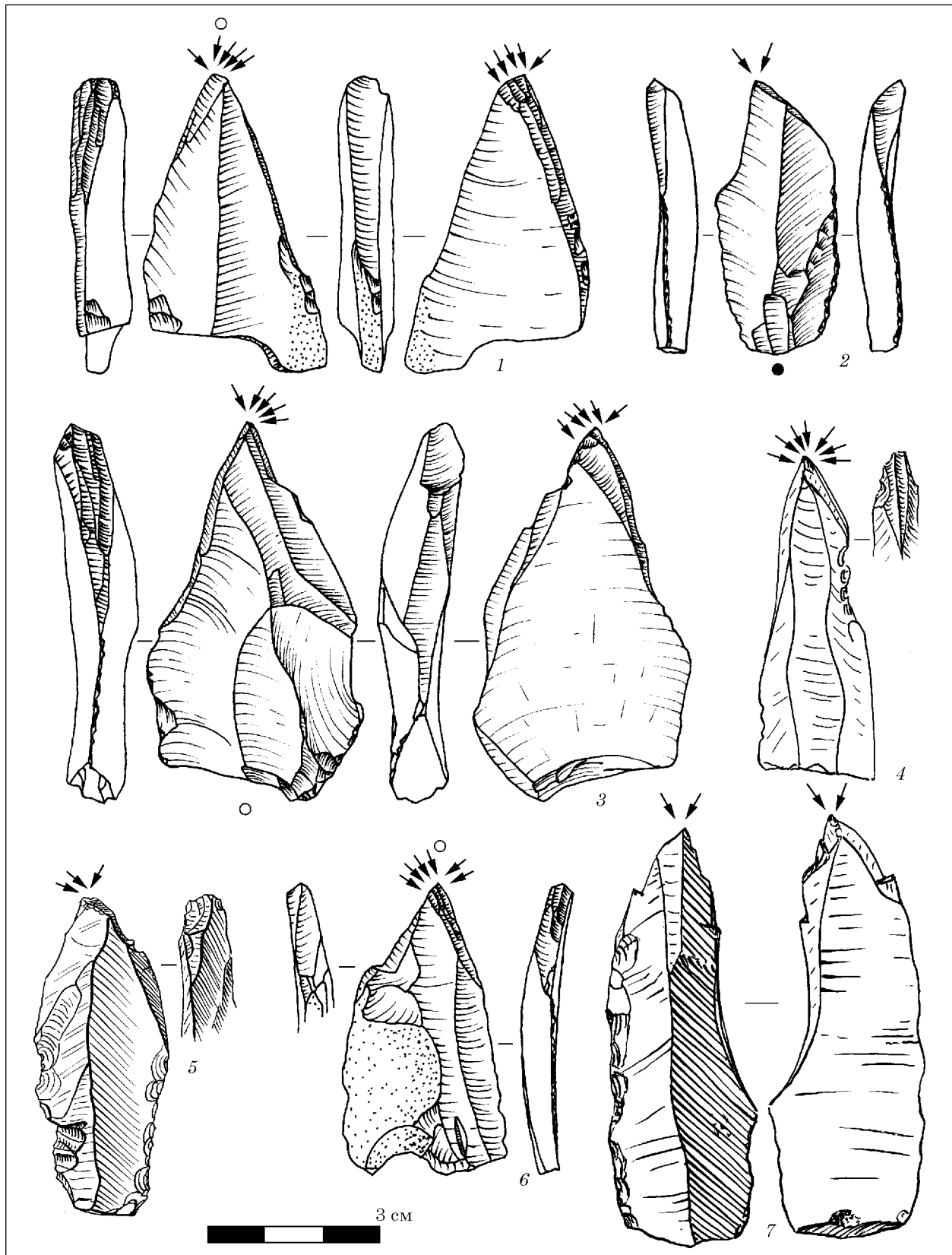

Рис. 3. Радомишль І: різці двогранні (4, 5, 7 — за: Шовкопляс, 1964)

Скребки. Таких знарядь 74 (табл. 7), половинна збереглася повністю. Основною заготовкою слугував відщеп. Розміри цілих заготовок, що відщепів, що пластин, становлять здебільшо-

го 4—6 × 2—5 см. На ретушованих заготовках виготовлено 38 скребків. Майже всі вони зроблені з відщепів (32 од.). Вторинна обробка — переважно дорсальна напівстрімка луската

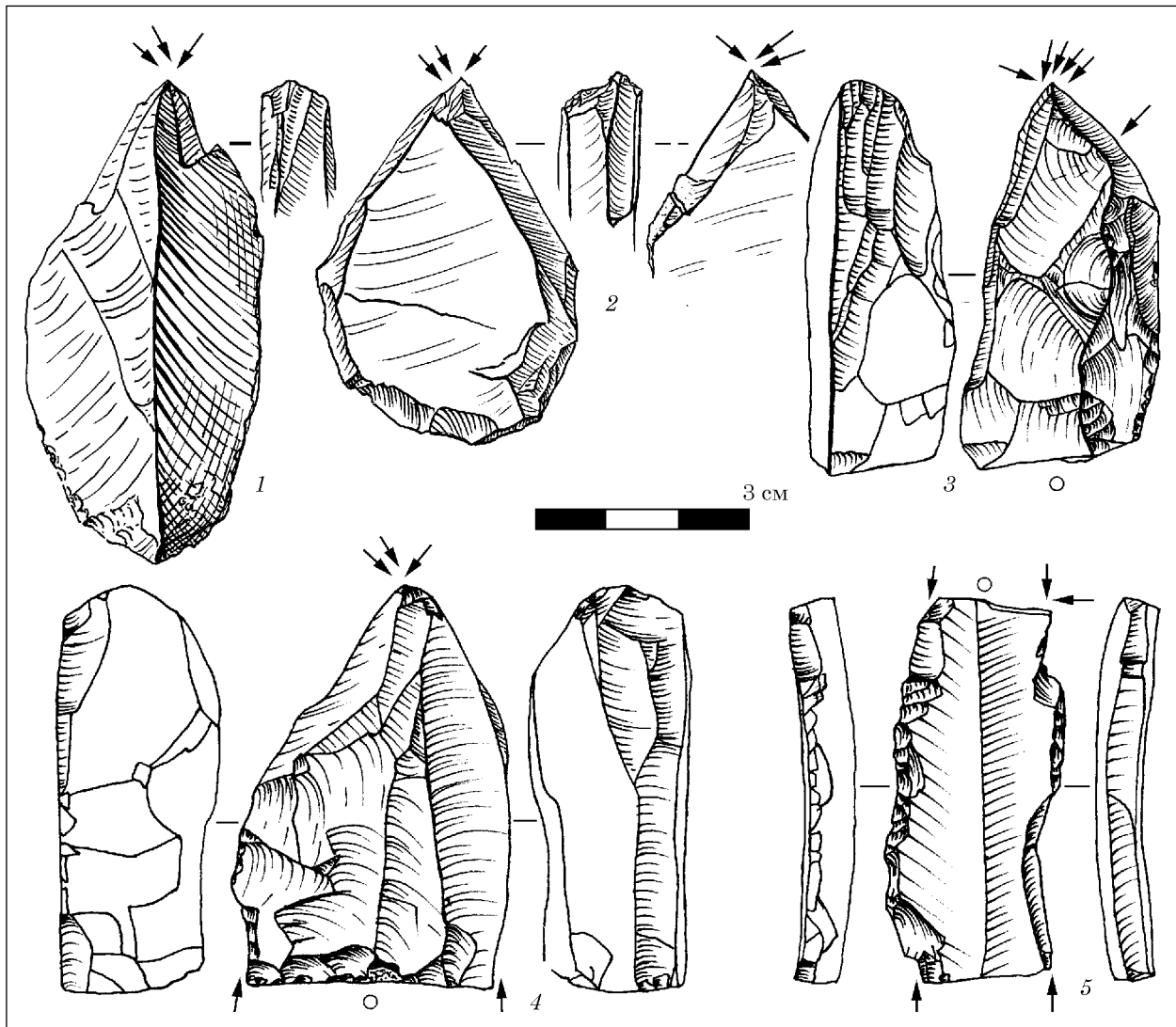

Рис. 4. Радомишль І: 1—3 — різці двогранні (1, 2 — за: Шовкопляс, 1964); 4, 5 — різці багатолезові

ретуш — рівною мірою наносилася і на відщепи, і пластини. Абсолютну більшість скребків (80 %) виконано на дистальних кінцях заготовок. Майже всі вироби (67 од.) мають овальний робочий край. Основний тип скребків — кінцевий дорсально ретушований на дистальному кінці пластини.

Струг (рабо). Три вироби, що нагадують високі нуклеоподібні скребки на масивних відщепах, мають на вентральній стороні, з боку скребкової частини, великі плоскі фасетки. Хвилястий робочий край і грубість ретуші дозволяє віднести їх до так зв. рабо. Про використання цих знарядь як стругів може свідчити наявність на їх вентральних поверхнях макрозносу у вигляді плоских сколів.

Вістря. В колекції стоянки Радомишль І є 68 вістер — майже 4 % від загалу знарядь [Кононенко, 2009]. Більшість (51 од.) виготовлена на пластинах (рис. 8; 9), решта 17 — на відщепах (рис. 10, 1, 2, 4—6). Білатеральні вістря, робоча (бойова) частина яких оформлена сходженням двох ретушованих країв, представлені

67 виробами. Єдине латеральне вістря має один необроблений та один частково ретушований край (рис. 11, 4). Майже всі вістря дорсальні, оформлені напівстрімкою лускатою та лише в поодиноких випадках — плоскою погострювальною ретушшю. Крім дорсальних, одне знаряддя має альтернативне ретушування, а ще одне — часткову нерегулярну вентральну ретуш використання (?) (рис. 9, 2).

За обрисом бойової частини вістря поділяються на конвергентні — їх 63 (двоє випукле або прямо випукле сходження країв), а також на гостроконечні — таких п'ять (бойова частина утворена сходженням двох прямих ретушованих або одного необробленого та одного ретушованого країв) (рис. 11, 1—3). За орієнтацією бойової частини відносно осі сколювання заготовки вістер поділяються на дві приблизно рівні групи — 36 симетричних і 32 асиметричних. Переважають вістря з «дистальною» бойовою частиною (53 од.). У решти 15 погострено проксимальну частину (рис. 8, 10—12; 9, 15—17; 10, 6, 8, 10; 11, 3), зокрема і відбивний горбок

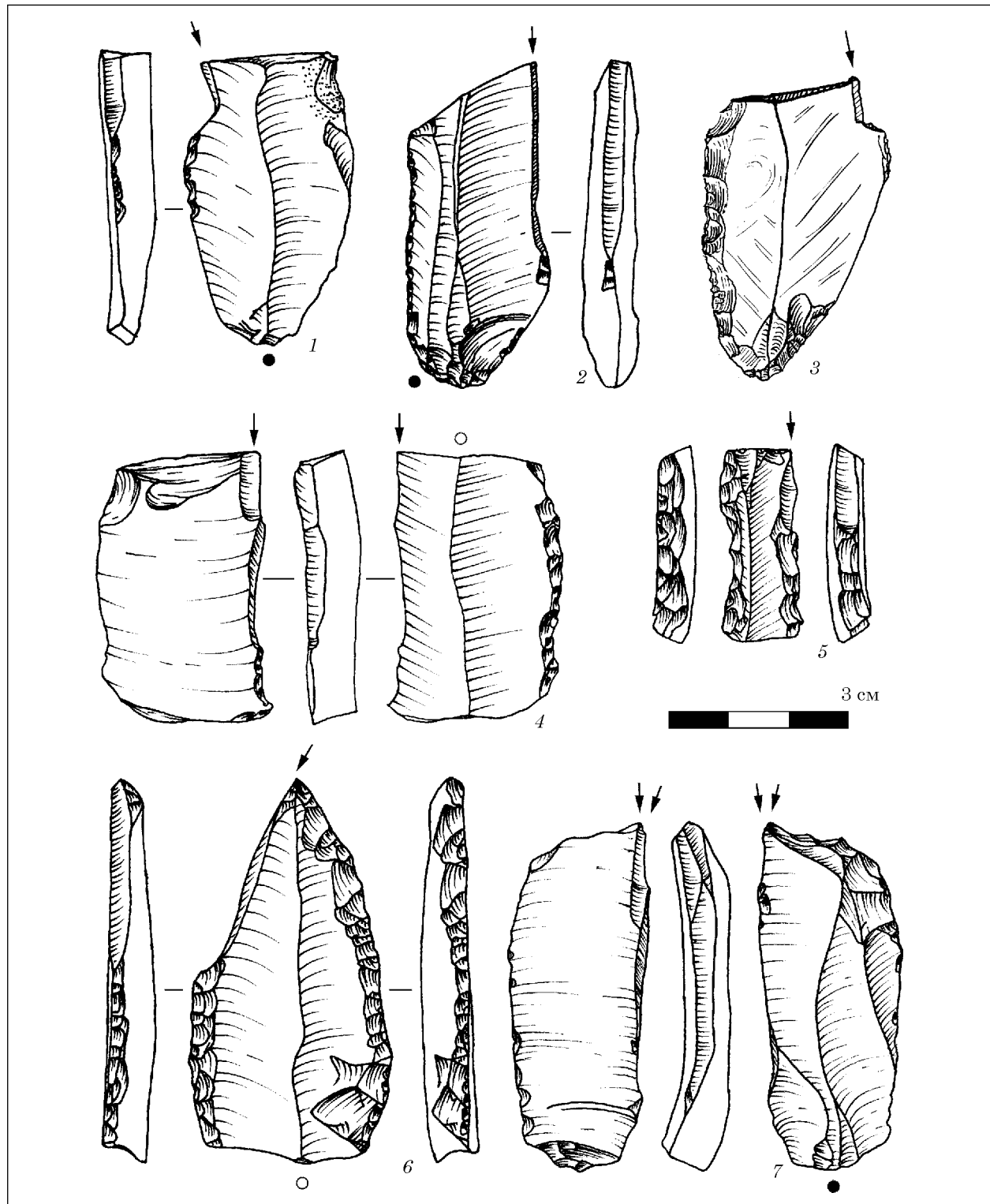

Рис. 5. Радомішль І: 1—5 — різці на зламі; 6, 7 — різці ретушні

(рис. 9, 14; 10, 7). За локалізацією ретуші переважають знаряддя із суцільним ретушуванням латералей (табл. 8).

Цілеспрямована вентральна підправка у вістер відсутня. Є поодинокі зразки з нерегулярною дрібною ретушню утилізації (?) на вентральній стороні. Двічі зафіксовано дорсальну підправку основи знаряддя (рис. 8, 2; 10, 3), на чотирьох виділено черешок (рис. 8, 7, 17; 9, 7).

Простежено кілька слідів макрозносу на бойовій частині (рис. 8, 5; 9, 11—13; 10, 6). Профіль заготовок здебільшого вигнутий.

Гостроконечник. Представлений одним яскраво специфічним екземпляром. Масивне знаряддя розміром 82 × 60 мм і завтовшки 12 мм виготовлене на відщепі підтрапецієподібної форми. Площадка сколу фасетована, з «губкою», огранка конвергентна. Невиразна крайова ретуш викриває

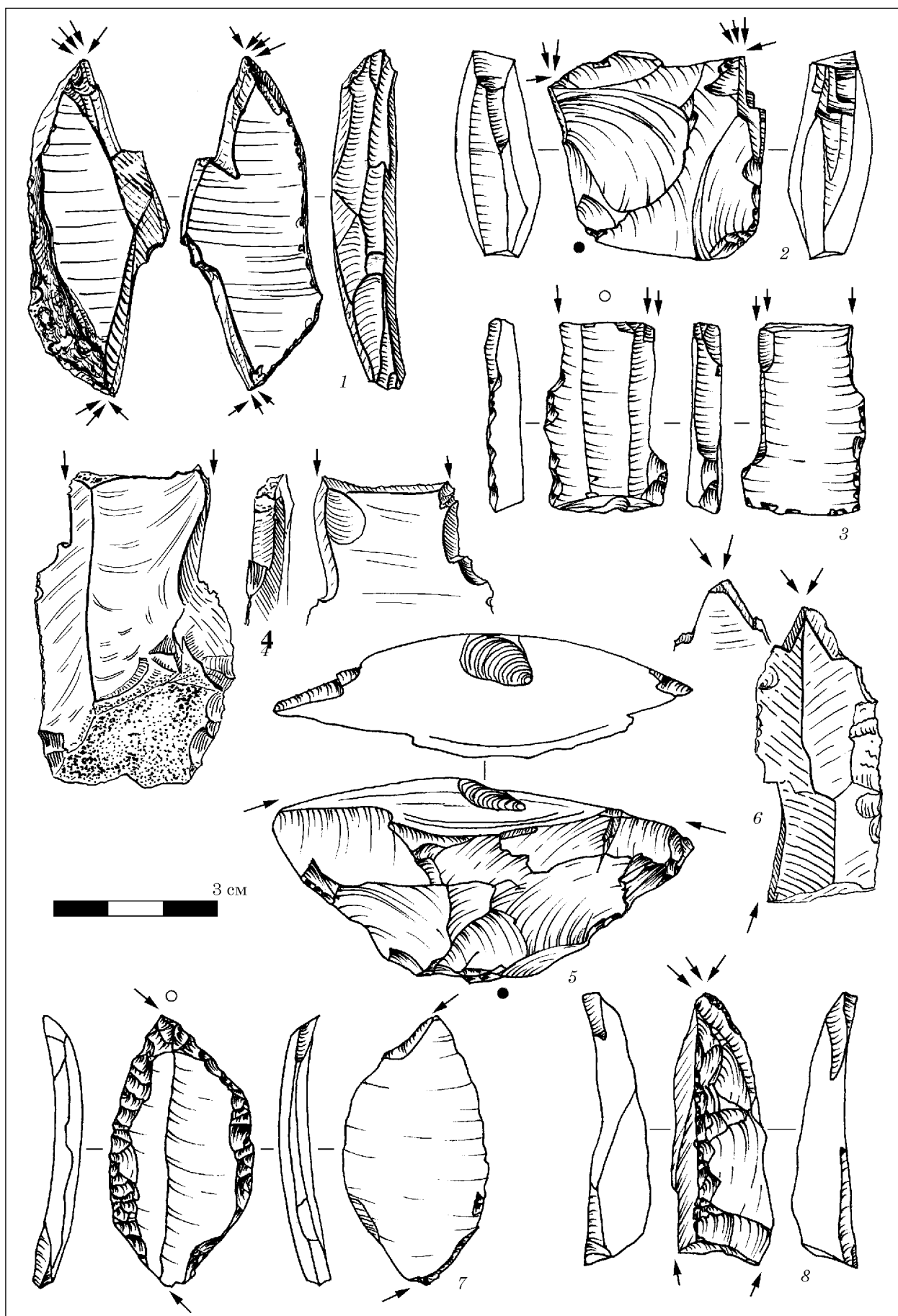

Рис. 6. Радомишль I: різці багатолезові (1, 4, 6 — за: Шовкопляс, 1964)

Таблиця 8. Радомишль І; вістря, конфігурація розміщення ретуші оформлення бойової частини

Тип вістря / конфігурація ретуші	Відщеп	Пластина	Р а з о м
Латеральне вістря			
Ретуш часткова	—	1	1
Білатеральні вістря			
Суцільна ретуш уздовж обох країв	8	27	35
1 край повністю, 2-й частково	1	9	10
1 край повністю, 2-й — оформлена лише бойова частина	3	5	8
Неперервна часткова ретуш двох країв	2	4	6
1 край частково, 2-й — оформлена лише бойова частина	2	4	6
З двох країв ретушню оформлена лише бойова частина	1	1	2
Р а з о м	17	51	68

Таблиця 9. Радомишль І; перфторатори одинарні

Перфоратори		Симетричні						Асиметричні						Кутові						Р а з о м	
		конв			пп			конв			пп			конв			пп				
		в	п	ф	в	п	ф	в	п	ф	в	п	ф	в	п	ф	в	п	ф		
Звичайні	б/пл	—	9	—	2	—	—	2	2	—	2	—	—	2	—	—	2	—	1	22	27
	пл	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	5	
Подовжені	б/пл	—	14	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	22
	пл	—	4	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	
Р а з о м		2	27	1	2	—	—	4	4	—	2	—	—	3	—	—	3	—	1	49	
		30		2			8		2		3		4								
		32						10						7							

Примітка. Тут і в табл. 10, 11: в — відщеп; п — пластина; ф — фрагмент сколу; б/пл — без «плечика»; пл — «плече»; конв — конвергентний кут жала; пп — підпрямокутне жало.

більшу частину обох латералей, що симетрично сходяться до неретушованого кінчика жала на дистальному кінці заготовки (рис. 11, 7).

Перфторатори. До цього типу зараховано 51 (3,0 %) знаряддя з робочим кінцем (жалом), спеціально виділеним білатеральною ретушню [Кононенко, 2014]. Подібні вироби могли використовувати для проколювання, свердління, розширення отворів. Основними заготовками для перфтораторів були пластини (33 од.), рідше — відщепи (16 од.). Розміри переважної більшості цілих заготовок становлять: для відщепів 35—50 × 20—40 мм, для пластин 60—70 × 20—40 мм. Майже всі перфторатори мають дорсальну стрімку та напівстрімку лускату ретуш. На одному є вторинна обробка з вентральної сторони, на іншому робоча частина оформлена альтернативною протилежною ретушню. Переважна більшість перфтораторів сформована на дистальних кінцях заготовок (48 од.). 49 перфтораторів мають одне жало, два — по два (подвійні).

Перфторатори одинарні (табл. 9) за певними ознаками диференційовані таким чином: за орієнтацією осі виробу відносно осі заготовки — на симетричні (32 од.; рис. 12, 5; 13, 1—3, 6, 8—10; 14, 1—11), асиметричні (10 од.; рис. 12, 1, 2, 7; 13, 4, 5,

7) і кутові (7 екз.; рис. 12, 3, 4, 6, 8); з а конфігурацією робочої частини (кут сходження жала) — на конвергентні (41 од.; рис. 12, 1, 4—7; 13; 14) і підпрямокутні (8 екз.; рис. 12, 2, 3, 8); за співвідношенням довжини й ширини основи жала — на звичайні (27 од.; рис. 12, 1—6, 8; 13, 1—3, 7, 9, 10) і видовжені (22 од.; рис. 12, 7; 13, 4—6, 8; 14); на 11 простежено формування жала за допомогою «плечика» (рис. 12, 3, 5—7; 13, 6, 8).

Подвійних перфтораторів лише два. Обидва виготовлені на пластині. В одного жала розміщені на протилежних кінцях — симетричне подовжене на проксимальному та звичайне на дистальному кінці заготовки (рис. 15, 2). Інший, який можна зарахувати до *perçoir double type de chaux* [Brézillon, 1977, p. 282], має два підпрямокутні жалця, оформлені на кутах дистального кінця пластини (рис. 15, 6).

Простежено кореляцію між окремими типами перфтораторів і формою та розміром їх заготовок. Так, майже всі вироби з подовженими пропорціями робочої частини оформлені на пластині, кутові одинарні перфторатори та вироби з підпрямокутними жалами — на відщепах. Виняток становить подвійний перфторатор шале, зроблений на пластині.

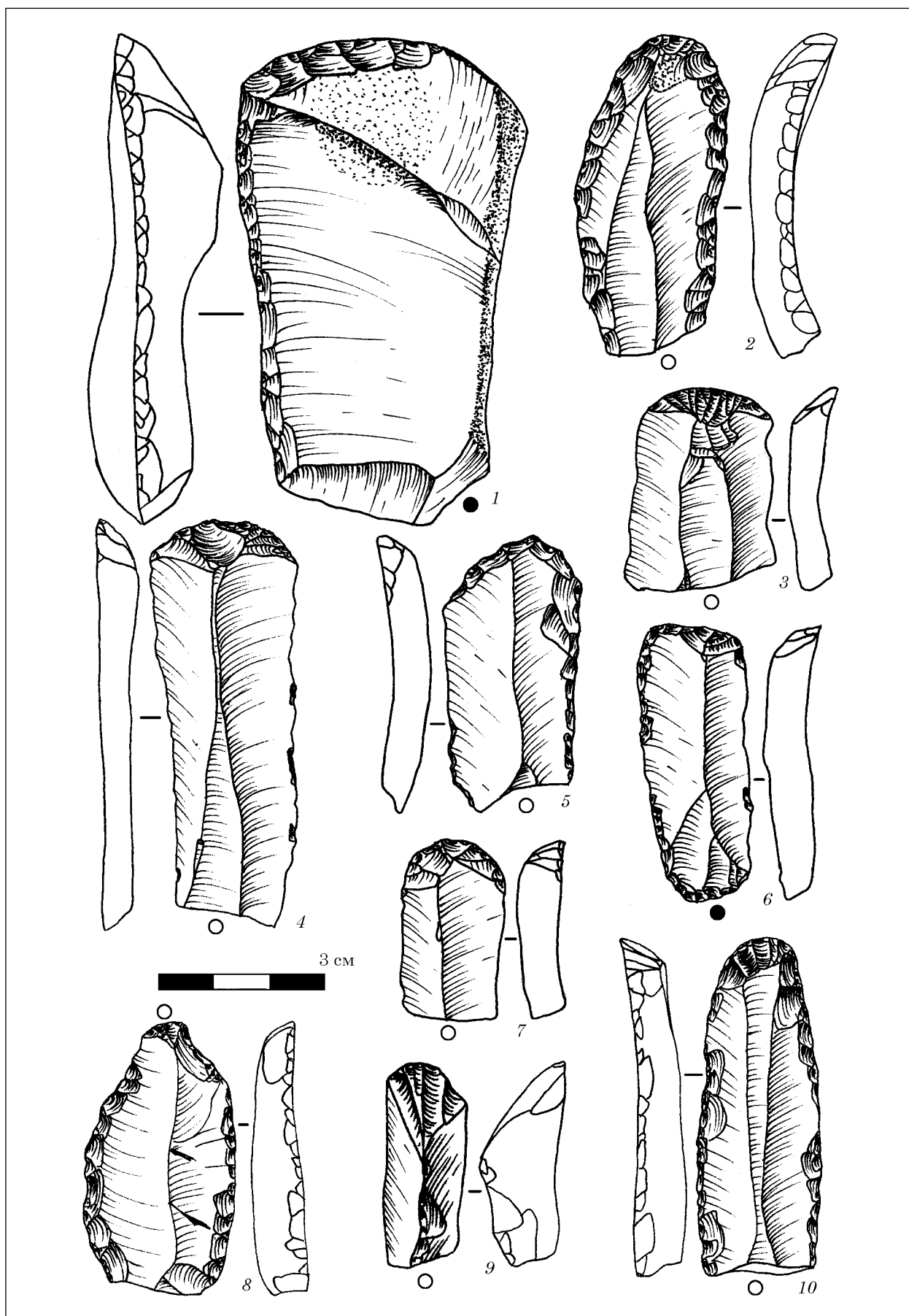

Рис. 7. Радомишль І: 1 — кутовий скребок; 2—7, 10 — кінцеві скребки; 8 — скребок *a museau*; 9 — скребок *caréné*

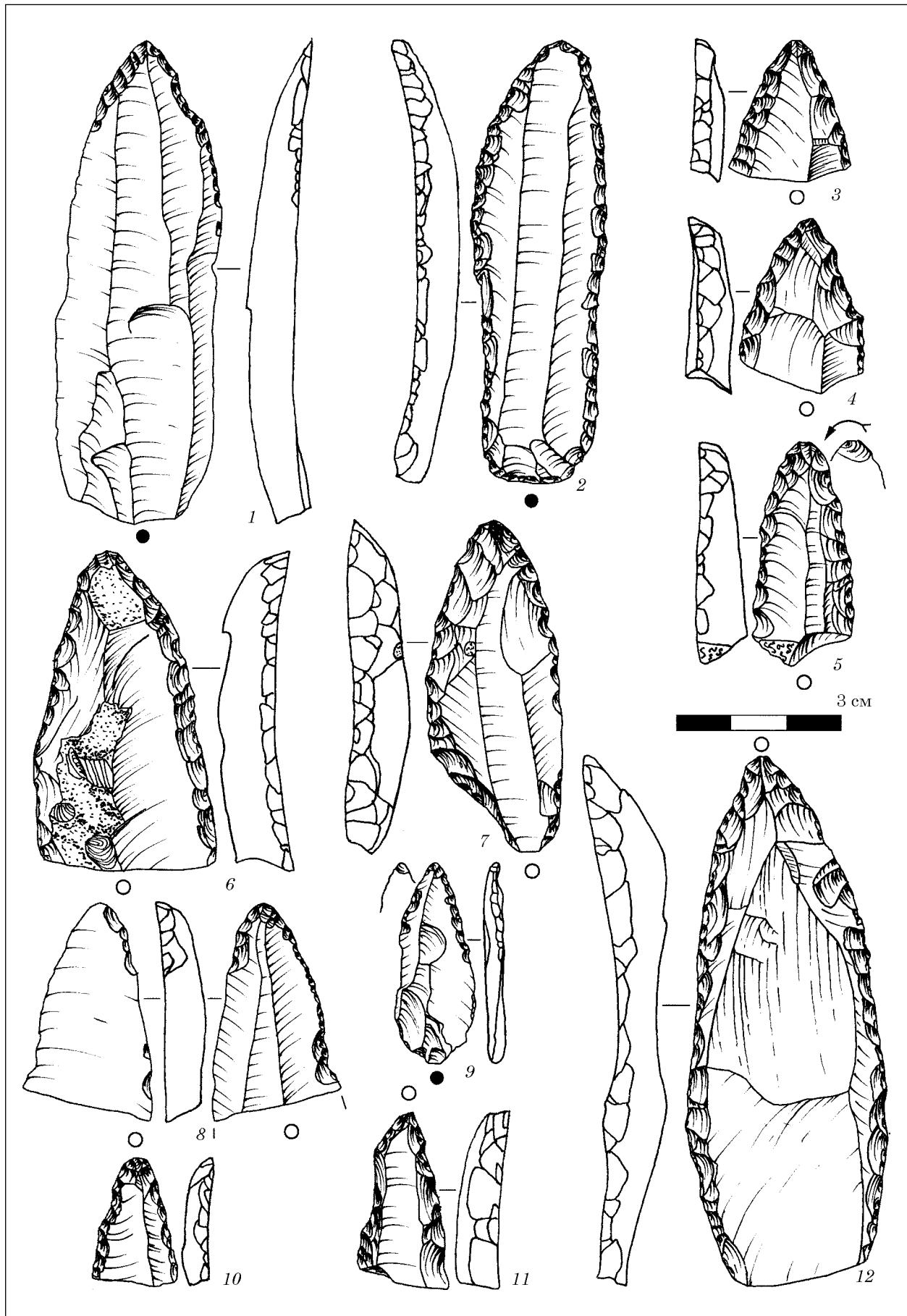

Рис. 8. Радомішль І: вістря білатеральні

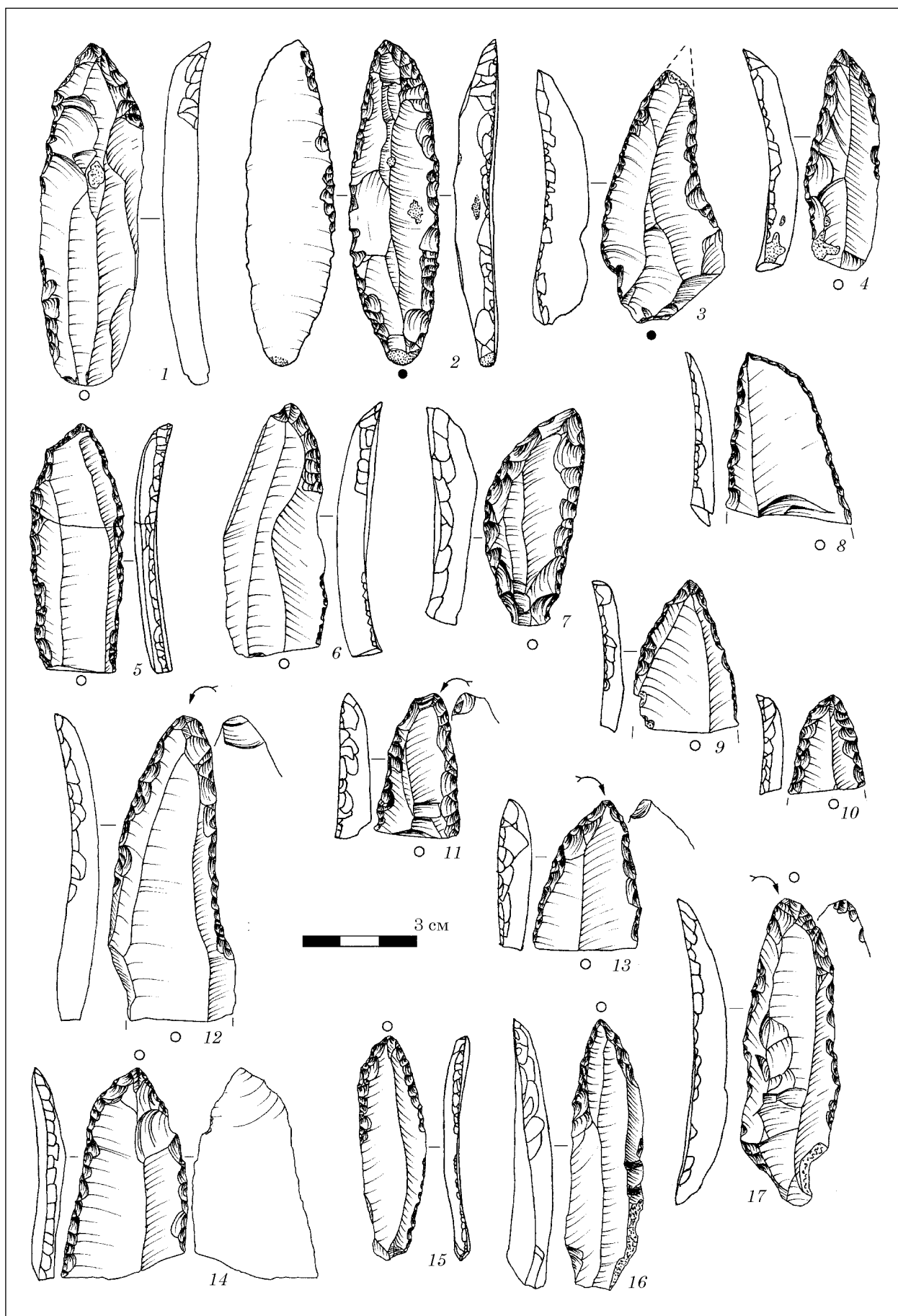

Рис. 9. Радомишль І: вістря білатеральні

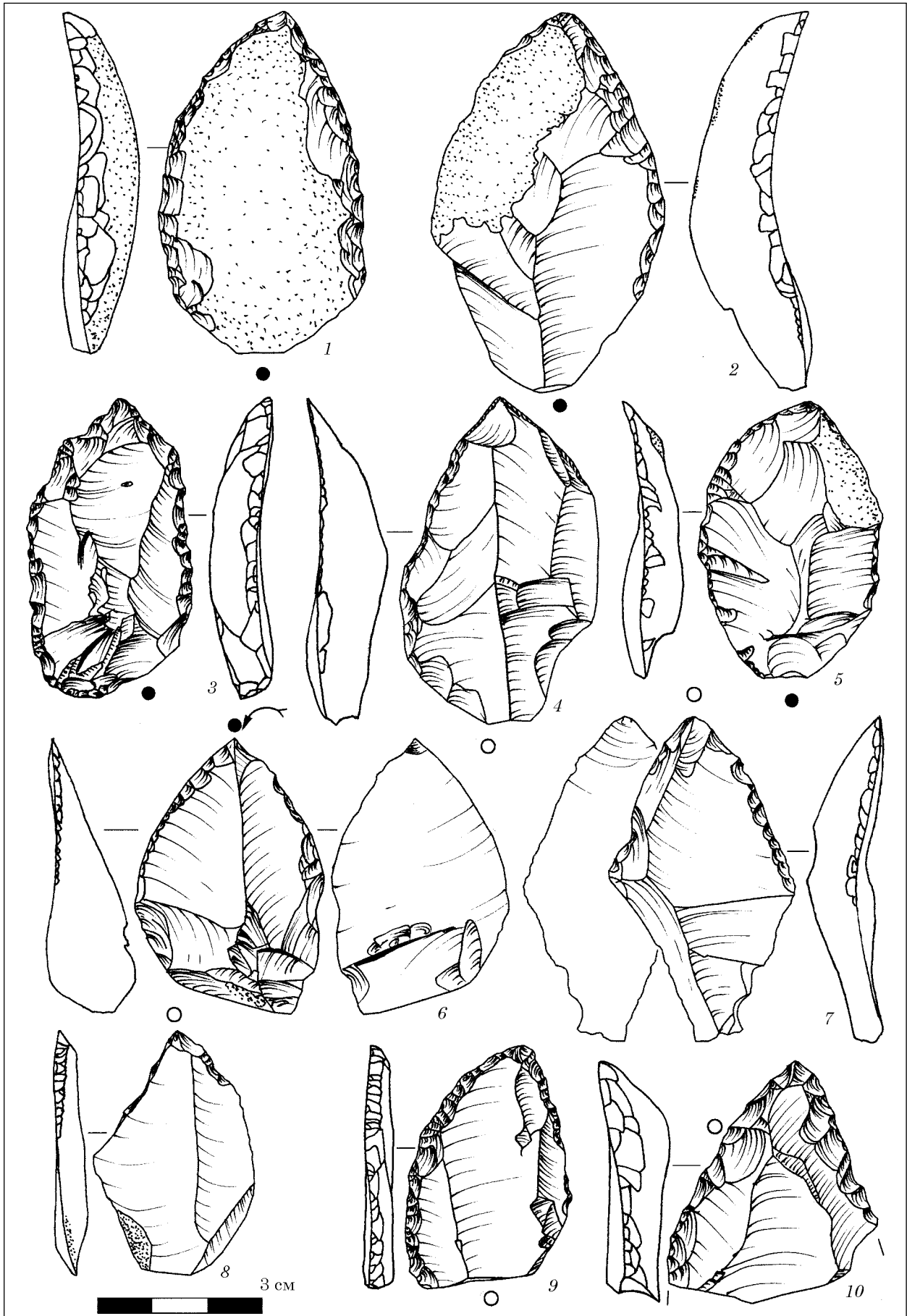

Рис. 10. Радомишль І: вістря білатеральні

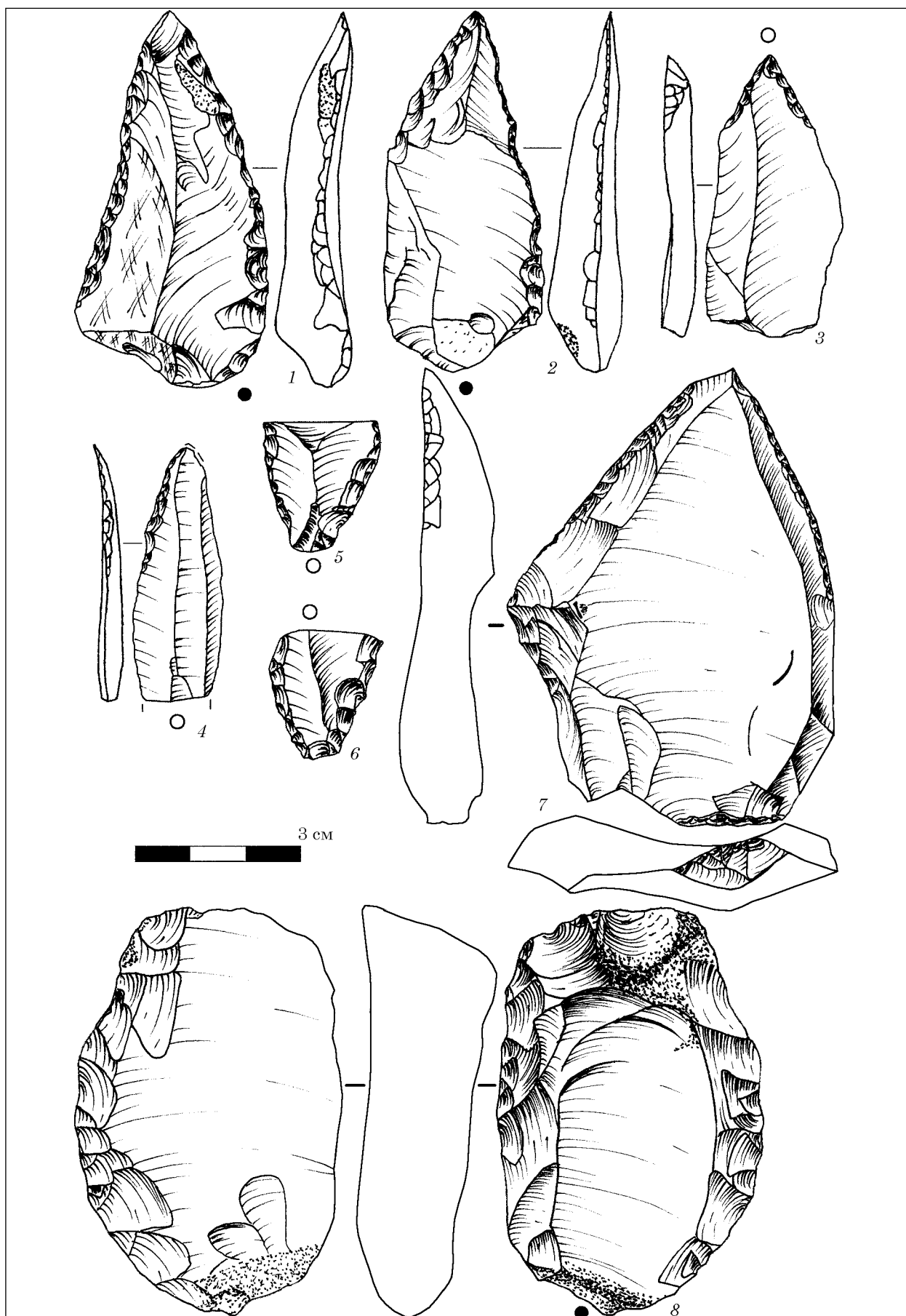

Рис. 11. Радомишль І: 1—3 — вістря білатеральні; 4 — вістря латеральне; 5, 6 — черешок вістря; 7 — гостро-конечник; 8 — індивідуальне знаряддя

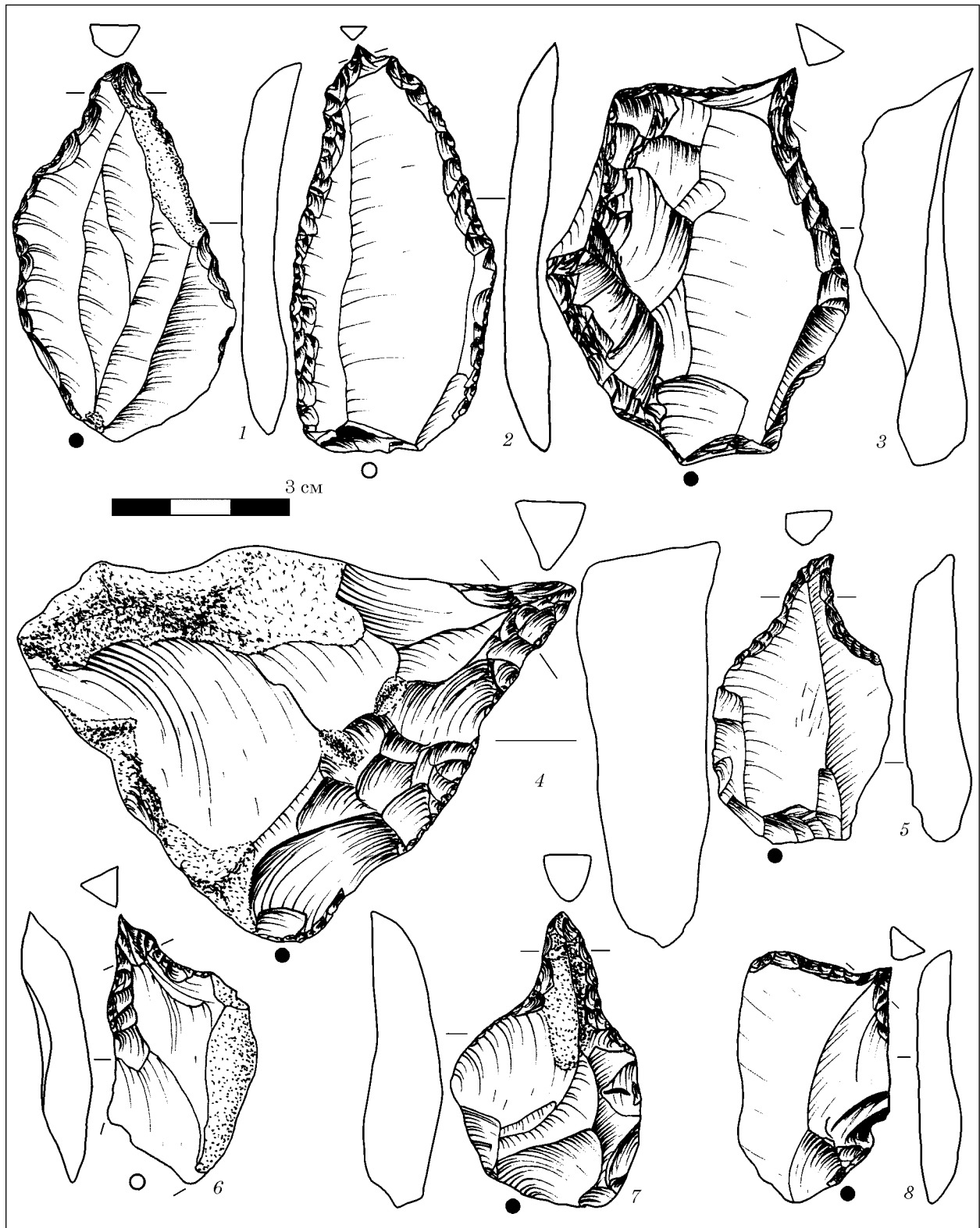

Рис. 12. Радомишль І: перфатори

Зубчасті та виїмчасті знаряддя. Через незначну кількість таких виробів (90 од.) і неможливість інколи розділити розглянемо їх сукупно. Заготовкою для цих знарядь частіше були відщепи (47 од.), рідше — пластини (35 од.), решта (8 од.) виконана на фрагментах сколів. Одне знаряддя сформоване на плитці кременю

(табл. 10). Заготовки здебільшого товсті, грубі, часто фіксується масивний ударний горбик. Половина має сліди кірки.

Робочий край зазвичай розміщений уздовж довгої осі заготовки (53 од.), рідше — поперек (18 од.). Виїмка найчастіше формувалася серією глибоких дрібних фасеток (61 од.), рідше — окре-

Таблиця 10. Радомишль І; зубчасті та виїмчасті знаряддя

Характер робочої частини	Зубчасті			Виїмчасті			Зубчато-виїмчасті			Р а з о м
	в	п	ф	в	п	ф	в	п	ф	
Ретушовані виїмки	25	12	4	6	10	1	2	—	1	61
Клектонські виїмки	5	1	1	1	4	—	—	1	1	13
Скол з дрібною ретушню	6	2	1	2	5	—	—	—	—	16
Р а з о м	56			29			5			90

Таблиця 11. Радомишль І; комбіновані знаряддя

Кількість робочих ділянок	Комбіновані знаряддя	в	п	ф	Р а з о м
2	Різець + скребок	14	16	1	31
	Різець + вістря	2	4	—	6
	Різець + перфоратор	—	5	—	5
	Скребок + перфоратор	1	2	1	4
	Різець + зубчато-виїмчасте	1	1	1	3
	Скребок + зубчато-виїмчасте	3	1	—	4
	Вістря + скребок	—	1	—	1
	Різець + пластина ретушована	—	2	—	2
	Різець + скребок + зубчато-виїмчасте	1	—	—	1
3	Різець + скребок + зубчато-виїмчасте	1	—	—	1
	Різець + скребок + скребок	1	—	—	1
	Різець + скребок + скребок	1	—	—	1
Р а з о м		24	32	3	59

ним сколом, так званою клефтонською виїмкою (13 од.), іноді окремий скол доповнюється дрібною ретушню (16 од.). За конфігурацією зубців і виїмок такі знаряддя можна поділити на: *зубчасті*, серед них є 49 виробів з серією супільних виїмок, що утворюють зубці, та сім знарядь з кількома ділянками зубців на одній заготовці; *виїмчасті* — виготовлені за допомогою однієї окремої виїмки (19 од.) або серії окремих виїмок, що не утворюють зубців (10 екз.); *зубчато-виїмчасті* (5 од.), з-поміж яких на одній заготовці є і ділянки зубців, і окремі виїмки (рис. 16, 2—5).

Комбіновані знаряддя. Цей тип нараховує 59 виробів (3 %). Більшість сформована на пластинах і часто є продуктом реутилізації знарядь (табл. 11). Найчастіший тип комбінації: різець + скребок (рис. 15, 1, 3, 4). Інші комбінації: різець + вістря, різець + перфоратор (рис. 15, 5), скребок + перфоратор та ін. поодинокі. Складові комбінованих знарядь — різці, скребки, перфоратори та ін., мають характеристики, аналогічні описаним.

Пластина ретушовані. Вони (375 од., 20 %) за локалізацією ретуші поділяються на: латеральні, білатеральні, латерально-кінцеві, кін-

Таблиця 12. Радомишль І; пластина ретушовані (локалізація ретуші)

Локалізація ретуші	ц	пч	мч	дч	Р а з о м
Латеральна	36	43	51	24	154
Білатеральна	37	54	77	29	197
Латерально-кінцева	5	—	3	2	10
Кінцева	5	—	1	2	8
Білатерально-кінцева	3	—	—	2	5
По всьому периметру	1	—	—	—	1
Р а з о м	87	97	132	59	375

Примітка: ц — цілі заготовки, пч — проксимальна частина, мч — медіальна частина, дч — дистальна частина.

Таблиця 13. Радомишль І; скребла

Скребла	Відщеп	Пластина	Р а з о м	Рис.
Поперечні	8	—	8	17, 4
Поздовжні	6	1	7	17, 1, 2
Кутові	7	—	7	17, 3, 5
Подвійні	2	—	2	—
Замкнуто ретушовані	2	—	2	17, 6
Р а з о м	25	1	26	—

цеві (поперечні, тронковані), білатерально кінцеві (ретуш займає 3/4 периметра заготовки), ретушовані по всьому периметру. Виходячи із співвідношення цих типів (табл. 12), виробів з одним чи обома ретушованими краями заготовки приблизно однаково. Переважно обробляли дорсальну сторону заготовки. Ретуш здебільшого напівстрімкою ступінчаста луската або крайова перлинна. Є приклади стрімкої та пласкої ретуші. Найчастіше на одній заготовці поєднуються різні типи ретуші.

Скребла. Серія скребел (табл. 13) нараховує 26 од. (1,6 %). Основною заготовкою був відщеп. Розміри: довжина 4—6 см, ширина 3—7 см. Переважно округлий робочий край сформований дорсальною, здебільшого напівстрімкою, лускатою ретушню.

Pièce esquillée. До цієї категорії віднесено одне невелике знаряддя (44 × 29 × 9 мм) на ретушованій пластині з тронкованими кінцями та великими глибокими фасетками з вентраль-

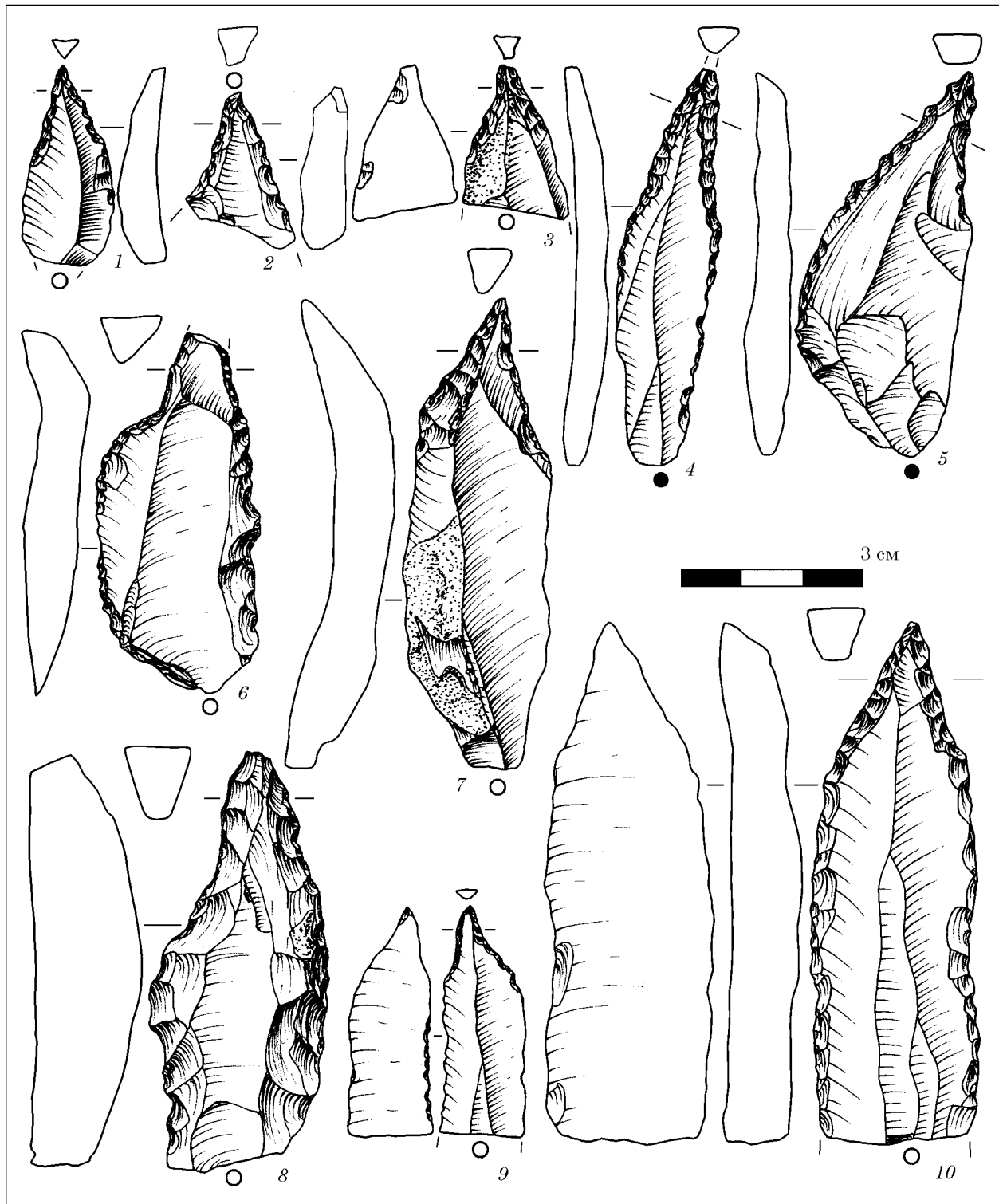

Рис. 13. Радомишль І: перфоратори

ного боку на проксимальному та дистальному кінцях (рис. 16, 1). Нанесення плоских сколів із спеціально підготованих крутим ретушуванням площадок зближує цей виріб з ножами костенківського типу.

Рубальні знаряддя. До цієї групи віднесено чотири вироби. Один — масивний великий відщеп неправильних обрисів з характерними глибокими раковистими негативами сколів і

заломками на обох поверхнях окремих ділянок країв і дистального кінця. Інші три, зроблені на дещо менших відщепах, мають правильні підовальні обриси. Лезо одного з них з дорсальної сторони сформовано плоскою підтескою опуклого дистального кінця заготовки, а з вентральної — двома зустрічними плоскими сколами транше. Леза ще двох знарядь на дистальних кінцях заготовок вкриті напівкрутою

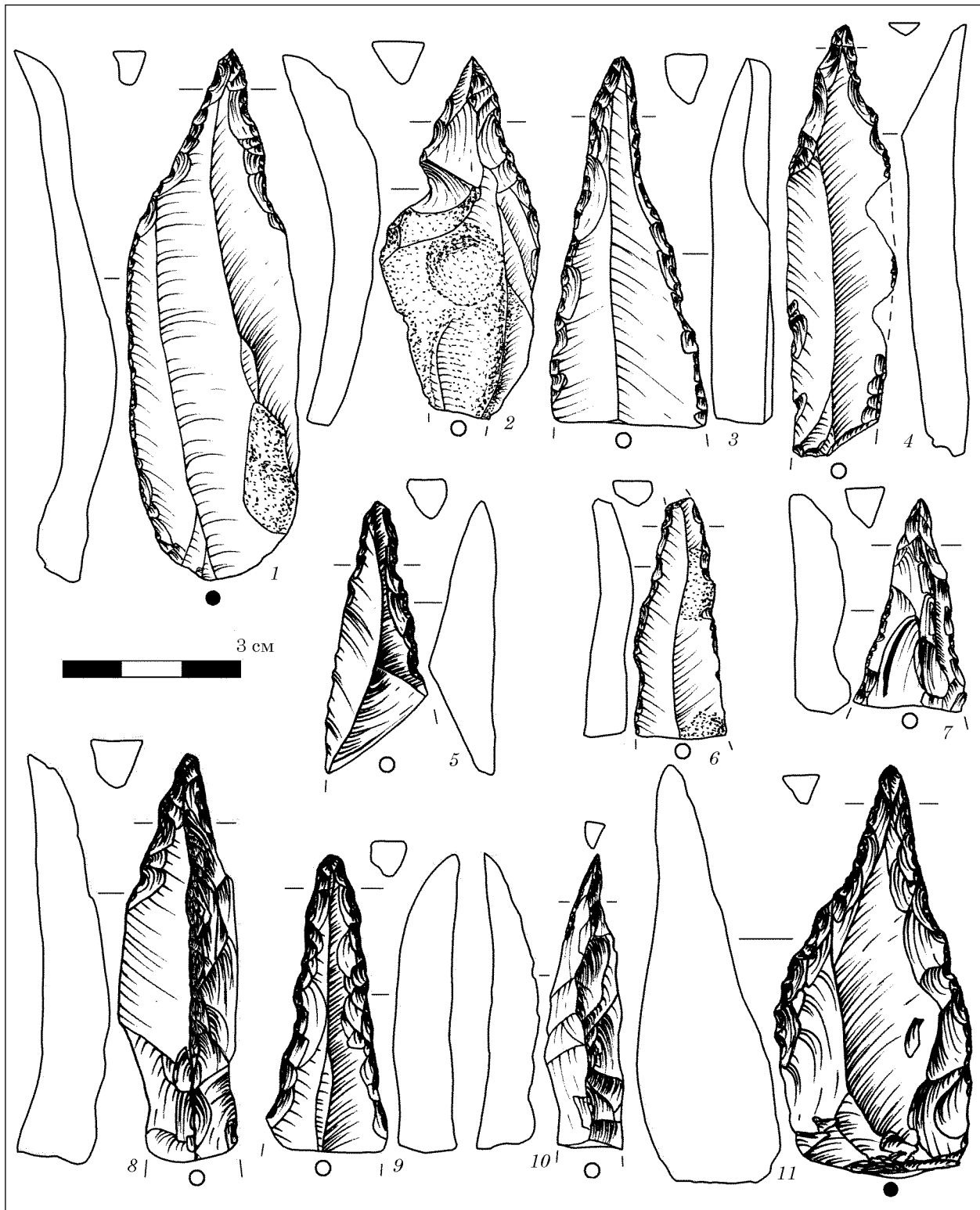

Рис. 14. Радомишль I: перфоратори

дорсальною ретушшю, мають плоскі сколи використання та заломі на вентральній поверхні. Окремі ділянки їхніх країв підправлені нерегулярним дорсальним ретушуванням.

Індивідуальні вироби. До таких віднесено два знаряддя з вторинною обробкою, оформлені на великих цілих відщепках. На одному поєднуються різні типи вторинної обробки.

Формально знаряддя подібне до комбінованих. Проте використання незвичної масивної заготовки та невиразність самої обробки, що могла виникнути внаслідок спрацювання, змушує розглядати його окремо. Виріб має ділянку із зубчастою ретушшю, виділене жало перфоратора та скреблоподібний край, ретушований поперемінно дорсальними та вентральними

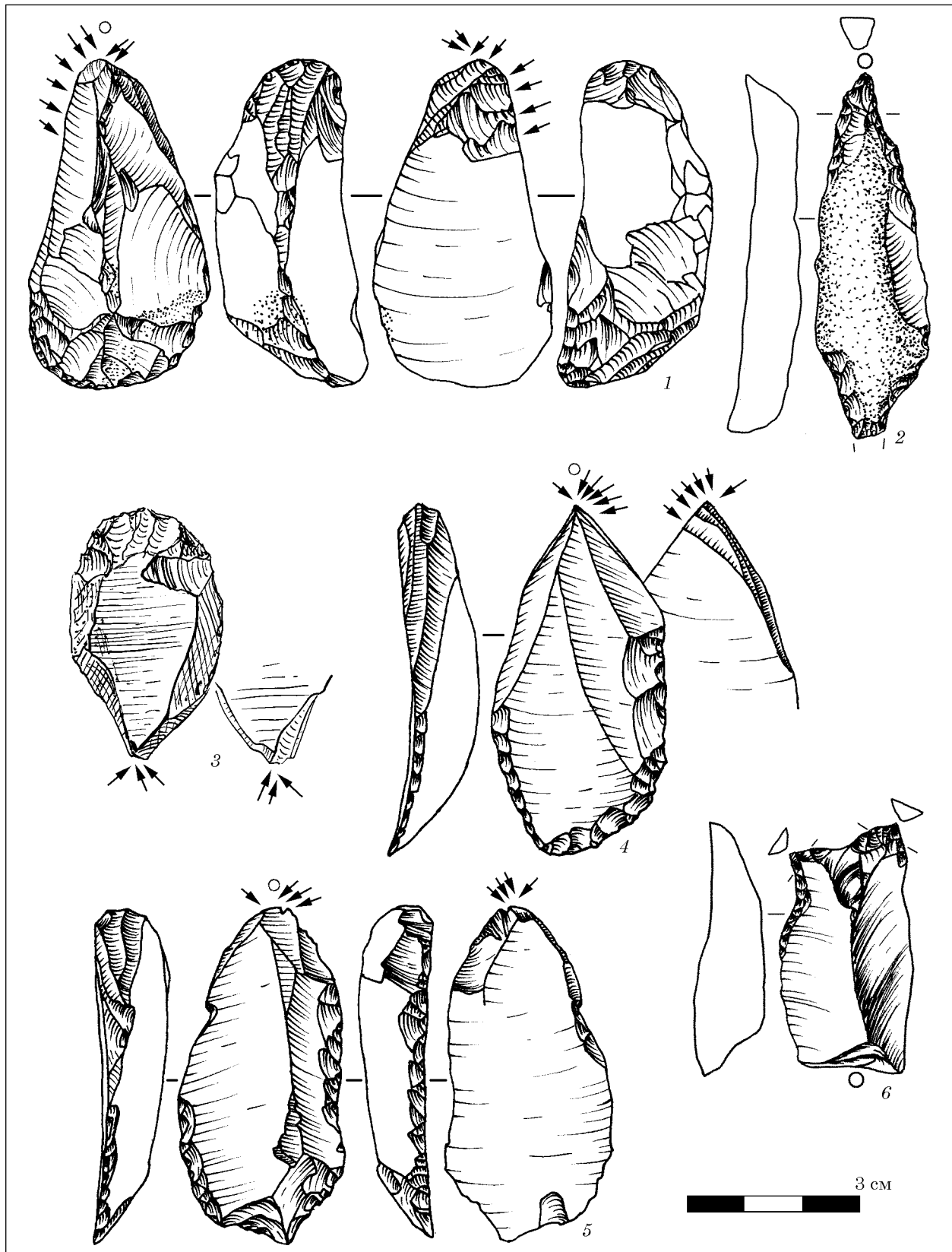

Рис. 15. Радомишль І: 1, 3—5 — комбіновані знаряддя; 2, 6 — перфоратори подвійні (3 — за: Шовкопляс, 1964)

сколами. Оброблені ділянки розміщені по периметру заготовки. Тип ретуші варіює від зубчастої до плоскої.

Інше знаряддя виготовлено на масивному овальному відщепі. Одна його латераль оброб-

лена частковою скреблоподібною дорсальною ретушшю, інша — двосторнім регулярним фасетуванням, яким сформовано потоншений хвилястий край заготовки. Дистальна частина, оброблена грубою обрубальною дорсальною

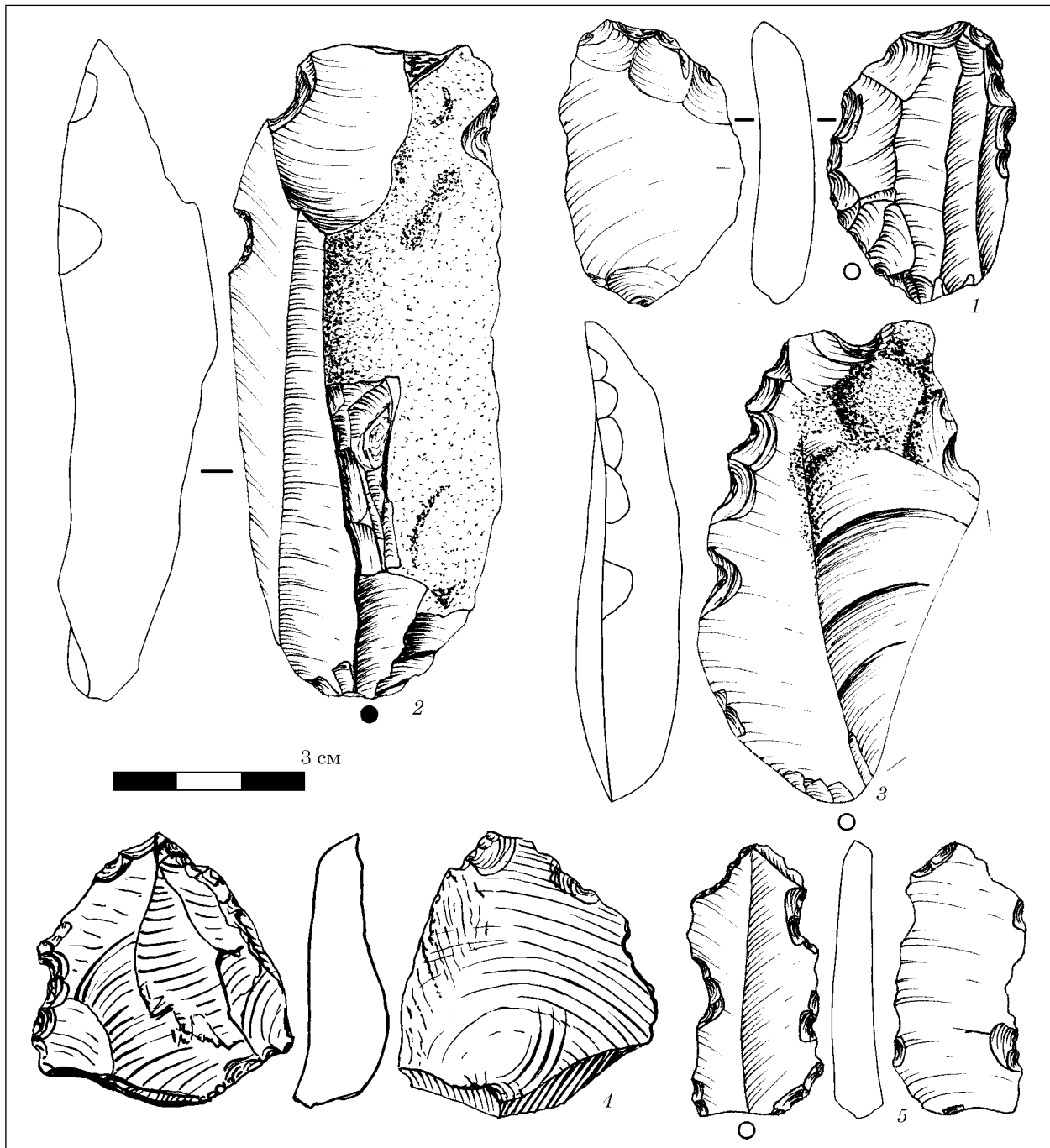

Рис. 16. Радомишль І: 1 — *pièce esquillée*; 2—5 — зубчасті та виїмчасті знаряддя (4 — за: Шовкопляс, 1964)

ретушню, нагадує атиповий кінцевий скребок. (рис. 11, 8).

Ретушовані відщепи та ретушовані фрагменти сколів. Маємо 142 ретушовані відщепи (8 %; табл. 14). У обробці переважає дорсальне ретушування (108 од.). Ретуш — від стрімкої, напівстрімкої ступінчастої до плоскої лускатої та перлиної крайової. Майже половина відщепів мають залишки кірки.

Ретушовані фрагменти сколів представлені 53 од. Переважає латеральна дорсальна напівстрімка ретуш.

Підсумок. Аналіз колекції крем'яних знахідок із Радомишля І уможливило такі висновки щодо її

техніко-типологічного характеру та акцентувати увагу на особливостях, що визначають своєрідність пам'ятки. Простежується весь ланцюг розщеплення — від жовен до завершених (і реутилізованих) знарядь. У техніці розколювання переважає паралельна поздовжня. Використовувався і твердий, і м'який відбійник, про що свідчить 25 % заготовок з «губкою». Провідною заготовкою для знарядь була пластина. Середні розміри заготовок для відщепів 4—5 × 3—4 см, для пластин 5—6 × 2—3 см. Майже всі заготовки-пластини мають «стандартну» ширину в 2—3 см.

Вторинну обробку зафіксовано на 15 % виробів. Серед знарядь домінують різці, зокре-

Таблиця 14. Радомишль І; відщепи з ретушню

Локалізація ретуші	Цілі заготовки	Фрагменти	Разом
Латеральна	54	14	68
Кінцева	19	5	24
Білатеральна	13	13	26
Латерально-кінцева	10	1	11
Білатерально-кінцева	5	4	9
По всьому периметру	4	—	4
Разом	105	37	142

ма двограних типів. Скребоків мало, вони в десять разів поступаються різцям. Майже всі вістря однотипні — конвергентні білатеральні дорсально ретушовані. Показова також цілкова відсутність на них будь-якої вентральної підправки. Привертає увагу виразна серія перфораторів (рис. 17).

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ

Від початку дослідження Радомишля І крем'яні вироби неодноразово використовували як ключовий аргумент для культурно-хронологічної інтерпретації пам'ятки. За визначенням І.Г. Шовкопляса, колекція цих виробів із Радомишля І відображає процес переходу від середнього до верхнього палеоліту, що засвідчує співіснування в ній верхньопалеолітичних знарядь оріньякських типів і незначної кількості мустьєрських дископодібних нуклеусів, підтрикутних пластин і відщепів, гостроконечників і скребел [Шовкопляс, 1964, с. 99; 1965а, с. 111—114]. Через це він включив Радомишль І до кола найраніших поселень верхнього палеоліту Східної Європи [Шовкопляс, 1964, с. 99] і відніс до місцевого середньодніпровського варіанту «оріньяко-солотрійської» групи пам'яток цього часу (Радомишль, Пушкарі І, Ключи, Бердиж, Новгород-Сіверський, Погон). З-поміж них стоянка Радомишль І визначена як найраніша й така, що відбиває один з етапів переходу від мустьє до верхньопалеолітичної оріньякської культури [Шовкопляс, 1969, с. 34, 36; Гладилін, Шовкопляс, 1972; Шевченко, Шовкопляс, 1982, с. 9—10].

Услід за І.Г. Шовкоплясом на наявності в оріньякській індустрії Радомишля поодинокі мустьєрських форм наголошували й інші дослідники [Борисковский, 1963, с. 120; Гладких, 1973, с. 20; Рогачов, Аникович, 1984, с. 176; Станко, Гладких, 1997, с. 57; Cohen, Stepanchuk, 1999, р. 286]. Лише Г.П. Григор'єв ставив під сумнів такий ранній вік пам'ятки [Григорьев, 1968, С. 51]. Схожу думку висловила і О. Соффер [Soffer, 1985, р. 96—97].

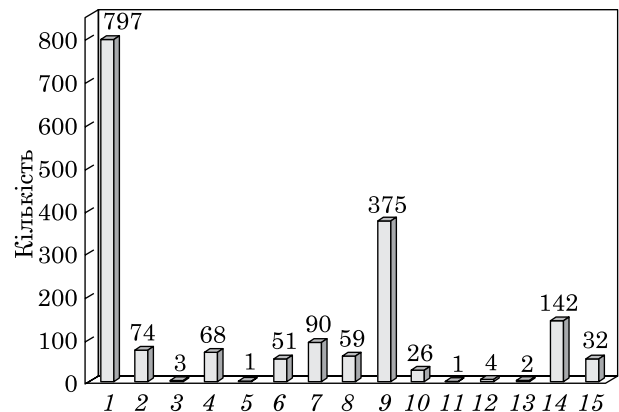

Рис. 17. Радомишль І, співвідношення виробів зі вторинної обробкою: 1 — різці; 2 — скребки; 3 — струги (рабо); 4 — вістря; 5 — гостроконечники; 6 — перфоратори; 7 — знаряддя зубчато-виїмчасті; 8 — комбіновані знаряддя; 9 — пластини ретушовані; 10 — скребла; 11 — *pièce esquillée*; 12 — рубальні знаряддя; 13 — індивідуальні знаряддя; 14 — відщепи ретушовані; 15 — фрагменти сколів ретушовані

М.В. Аникович, який переглянув частину матеріалів сукупної колекції пунктів Радомишль І—ІV, відніс їх до середньої пори верхнього палеоліту та включив до кола пам'яток так зв. оріньякоїдного шляху розвитку [Аникович, 1991, с. 23—24, 35]. На його думку, вони та перший шар стоянки Жорнів [Аникович, 1998, с. 45—46] становлять окрему радомишльську археологічну культуру, яка відноситься до оріньякоїдного технокомплексу Дніпро-Донецької історико-культурної області [Аникович, 2001, с. 11]. Ознакою цього технокомплексу він вважає «єдинство техніки скола (получение высоких пластин, избыточная краевая ретушь), приводящая к определенной близости орудийных форм» [Аникович, Анисюткин, Вишняцкий, 2007, с. 130].

В.Ю. Коен і В.М. Степанчук наголошували на «дуже незвичайній оріньякській традиції Радомишля» та включали її разом з матеріалами Жорнова до групи з умовною назвою «пластинчастий оріньяк» [Cohen, Stepanchuk, 1999, р. 286; Коен, Степанчук, 2001, с. 96]. Проте В.І. Усик зауважив відсутність на пам'ятці типово оріньякських форм і наявність звичних палеолітичних пластин різних розмірів, а також звичних пізньопалеолітичних знарядь на пластинах і відщепах (скребачок, різців, вістрів і проколов) [Усик, 2002, с. 16]. Висновки В.Ю. Коена та В.М. Степанчука піддав розгорнутій аргументованій критиці Ю.Е. Демиденко [Демиденко, 2004, с. 177—185]. У пізніших працях В.М. Степанчук (із співавторами) відніс Радомишль до пам'яток «невизначеного верхнього палеоліту» часу 32—28 тис. р. т. [Stepanchuk et al., 2009, р. 67, fig. 4.3; Степанчук, Сапожников, 2010, с. 84—85, рис. 4, 2]. Проаналізувавши колекцію всіх Радомишльських пунктів, Ю.Е. Де-

миденко відніс їх до епіоріньякської індустрії та відповідно датував їх 22—20 тис. р. т. [Демиденко, 2004, с. 174, 186].

Отже, нині є кілька основних культурно-хронологічних інтерпретацій пам'ятки: 1) її перехідний «симбіотичний» характер; 2) «оріньякоїдність»; 3) належність до оріньяка та 4) епіоріньяка. Розглянемо їх детальніше з боку відповідності матеріалів кожному визначенню.

ПЕРЕХІДНИЙ «СИМБІОТИЧНИЙ» ХАРАКТЕР ПАМ'ЯТКИ

Висновок про перехідний характер ґрунтувався на знахідках виробів мустьєрських форм — дископодібні нуклеуси, гостроконечники та скребла [Шовкопляс, 1964, с. 99]. Ю.Е. Демиденко та В.І. Усик, проаналізувавши «дископодібні нуклеуси» та підкріпивши висновки даними ремонту, з'ясували, що «диски» із Радомишля є пренуклеусами, що «морфологічно пов'язані з серією клиновидних ядрищ стоянки ..., а техніка первинного раскалывания позднепалеолитическая представляется единообразной параллельной, в объемной и торцевой модификациях нуклеусов» [Демиденко, 1987; див. також: Усик, 2001; 2002, с. 16].

Через відсутність у Радомишлі I середньопалеолітичної техніки розколювання вказані автори поставили під сумнів середньопалеолітичні генетичні витоки його індустрії. Наш аналіз знярядь додає до цього висновку нові аргументи. Так, заготовкам вістер пам'ятки не притаманні характерні ознаки середнього палеоліту — сліди зняття з радіальних нуклеусів, фасетованість площадок, яскраво виражена асиметричність. Натомість за огранкою вони переважно повздовжні (70 %), площадки переважно гладенькі або точкові (72 %) і лише одна фасетована, часто (35 %) трапляється «губка».

І.Г. Шовкопляс не навів чітких даних про кількість і характеристики знярядь, віднесених ним до середньопалеолітичних типів. Про них можна судити лише за рисунками знахідок, опублікованими як вироби мустьєрського часу [Шовкопляс, 1964, табл. III; IV]. Шість поданих на них знярядь дослідник вважав гостроконечниками [Шовкопляс, 1964, табл. III, 1—5, 9]. З них лише одне асиметричне, з конвергентною огранкою та первинною площадкою (кірка), оформлене білатеральною напівстрімкою ретушшю, дійсно подібне до середньопалеолітичних зразків (рис. 11, 1). Серед решти одне, сформоване на масивному відщепі з ортогональною огранкою та гладенькою площадкою, віднесено нами до перфораторів (рис. 12, 4); друге — на первинному відщепі з гладенькою площадкою, симетричне, оформлене білатеральною напівстрімкою ретушшю — до конвергентних вістер (рис. 10, 1); третє — до конвер-

гентних скребел (рис. 18, 5); четверте (рис. 16, 4), асиметричне, виготовлене на відщепі з поздовжньою огранкою та гладенькою площадкою з «губкою», — до зубчастих; п'яте [Шовкопляс, 1964, табл. III, 1] — не ідентифіковане.

Із скребел лише одне виготовлено на відщепі з фасетованою площадкою (рис. 18, 1). Тут слід зазначити, що скребла типові для тривалого часу — від середнього палеоліту до епохи бронзи. Зокрема, виразні серії їх виявлено на східноєвропейських верхньопалеолітичних пам'ятках різних технологічних традицій: гравецької [Залізняк та ін., 2013, с. 151, 163; Ветров, 2015, с. 11], східногравецької [Амириханов, 2000, с. 173], оріньякського технокомплексу [Кетрару, Григор'єва, Коваленко, 2007, с. 79]. Отже, техніко-технологічний і типологічний аналіз крем'яного матеріалу не надає підстав розглядати комплекс Радомишля I як перехідний від середнього до верхнього палеоліту.

ОРИНЬЯК І «ОРИНЬЯКОЇДНІСТЬ»

Оріньякську належність індустрії Радомишля I.Г. Шовкопляс, а пізніше М.В. Анікович і дослідники, що доєдналися до їхніх поглядів, аргументують наявністю таких виробів: а) масивних пластин з ретушшю по всьому периметру; б) кінцевих скребків на таких пластинах, в) укорочених високих скребків; г) багатофасеткових різців [Шовкопляс, 1964, с. 99; Рогачев, Анікович, 1984, с. 176].

За визначенням П.-І. Демарса, оріньякська пластина, «широка й товста, оброблена по одному або обох краях лускатою, прямою напівстрімкою глибокою добре вираженою ретушшю (оріньякська ретуш)» [Demars, Laurent, 1989, р. 78]. Варіацією їх є пластини з перехватом (*lame a étranglement*) [Sonneville-Bordes, Perrot, 1956, р. 552]. Часто кінець оріньякських пластин має вигляд скребка або вістря. На думку П.-І. Демарса, оріньякську від просто ретушованої пластини відрізняє значна товщина та широка суцільна ретуш. Оскільки ці ознаки суб'єктивні, досить складно чітко відрізнити оріньякську пластину від ретушованої, через що різні дослідники по-своєму розмежовують їх [Demars, Laurent, 1989, р. 78]. У добірці з Радомишля I виділено лише дві пластини з так зв. оріньякською ретушшю (ретушовані одна латерально, інша білатерально). Ще на двох пластинах з такою ретушшю виготовлено двограний різець і виїмчасте зняряддя.

Кінцевих скребків на ретушованих пластинах 20. З них шість виготовлені на заготовках, які можна назвати масивними. Товщина їх понад 10 мм, ширина більша або дорівнює 24 мм. Але жодна із цих пластин не оформлена оріньякською ретушшю.

Зняряддя кареноїдних типів представлені поодинокими скребками та різцями. Один

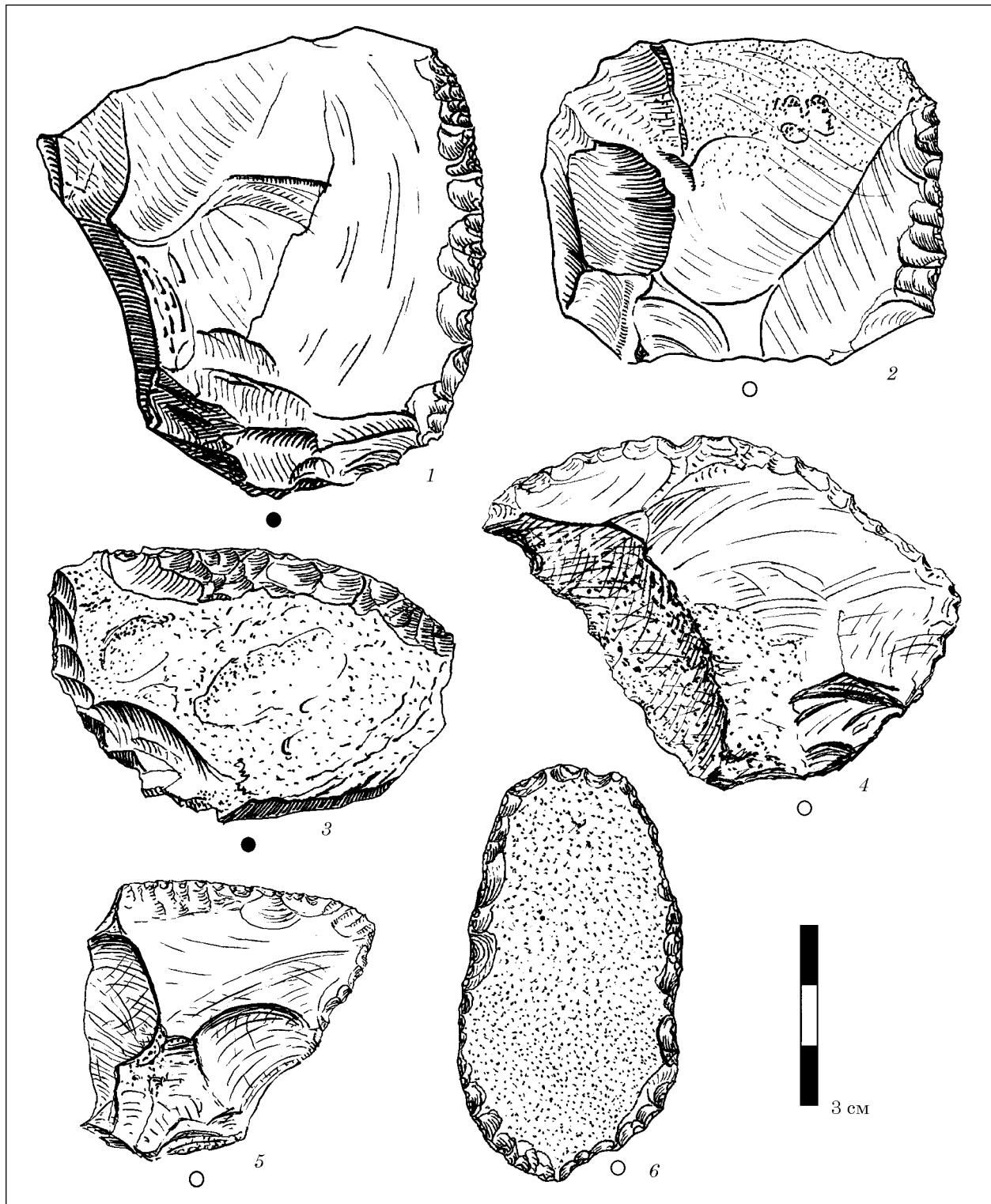

Рис. 18. Радомишль І: скребла (за: Шовкопляс, 1964)

порівняно дрібний кареноїдний скребок вузький, виготовлений на сколі із слідами кірки (рис. 7, 9). Схоже, саме його та, можливо, подібні знаряддя з сусідніх пунктів М.В. Анікович визначив як оріньякоїдні «вкорочені високі скребки». Крім цього знаряддя, в колекції є ще три кареноїдні вироби — два різці та одне комбіноване знаряддя (різець-скребок), що становить менше 0,4 % від кількості різців (рис. 4,

3; 15, 1). За визначенням П.-І. Демарса, на кареноїдність різців указує поєднання таких ознак: двогранність, багатофасетковість, підциліндричне розміщення різцевих сколів *lamellaire* відносно негатива-площадки [Demars, Laurent, 1989, p. 52]. Проте на пострадянському просторі за ознаку «оріньякоїдності» пам'яток часто сприймають наявність просто «двогранних багатофасеткових» різців. Попри

те, що цей термін не тотожний «кареноїдності» (дет. див.: [Демиденко, 2004, с. 173]), наголосимо на його неоднозначності. Так, одні дослідники розуміють багатогранність як сліди зняття понад одного [Васильев и др., 2007, с. 182], інші — понад три [Демиденко, 2004, с. 173] різцевих сколів. До того ж дослідники зазвичай не відділяють випадки підправки однофасеткової грані різця новими сколами від спеціального формування її багатогранної поверхні.

Таким чином, наявність чотирьох пластин з імовірною оріньякською ретушшю, чотирьох кареноїдних форм і атипової пласкої скребачки *a museau* (рис. 7; 8) серед 1746 крем'яних знарядь Радомишля І унеможливають віднесення його індустрії до власне оріньяка. Встановлювати ж її «оріньякоїдність» немає сенсу через нечіткий і суб'єктивний характер її єдиного параметра, що вимагає визначити ступінь оріньякської ретуші та масивності заготовки (критику див.: [Демиденко 2004, с. 170—171; 2009, с. 159—161; Степанчук, 2011, с. 50]).

ЕПІОРІНЬЯК

З 1980-х рр. цим терміном об'єднують європейські пам'ятки 22—18 / 17 тис. р. т., в інвентарі яких трапляються серії окремих типів оріньякських знарядь: кареноїдні скребки та / або різці (іноді атипові). Листкоподібні вістря та пластини з притупленим краєм поодинокі або відсутні (дет. див.: [Демиденко, 2003, с. 155—156, 164; 2004, с. 161]). Водночас сам набір цих типів бідний порівняно з оріньякськими комплексами, в яких наявні пластини з оріньякською ретушшю та з перехватом, різці бюске, кареноїдні різці та скребки, скребки а мюзю, пластинки дюфур та ін. Як бачимо, віднесення Ю.Е. Демиденком Радомишля І до «епіоріньяка з кареноїдними різцями» підтверджується лише трьома знахідками відповідних знарядь. Такій інтерпретації не перечить радіовуглецеві дати стоянки: ОхА-697 19000 ± 300 за зубом мамонта; Кі-6210 19600 ± 350 за кістковим вугіллям [Кононенко, 2011, с. 327—328].

Хоча формально характер індустрії Радомишля І відповідає опису епіоріньяка, така атрибуція навряд чи плідна. Як писав Ю.Е. Демиденко, попри певну подібність епіоріньякські пам'ятки різних регіонів можуть бути неспоріднені між собою та генетично непов'язані з власне оріньяком, від якого їх віддаляє лагуна у 5—7 тис. р. [Демиденко, 2003, с. 155—156]. Тож така атрибуція не сприяє встановленню місця Радомишля І в колі верхньопалеолітичних пам'яток, адже «принаймні частина епіоріньякських комплексів, можливо, відбиває фаціальну варіабельність пізнього гравету, солютре, епігравету та раннього мадлену» [Демиденко, 2004, с. 161].

Таким чином, відсутність підстав для віднесення Радомишля І до перехідних «сим-

біотичних», оріньякських пам'яток, а також сталою змісту в термінах «оріньякоїдність» і «епіоріньяк» залишає питання про культурно-хронологічну інтерпретацію індустрії відкритим. Найімовірніше, стоянка належить до пам'яток граветського технокомплексу. Цьому не перечать: паралельна поздовжня та біпоздовжня техніка розколювання; технологічні особливості — підготовка ребра, застосування м'якого відбійника; набір знарядь, що включає двогранні різці, вістря з білатеральною дорсальною ретушшю, перфоратори та ін., зрештою, вік пам'ятки. Але перешкодою для такої атрибуції є відсутність у комплексі виробів основних культурновозначальних для гравету типів — вістер Гравет, пластин і пластинок з притупленим краєм. Відсутність такого ж мікроінвентарю на деяких інших пам'ятках дослідники пояснювали різним чином.

Зміщення в типологічному складі колекцій низки верхньопалеолітичних пунктів Західної Волині О.С. Ситник пояснює природним сортуванням: «Враховуючи той факт, що матеріали знаходилися в сучасному ґрунті і на поверхні схилів, логічним видається припущення про природний ерозійний змив мікроматеріалів ще в давні часи. Завдяки цим природним факторам на місці стійбищ залишились переважно макрознаряддя, що вицілили від поверхневої ерозії ґрунтів. Всі вони документують виразні сліди довготривалого перебування під сонцем і часткового транспортування (пати́на, інколи, — «пустельна засмага», люстраж і вивітрення)» [Ситник, 2010, с. 121—122].

Дійсно, з одного боку, частина кременю Радомишля І має яскраві сліди перевідкладення та перебування на поверхні. Водночас скупчення великих кісток мамонта свідчить про непорушність принаймні нижньої частини культурних відкладів. Відтак, наявні в них мікроліти мали б лишитися на місці. Аналогічну залюстрованість крем'яних знахідок з розкопів І.Г. Шовкопляса на стоянці Ключі також оцінюють як свідчення руйнування її культурного шару [Ткаченко, 2002, с. 89]. Проте це не зашкодило досліднику виявити тут мікроінвентар. Одночасно з розкопкам в Радомишлі та Ключах І.Г. Шовкопляс провадив дослідження в Добраничівці, Мізині та на Фастівській стоянці, де також знайшов мікропластини з притупленим краєм. Там була застосована та сама методика розкопок, а роботи вели на тому ж рівні забезпечення та приблизно тим же складом. Тобто, якби ці знаряддя були на стоянці Радомишля І, то якусь кількість їх неодмінно знайшли б, як знайшли луски, дрібні уламки та різцеві сколи завширшки до 7 мм.

Отже, відсутність мікроінвентарю в Радомишля І не пов'язана ні з природним сортуванням, ні з вадами розкопок. У такому разі причина того може критися в специфіці господарства мешканців поселення, сезоні його

функціонування та ін. Своєю чергою, це мало відбитися що в характері фауністичних решток, що в технологічній і виробничій специфіці крем'яного інвентарю.

ТЕХНОЛОГІЧНА І ВИРОБНИЧА СПЕЦИФІКА КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ РАДОМИШЛЯ І

За сезонною специфікою верхньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я поділяють на три типи [Нужний, 2002]. Поселення для холодної пори року характеризуються стаціонарними житлами з кісток мамонта і ям (Мізін, Межирич, Добраничівка, Гінці). Відносно тривалі поселення без стаціонарних жител і ям експлуатувалися в теплий сезон. На них знайдено численні фауністичні рештки, залишки вогнищ і легких наземних жител (Семенівка 2 і 3). У теплу пору року влаштовували й короткотермінові мисливські табори (Фастів, Семенівка 1), призначені для первинного розбирання впольованої здобичі. На них, можливо, також збирали кістки мамонта на природних «кладовищах» цих тварин або в місцях полювання на них як паливо та будівельний матеріал. У Семенівці 1 відсортовані кістки від певних частин скелетів (кінцівок, лопаток і тазових) були ретельно складені в купу й перекриті бивнями. У Фастові кістки, призначені для палива, були зосереджені в одному місці поряд з вогнищами [Нужний, 2002, с. 71].

Наведені дані щодо локалізації та планіграфії, а також характеристики фауністичного комплексу Радомишля І мають паралелі серед пам'яток третьої групи. Зокрема, стоянка розміщена на вододілі, відсутні сліди стаціонарних і легких жител, а, головне, маємо скопчення попередньо відсортованих кісток щонайменше 39 мамонтів.

Але між Радомишлем І і названими пам'ятками є й відмінності. Головна з них — відсутність у Радомишлі виробів, що достеменно пов'язуються з мисливським озброєнням — мікролітичних вкладнів, виявлені (по одному) у Фастові та Семенівці 1. Проте це можна пояснити специфікою фауністичних знахідок цих трьох пам'яток. Так, на Фастівській стоянці, крім кісток 11 мамонтів, виявлено рештки п'яти коней, а в Семенівці 1, окрім решток щонайменше шести мамонтів, кістки одного ведмеда, тобто тварин, які можна забити мисливською зброєю, оснащеною дрібними вкладнями-мікролітами [Нужний, 1997, с. 5, 21]. У Радомишлі І на 1139 кісток від щонайменше 39 мамонтів припадає лише вісім дрібних фрагментів кісток інших тварин. Отже, там не забивали тварин. Полювання ж на мамонта, найвірогідніше, здійснювалося з використанням природних і штучних пасток і не обов'язково потребувало легкої дистанційної

зброї (огляд проблеми див.: [Аникович, Аниюткин, Платонова, 2010]). Навпаки, грубість його шкіри вимагала користатися важкими масивними списками та дротиками, бойову частину яких могли оснащувати конвергентними вістрями на пластинах і відщепках.

Відсутність слідів активного полювання та специфіка фауністичних решток пояснює і незначну кількість скребків у Радомишлі І, адже вони призначалися, головне, для вичинки шкур за винятком мамонтів, шкіри яких не обробляли [Нужний, 1997, с. 20; 2002, с. 73]. Проте відсутність залишків певних частин скелета мамонта та анатомічних груп їх не дозволяє розглядати Радомишль І як табір мисливців чи навіть збирачів туш цих тварин. Навпаки, характер відсортованості свідчить про збирання та зберігання кісток без м'яких тканин.

Ще однією відмінністю Радомишля І від Семенівки 1 і Фастівської стоянки є різна частка в їх інвентарі знарядь і склад останніх. Якщо скромний комплекс Семенівки 1 нараховує лише чотири кременя (уламок вістря, різець, відщеп і пластина), то на Фастівській стоянці на 1711 оброблених кременів припадає 14 знарядь (по шість скребків і різців, ретушована пластина та пластинка з притупленим краєм), що становить менше 1 % від загальної кількості. Це різко контрастує з колекцією Радомишля І, де вторинна обробка наявна на 15 % виробів. Для пам'яток верхнього палеоліту це високий показник. Наприклад, на поселенні Пушкарі І знаряддя становлять 2,5 % [Рогачев, Аникович, 1984, с. 177], Троянів 4А — 4 % [Залізняк та ін., 2013, с. 121], Ключі — 4,35 % [Ступак, 2008, с. 78], Мізін — 3,9 % [Шовкопляс, 1965, с. 116, 130]. Домінування серед знарядь Радомишля І різців (45,7 %) і ретушованих пластин (21,4 %), які могли використовувати для обробки твердих органічних матеріалів, свідчить, що на відміну від Фастівської стоянки, де зібрані кістки слугували паливом, тут їх активно обробляли. На обробку кістки як можливу спеціалізацію стоянки також указує наявність скребел, стругів, стамесок і знарядь для рубання. Не виключено, що з нею пов'язана і виразна серія перфораторів. Так, за спостереженнями І.Г. Шовкопляса, в Мізині більшість перфораторів були виявлені переважно в розкопах 1908—1914 рр. у супроводі значної кількості гравійованих витворів мистецтва з кістки [Шовкопляс, 1965, с. 168].

Виготовлення знарядь здійснювалося на стоянці. У Радомишлі І простежено весь ланцюг розщеплення кременю від необроблених жовен до завершених і реутилізованих знарядь. Та, незважаючи на те, що, за даними І.Г. Шовкопляса, поклади кременю знаходяться відносно близько (5 км) від стоянки, її мешканці відчували певний дефіцит якісної сировини. На це вказує активна реутилізація гарних пластин, що становлять 65 % заготовок знарядь. Зокре-

ма, майже половина ретушних різців виготовлена з інших знарядь — вістер, скребків та ін., ретушовані поверхні яких слугували площадками для зняття різцевих сколів. Різці часто поновлювали. Робочі частини деяких перфораторів також повторно поправляли ретушню. Вочевидь, частина з 20 перфораторів, виготовлених на ретушованих заготовках, також є результатом переоформлення інших знарядь. Подібні приклади можна множити.

Отже, функціонально Радомишль I постає, передусім, як місце, де збирали, сортували та обробляли кістки мамонта. У публікаціях згадуються подібні «кістковища» на стоянках Дольні Вестоніце I і II, Міловіца G [Réan, 2001], Кирилівська [Шидловський, 2012, с. 56]. Часто їх інтерпретують як частини поселеньських структур, що включали ще й віднесену на відстань 30—100 м зону, де власне й мешкали люди [Соффер, 1993, с. 108; Аникович, Анисюткин, Платонова, 2010, с. 124]. Не виключено, що досліджений І.Г. Шовкоплясом пункт Радомишль II може виявитися саме такою поселенською зоною, функціонально пов'язаною з розміщенням за 50 м «костischem» Радомишля I. Локалізація на вододілі та відсутність слідів жителів свідчать про функціонування радомишльських пунктів у весняно-літній період. Вибір місця для стоянок, напевно, був зумовлений близькістю що до місць збирання кісток мамонта, що до виходів крем'яної сировини.

ВИСНОВКИ

Аналіз типологічного складу крем'яних знахідок з Радомишля I і висновки Ю.Е. Демиденко та В.І. Усика щодо техніко-технологічної її характеристики спростовують погляд на пам'ятку як належну до перехідного періоду від середнього до верхнього палеоліту. Немає й підстав вважати Радомишль I найранішою в регіоні пам'яткою верхнього палеоліту, а її індустрію пов'язувати з ориньякським технокомплексом. Крем'яні знахідки із Радомишля I цілком відповідають основним критеріям середньої пори верхнього палеоліту. Враховуючи також дати (приблизно 19 тис. р. т.) пам'ятка може відноситися до граветського кола. Точніше інтерпретувати Радомишль I у культурно-хронологічному сенсі складно через відсутність тут найінформативніших для того знарядь — вкладневих елементів оснащення дистанційної мисливської зброї.

Вказана специфіка складу крем'яних артефактів Радомишля I пояснюється вузькою яскраво вираженою господарською спеціалізацією людності. Склад крем'яних і фауністичних знахідок свідчить, що основною діяльністю мешканців стоянки було накопичення, сортування та обробка кісток мамонта. Раніше свідчення такої діяльності фіксували або на осінньо-зимових поселеннях із стаціонарними

житлами з кісток мамонта, або у весняно-літніх мисливських таборах. Археозоологічний аналіз кісток мамонта та їх планіграфічне поширення спростовує гіпотезу про наявність у Радомишлі I стаціонарних жителів. Також викликають сумніви наявність тут іншого структурного елемента стаціонарних поселень — ями. Відтак, найімовірнішим є припущення про багаторазові відвідини цієї місцини в теплу пору року групою людей, які збирали сухі кістки мамонта й обробляли їх виготовленими тут же крем'яними знаряддями.

Амирханов Х.А. Зарайская стоянка. — М., 2000. — 248 с.

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы: Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. — СПб., 1991. — 39 с.

Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного гравера» к «восточному эпигравету» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 35—67.

Аникович М.В. «Степная зона» — одна из трех ИКО верхнего палеолита Восточной Европы // Каменный век Старого Света. — СПб., 2001. — С. 10—12.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. — СПб., 2007. — 335 с.

Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Платонова Н.И. Человек и мамонт в Восточной Европе: подходы и гипотезы // Stratum plus. — 2001. — № 1. — С. 99—136.

Борисковский П.И. Очерки по палеолиту бассейна Дона. — М.; Л., 1963. — 231 с. (МИА. — № 121).

Васильев С.А., Бозинский Г., Бредли Б.А. и др. Четырёхязычный (русско-англо-франко-немецкий) словарь-справочник по археологии палеолита. — СПб., 2007. — 264 с.

Ветров Д.О. Стоянки граветської культурної традиції лісостепоного межиріччя Південного Бугу та Дніпра: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 2015. — 16 с.

Гладилин В.М., Шовкопляс І.Г. Про локальні відмінності у палеоліті (на матеріаліх України і сусідніх територій) // Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР. — К., 1972. — С. 40—41.

Гладких М.И. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1973. — С. 22.

Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. — Л., 1968. — 324 с.

Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомишльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. — К., 1987. — С. 43—44.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Западной и Центральной Европы: систематизация данных и парадигмы интерпретаций // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 4. — С. 150—175.

Демиденко Ю.Э. Восточная Европа в контексте проблематики ориньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // АА. — 2004. — № 16. — С. 161—193.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Большого Северного Причерноморья: обзор общих и особенных индустриально-хронологических характеристик // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы: Материалы конф., посвящ. 100-летию со дня

- рожд. С.Н. Бибилова. — Донецк, 2009. — С. 159—186 (АА. — № 20).
- Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинцев І.М., Озеров П.І. Гравет Центральної України // Кам'яна доба України. — 2013. — Вип. 15. — С. 106—193.
- Кетрару Н.А., Григорьева Г.В., Коваленко С.И. Верхнепалеолитическая стоянка Рашков VII. — Кишинев, 2007. — 185 с.
- Коен В.Ю., Степанчук В.М. Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: Проблемы таксономии и хроностратиграфии // Vita antiqua. — 2001. — № 3—4. — С. 78—107.
- Кононенко О.М. Вістря верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І: техніко-типологічна характеристика // С.Н. Бибилов и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 165—173.
- Кононенко О.М. Різці верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І: технологія, типологія, статистика // Матеріали па археології Беларусі. — 2010. — Вип. 18. — С. 45—55.
- Кононенко О.Н. Радомышльские верхнепалеолитические стоянки: распространенные стереотипы восприятия памятников // История археологии: личности и школы: Материалы Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рожд. В.В. Хвойки. — СПб., 2011. — С. 324—330.
- Кононенко О.Н. Перфораторы верхнепалеолитической стоянки Радомышль І // Каменный век: от Атлантики до пачифики. Замятинский сборник. — 2014. — Вип. 3. — С. 128—145.
- Кононенко О.М., Корнієць Н.Л., Пеан С. Характеристика скупчень кісток мамонта верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І // Європейський середній палеоліт. — К., 2006. — С. 240—254.
- Кононенко О.М., Пеан С. Археозоологічна характеристика фауністичного комплексу верхньопалеолітичного поселення Радомишль І // Кам'яна доба України. — 2005. — Вип. 7. — С. 78—86.
- Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежа // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 3—23.
- Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — 2002. — Вип. 1. — С. 57—81.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 162—271.
- Ситник О.С. Липська пізньопалеолітична культура: аналіз та інтерпретація джерел // Кам'яна доба. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 113—137.
- Соффер О.А. Верхний палеолит средней и восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М., 1993. — С. 99—118.
- Станко В.Н., Гладких М.І. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 51—114.
- Степанчук В.Н. Архаичные индустрии раннего верхнего палеолита Восточной Европы: К вопросу о технологии пластинчатого расщепления и об «ориньякоидности» // Стежками археології: До 70-річчя проф. М.І. Гладких. — К., 2011. — С. 38—51 (АДІУ. — Вип. 6).
- Степанчук В.М., Сапожников І.В. Природа і людина в середньому й верхньому плейстоцені України: основні тренди заселення та культурної динаміки // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 72—85.
- Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключі // Дослідження первісної археології в Україні: До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль. — К., 2008. — С. 71—85.
- Ткаченко В.І. Про деякі культурно-історичні особливості пізньопалеолітичної пам'ятки Ключі // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 84—90.
- Усик В.И. К вопросу о «гигантолитах», топорах и формах мустьерских нуклеусов в позднепалеолитических комплексах (По материалам ремонта коллекций комплекса 2 Королеве 2 и стоянки Радомышль) // Vita antiqua. — 2001. — № 3—4. — С. 167—179.
- Усик В.І. Технологічні аспекти виготовлення клиноподібних нуклеусів у пізньому палеоліті // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 10—19.
- Шевченко А.И., Шовкопляс И.Г. Палеолит Киевского Приднепровья. — К., 1982. — 59 с.
- Шидловський П.С. Дослідження крем'яного інвентарю Кирилівської стоянки // Вісн. КНУ. — 2012. — 112. — С. 53—59.
- Шовкопляс И.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР по раскопкам Радомышльской стоянки в 1957 и 1959 гг. — НА ІА НАН України. — 1957—1959/12.
- Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител пізнього палеоліту // Вісн. АН УРСР. — 1958. — № 2. — С. 38—49.
- Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попередні повідомлення) // Археологія. — 1964. — Т. XVI. — С. 89—102.
- Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965. — 327 с.
- Шовкопляс И.Г. Радомышльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. — М., 1965а. — С. 104—116.
- Шовкопляс І.Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) // Археологія. — 1969. — Т. XXII. — С. 31—54.
- Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовые комплексы позднего палеолита // Тези пленарних і секційних доп.: Результати польових археологічних досліджень 1970—1971 років на території України. — Одеса, 1972. — С. 12—17.
- Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКИЧП. — М., 1977. — С. 115—120.
- Brézillon M. La Denomination des Objets de Pierre Taille. IVe Supplement a Gallia Prehistoire. Centre National de la Recherche Scientifique. — Paris, 1971. — 425 p.
- Cohen V.Yu., Stepanchuk V.M. Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A New Look at Variability, Interactions, and Transitions // Journal of World Prehistory. — 1999. — 13/3. — P. 265—319.
- Demars P.-Y., Laurent P. Types d'outils lithiques du paleolithique superieur en Europe. — Paris, 1989. — 179 p.
- Péan S. Mammoth and subsistence practices during mid Upper Palaeolithic in Central Europe (Moravia, Czech Republic) // The World of Elephants-International Congress. — Rome, 2001. — P. 331—336.
- Péan S., Kononenko O. Features of the mammoth bone deposit from the Upper Palaeolithic site Radomyshl' I (Ukraine) // Abstracts book of the 10th Annual meeting of the EAA (8—11 September 2004, Lyon). — Lyon, 2004. — P. 201—202.
- Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. — Orlando, 1985. — 539 p.

Sonneville-Bordes D., Perrot J. Essai d'adaptation des méthodes statistiques au Paléolithique supérieur. Premiers résultats // Bulletin de la Société préhistorique française. — 1953. — № 50. — P. 323—333.
 Sonneville-Bordes D., Perrot J. Lexique typologique du Paléolithique supérieur // Bulletin de la Société préhistorique française. — 1956. — N 53. — P. 547—561.
 Stepanchuk V.N., Sapozhnikov I.V., Gladkikh M.I., Ryzhov S.N. Ukrainian Upper Palaeolithic Between 40/10.000 BP: Current Insights Into Environmental-Climatic Change and Cultural Development // Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen. — Oxford, 2009. — Vol. 3. — P. 63—74 (BAR. — IS-1938).

О. Н. Конonenko

КРЕМНЕВЫЕ ОРУДИЯ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ РАДОМИШЛЬ I: ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Верхнепалеолитическая стоянка Радомышль I известна с 1950-х гг. И.Г. Шовкопьяс определил её как самую раннюю стоянку верхнего палеолита Восточной Европы. Его вывод был основан на наличии в верхнепалеолитической коллекции отдельных так называемых мустьерских элементов (радиальных нуклеусов, остроконечников, скребел). Проведенный анализ типологического состава кремневой коллекции Радомышля I, а также выводы Ю.Е. Демиденко и В.И. Усика о ее технико-технологической специфике опровергают традиционное мнение об отнесении памятника к переходному периоду от среднего к верхнему палеолиту. Также нет оснований связывать индустрию Радомышля I с ориньякским технокомплексом из-за единичности в ней ведущих ориньякских форм. Кременная коллекция Радомышля I вполне соответствует основным критериям средней поры верхнего палеолита. Этому не противоречат и обе его даты ^{14}C (OxA-697: 19000 $\pm$ 300 BP и Ki-6210: 19600 $\pm$ 350 BP). Соответственно, с большей вероятностью он относится к памятникам граветтского круга. Невозможность более точной культурно-хронологической интерпретации Радомышля I связана с отсутствием в его инвентаре наиболее информативных в этом аспекте орудий — вкладышей дистанционного охотничьего оружия.

Специфика кремневой коллекции памятника, выраженная в большом количестве орудий (15 %), преобладании резцов и ретушированных пластин, объясняется его узкой ярко выраженной хозяйственной специализацией. Состав кремневых и фаунистических находок свидетельствует, что основной деятельностью жителей стоянки было накопление, сортировка и обработка костей мамонта. Ранее свидетельства такой деятельности фиксировались или на осенне-зимних поселениях со стационарными жилищами из костей мамонта, или в весенне-летних охотничьих лагерях. Археозоологический анализ костей мамонта и их планиграфическое распределение не подтверждает гипотезу о существовании в Радомышле I стационарных жилищ. Также вызывают сомнения наличие здесь другого структурного элемента стационарных поселений — ям. Поэтому Радомышль I следует интерпретировать как место многократного пребывания группы людей, в теплое время года собиравших сухие кости мамонта и обра-

батывавших их сделанными на месте кремневыми орудиями.

Ключевые слова: Радомышль I, верхний палеолит, технокомплекс, орудия, археозоологический анализ, производственная специфика.

О. М. Конonenko

THE STONE TOOLS OF THE UPPER PALAEOLITHIC SITE RADOMISHL' I: SPECIFICITY AND INTERPRETATION OF THE TYPOLOGY

The Upper Palaeolithic site Radomyshl' I has been known since the 1950s. I.G. Shovkoplyas classified Radomyshl' I as the earliest Upper Palaeolithic site in the Eastern Europe, i.e. transitional from the Middle to the Upper Palaeolithic. His conclusion was based on the presence of so-called Mousterian elements (radial cores, side-scrapers) within a general Upper Palaeolithic collection. In the 1980s Y. Demidenko and V. Usik have analyzed cores and proved the absence of Mousterian technology in primary flaking and blank production. The blade reduction strategy is clearly Upper Palaeolithic, which based on crest preparation and soft hammer. The absence of Mousterian technology suggests it is unlikely to represent a transitional assemblage, i. e. the oldest Upper Palaeolithic site in the region. Here, I present a new assessment of the typological character of the assemblage.

Attribution of the Radomyshl' I lithic assemblage to the Aurignacian technocomplex, as done often in the past, cannot be confirmed too. Our detailed typological analysis demonstrates there are practically no carinated types in tool-kit. Only three burins out of 800 examples can be classified as carinated burins. Tools with so-called Aurignacian retouch are not numerous too. The tool-kit is dominated by burins (45 %), of which dihedral ones are most frequent. Points on blades with bilateral dorsal retouch and borers represent a quite a significant proportion of the tool kit. Apart of retouched blades / flakes other types such as end-scrapers, combined tools (burin / end-scrapers), denticulates / notches, are represented in small numbers only. At the same time no backed tools were found in the collection. From the observation of common technical and typological characteristics the Radomyshl' I assemblage is more close to the Gravettian techno-complex than any other known in Ukraine. Therefore, we propose to consider Radomyshl' I as a version of the Eastern European Gravettian. This assessment is supported by ^{14}C dates (OxA-697: 19000 $\pm$ 300 BP and Ki-6210: 19600 $\pm$ 350 BP), based on which Radomyshl' I cannot belong to the early period of the Upper Paleolithic. At the same time Radomyshl' I has original features and can represent a local variant of the Gravettian cultural tradition. The specific typological structure of the lithic tool kit can be explained by narrow economic specialization. The faunal and lithic remains together suggest that the main activity of inhabitants the Radomyshl' I was storage, sorting and cutting of mammoth bones.

Key words: Radomyshl' I, Upper Palaeolithic, techno-complex, tools, archeozoological analysis, economic specificity.

Одержано 21.05.2015

КРЕМЕНЕВІ «СКАРБИ» ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Робота присвячена унікальній для трипільської культури категорії знахідок — наборам крем'яних виробів, переважно пластин, котрі в літературі прийнято розглядати як «скарби». Описані історія та контекст знахідок, наведені техніко-типологічні характеристики виробів, зосереджених в цих наборах. Також запропоновано кілька варіантів трактування останніх з точки зору їх суттєвої ролі в трипільському суспільстві.

К л ю ч о в і с л о в а: скарб, пластина, кремінь, трипільська культура.

Серед величезного розмаїття матеріалів трипільської культури, здобутих за більш ніж столітню історію її вивчення, можна виділити категорію унікальних знахідок, до якої, безперечно, відносяться скарби. Широковідомими є Кербунський, Цвіклівецький та інші. До їх складу входили переважно прикраси (Цвіклівецький) або прикраси разом з невеликою кількістю знарядь праці (Кербунський, Городницький, Майданецький). Проте, на фоні їхньої виразності, залишаються маловідомими скарби, що мають менш виразний характер, але є не менш цінними з наукової точки зору. Це «скарби», що склалися з набору крем'яних виробів, переважно пластин. Аналізу останніх і присвячена дана робота. Вона є логічним продовженням двох виданих раніше робіт, присвячених проблематиці трипільських «скарбів» з кременю [Пічкур, 2005; Куштан, Пічкур, 2006].

В археологічній літературі існує доволі чітке визначення терміну «скарб» як «набору предметів, захованих у землі або іншому таємному місці» [Брей, Трамп, 1990, с. 111; Гаврилюк, 1996, с. 250]. Виходячи з цього, вважається доволі аргументованим давати локальним скупченням крем'яних артефактів, знайдених на мінімаль-

ній площі в рамках культурного шару побутових пам'яток, назву «скарб» [Бритюк, 2001, с. 54—55].

Слід відразу оговорити, що нерівномірність подальшого опису контексту знахідок («скарбів»), їх вмісту, обумовлена можливістю прямого доступу (або відсутністю такого) автора до ознайомлення з матеріалом та станом першоджерела (архівні джерела, література). Так, нам вдалося ознайомитися з матеріалами Косенівського, Сандрацького, Тальнівського та Шаринського скарбів, опис інших подано за наявними літературними джерелами.

Територіально ці скарби знайдені в різних регіонах поширення трипільської культури: в Подністров'ї, Побужжі, та Буго-Дніпровському межиріччі (рис. 1); належать вони різним етнічним угрупованням всередині трипільсько-кукутенської спільності та мають різну хронологічну позицію.

Сандрацький «скарб» знайдений на поселенні трипільської культури (СП) Сандраки (с. Сандраки Хмельницького р-ну Вінницької обл., Побужжя) під час досліджень Верхньобузької експедиції ІА АН УРСР 1949—1950 рр. (О.Ф. Лагодовська). Виявлений під залишками наземного глинобитного житла. Складався з 8 великих пластин, сколотих з одного нуклеуса (рис. 2; 3). Пластини лежали впритул одна до одної, ударними бугорками в один бік (могли бути зв'язаними або у щось загорнутими) і не мали слідів вторинної обробки або використання [Лагодовська, 1956, с. 123—124]. Речі зі «скарбу» зберігаються у фондах Археологічного музею ІА НАН України (АМ ІА НАН України). До рук автора вони потрапили у вигляді складанок з п'яти (рис. 2), двох та однієї окремої пластини, що дещо унеможливило більш детальний опис їх у первинному вигляді. Огляд речей із скарбу

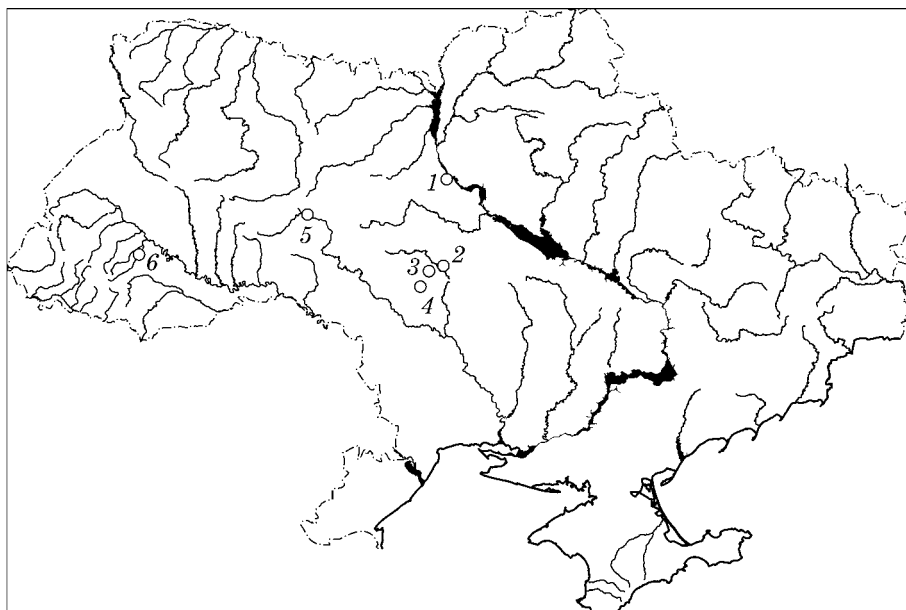

Рис. 1. Карта знахідок трипільських «скарбів» з кременю: 1 — Халеп'я, 2 — Тальне, 3 — Косенівка, 4 — Шарине, 5 — Сандраки, 6 — Івано-Франківськ

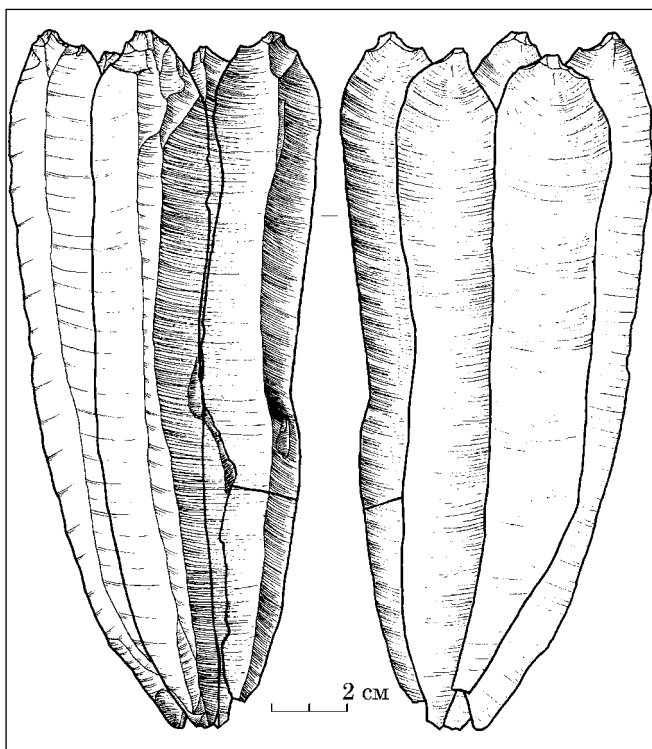

Рис. 2. Сандраки, складанка із пластин, що містилися у скарбі

Рис. 3. Сандраки, фото пластин зі «скарбу» (за: Бурдо, 2004)

показав, що пластини сколоті з одного нуклеуса, вони «правильної» форми¹, в поперечному перетині вони підтрикутні та підтрапецієподібні. Розміри в середньому становлять $18,0 \times 3,0$ см. Слідів вторинної обробки на них не виявлено. Н.Б. Бурдо вказує, що пластини, ймовірно, мали престижну цінність, а скарб можна розглядати як ритуальний [Бурдо, 2004].

1. Під пластинами «правильної форми» тут і далі розуміються пластинчасті вироби симетричної форми з паралельними (або наближеними до таких) бічними краями.

Косенівські «скарби» (2) знайдені на поселенні трипільської культури (СІ—СІІ) Косенівка (с. Косенівка Уманського р-ну Черкаської обл., Буго-Дніпровське межиріччя) під час досліджень Трипільської експедиції ІА АН УРСР 1984—1987 рр. (Т.Г. Мовша). Виявлені поблизу двох розташованих поряд з будівлями (№ 1 і 3). «Скарб», пов'язаний з будівлею № 1, складався з 6 видовжених кременевих пластин, сколотих з одного нуклеуса. «Скарб», пов'язаний з будівлею № 3 (рис. 4), також складався з 6 ножеподібних пластин, сколотих з одного великого нуклеуса

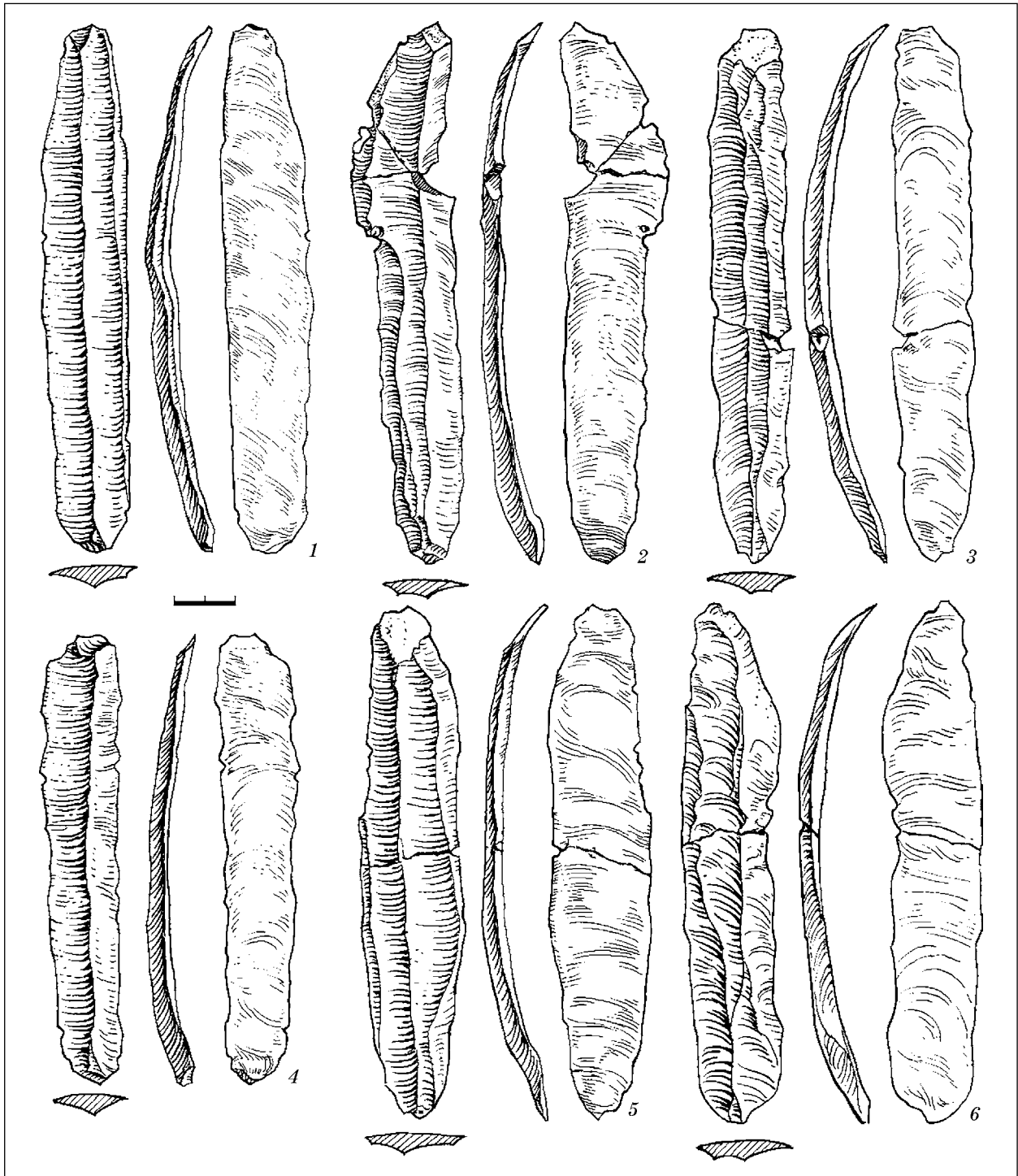

Рис. 4. Косенівка, будівля 3: «скарб» пластин (рисунок з архіву Т.Г. Мовші)

коричневого прозорого кременю [Мовша, 1987, с. 374]. Пластини неоднакові за розмірами в довжину і за ступенем збереженості (три — з двох уламків, одна — з трьох). Розміри пластин: довжина — від 14,5 до 17,5 см, ширина — від 2,5 до 3,5 см. В поперечному перетині вони підтрикутні та підтрапецієподібні. В обох випадках сліди вторинної обробки або використання відсутні. Є підстави вважати, що обидва скарби походять з одного родовища кременю і, не виключено, склоти з одного нуклеуса.

Тальнівський «скарб» знайдений при розчищенні житла № 6 на поселенні трипільської культури (СІ) Тальне-ІІ (м. Тальне, Черкаська обл., Буго-Дніпровське межиріччя) під час досліджень Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР в 1990 р. (В.О. Круц, М.Ю. Видейко)¹ [Круц, Видейко, 1990]. Складався з трьох пластин темно-коричневого напівпрозо-

1. Висловлюю свою запізнілу вдячність покійному В.О. Круцу за дозвіл на публікацію цих матеріалів.

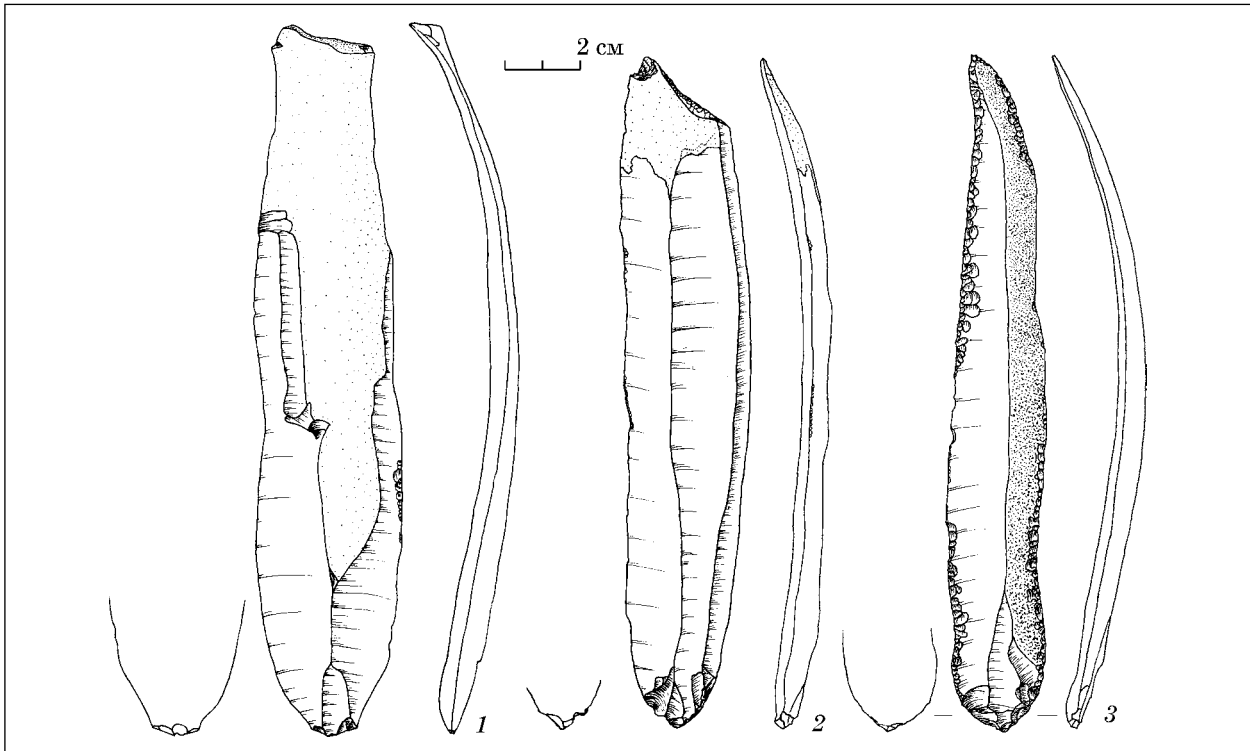

Рис. 5. Тальне II, житло 6, пластини зі «скарбу»

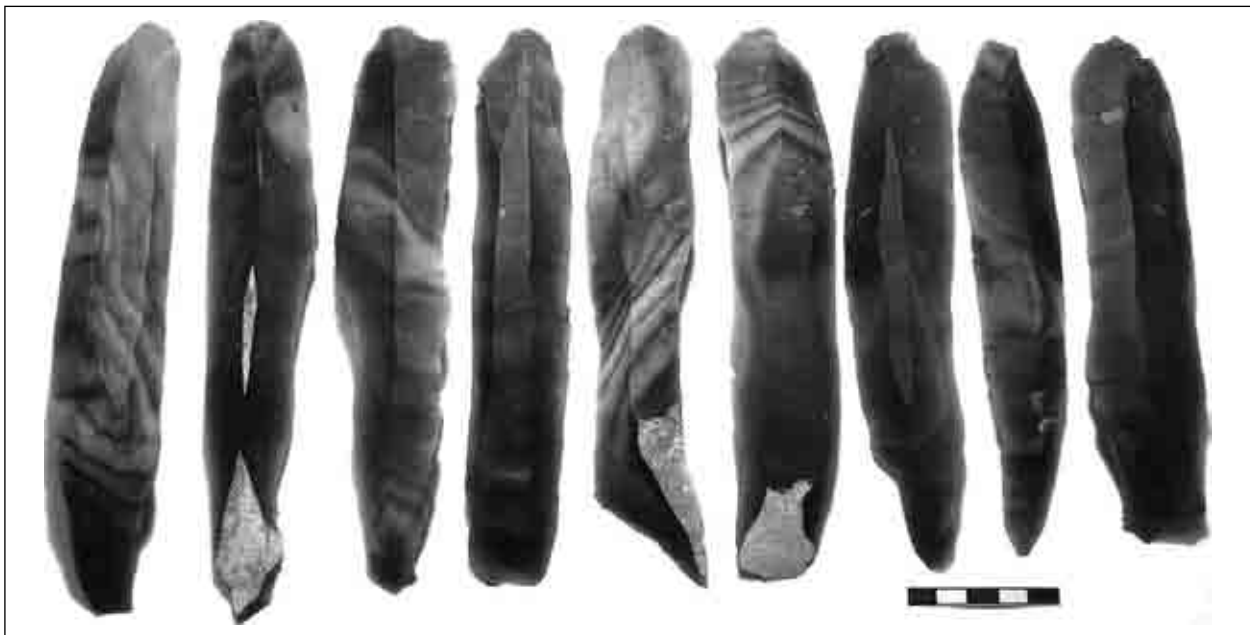

Рис. 6. Шарине, фото пластин зі «скарбу»

рого туронського кременю. 1. Пластина розмірами $18,0 \times 3,4 \times 1,0$ см. На дистальному кінці та одному з країв спинки присутня ретуш від використання (рис. 5, 2). 2. Ретушована пластина розмірами $18,2 \times 2,5 \times 0,8$ см. Пласким перлинним ретушуванням оформлений дистальний кінець та частково обидва краї спинки (рис. 5, 3). 3. Пластина з ретушшю розмірами $19,1 \times 3,9 \times 1,0$ см. Пласка перлинна ретуш прослідковується на одному з країв спинки (рис. 5, 1). На всіх присутня крейдяна кірка, що вкриває близько

половини (1 екз.), третини (1 екз.) та 10 % спинки кожного виробу. Отримані, швидше за все, при знятті першої серії заготовок з видовжено-конусоподібного нуклеуса (нуклеусів), про що свідчить морфологія пластин та кірка, присутня на них. В поперечному перетині вони підтрикутні (2 екз.) та підтрапецієподібні (1 екз.). Зберігаються в АМ ІА НАН України.

Шаринський «скарб» знайдений на поселенні трипільської культури (СІІ) Шарине (с. Шарине Уманського р-ну Черкаської обл.,

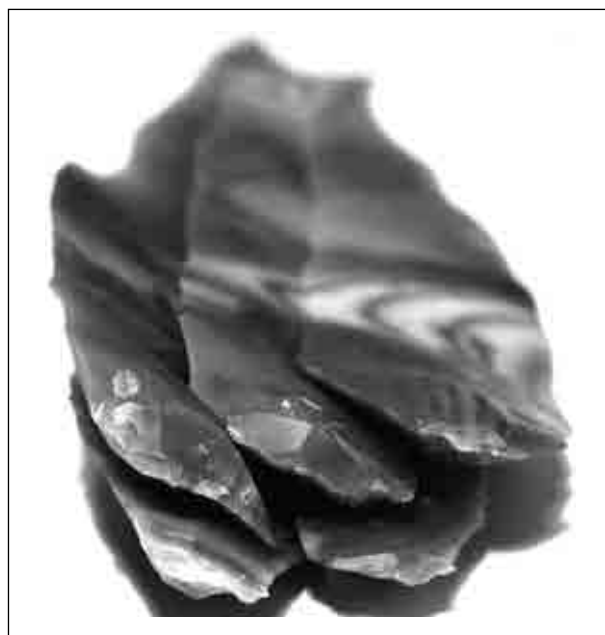
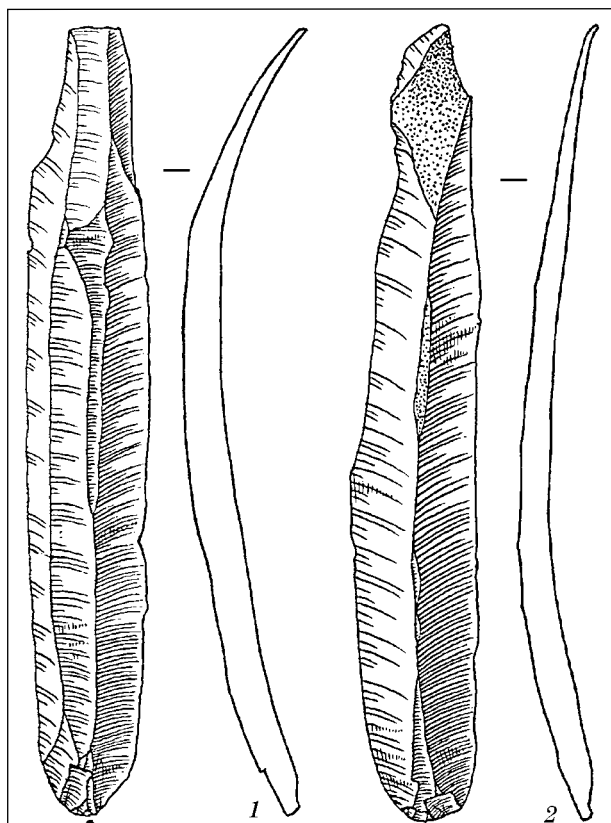
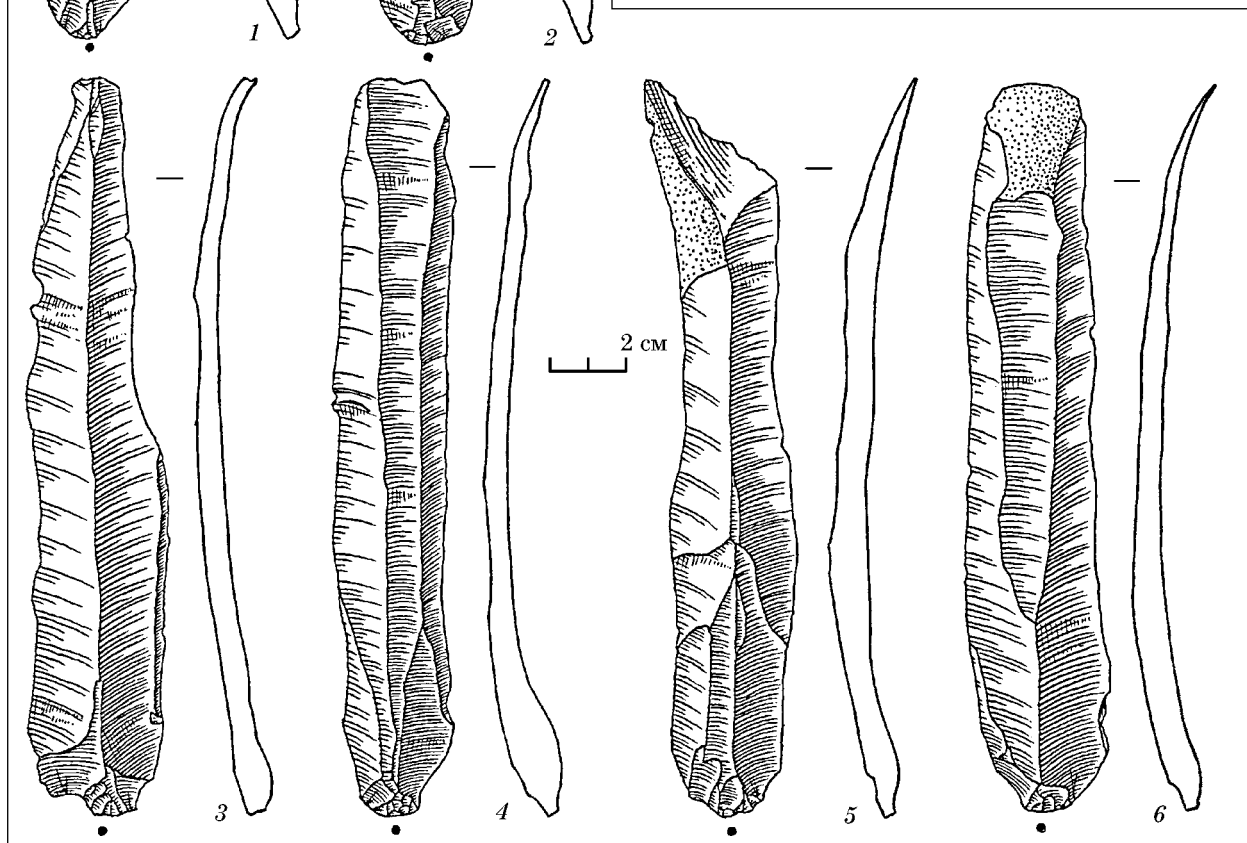

Рис. 7. Шарине, площадки пластин

Рис. 8. Шарине, пластини зі «скарбу» ▼

Буго-Дніпровське межиріччя) під час досліджень експедиції Черкаської обласної археологічної інспекції (Д.П. Куштан). Виявлений під час контрольного прокопування під південно-західним краєм залишків наземного глинобитного житла на глибині 1,20 м (на 0,15 м нижче рівня залягання обмазки). Складався

з 19 пластин з туронського кременю (рис. 6), розташованих компактно. Пластини лежали ударними площадками (рис. 7) в різні сторони. Їх розміри коливаються від 21,0 до 16,9 см в довжину і від 4,0 до 2,7 см в ширину. Пластини «правильної» форми, в поперечному перетині вони підтрикутні та під трапецієподібні

Рис. 9. Шарине, складанки з пластин, що містилися у «скарбі». Ремонтаж Д.П. Куштан

Рис. 10. Халеп'я, «скарб» пластин з розкопок В.В. Хвойки (за: Бурдо, 2004а)

(рис. 8). Слідів вторинної обробки на них не виявлено. Д.П. Куштан провів ремонтаж пластин зі «скарбу», в результаті чого вдалося реконструювати три частини нуклеуса (рис. 9). Останні хоча і не з'єднувалися між собою, однак, судячи з усього, належали одному великому нуклеусу [Куштан, Пичкур, 2006].

Халепський «скарб» знайдений на поселенні трипільської культури (СІ) Халеп'я (с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл., Подніпров'я) під час досліджень В.В. Хвойки наприкінці ХІХ ст. Складався з близько 20 пластин з темно-сірого кременю (рис. 10). Матеріали зберігаються в Національному музеї історії України [Бурдо, 2004а].

Івано-Франківський «скарб» знайдений в 1964 р. під час будівельних робіт на вул. ім. Гетьмана Мазепи в м. Івано-Франківськ (Подністров'я) [Василеко, 1987; Вуянко, Томенчук, 2002]. Складався з 52 речей з туронського кременю (50 пластин, серед яких 8 фрагментів (дистальні частини), 2 пластини зі слідами вторинної обробки та 2 нуклеуси) (рис. 11—17). Опис знахідок наводиться за В.М. Коноплею [Конопля, 2006].

Нуклеуси віднесено до типів видовжено-конусоподібних і сплющено-циліндричних. Перший з них висотою 148 мм мав пряму, радіально фасетовану ударну площадку діаметром 55×68 мм (рис. 11, 1) і робочу поверхню, на якій крім залишків жовтової кірки зафіксовано 24 негативи від попередньо відокремлених пластин. Довжина останньої сколотої з них становить 145 мм, а ширина — 19 мм. Другий нуклеус (висотою 138 мм) має радіально фасетовану пряму ударну площадку, він овальний у плані; розміри становлять 40×55 мм (рис. 11, 4). На його робочій стороні зафіксовано 11 негативів від попередньо відбитих пластин, серед яких найширший і найдовший мав, відповідно, 20 та 134 мм.

Предмети із вторинною обробкою характеризують ребристо-поздовжня пластина ($128 \times 30 \times 9$ мм), один з бічних країв якої оброблена зі сторони спинки суцільно нанесеною скісно-струменистою

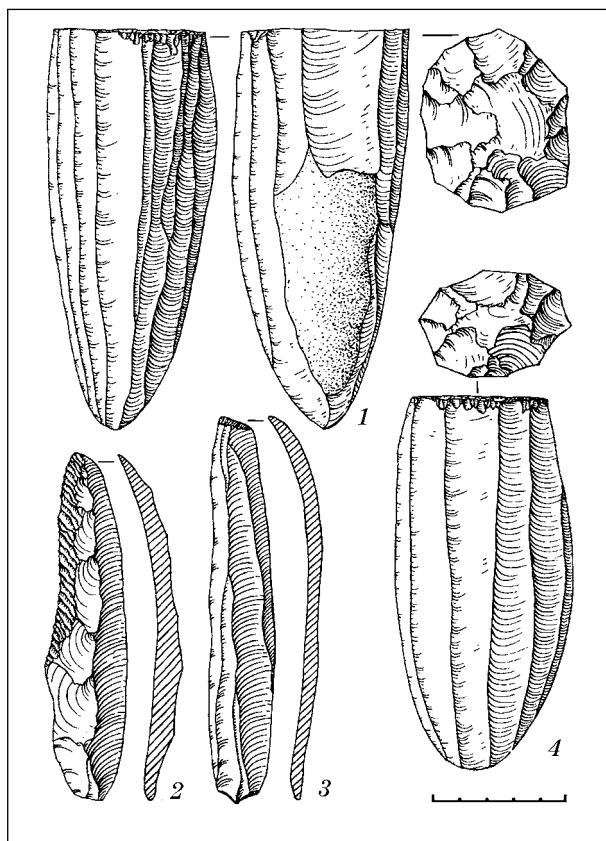

Рис. 11. Івано-Франківський «скарб», крем'яні вироби: 1, 4 — нуклеуси, 2, 3 — ретушовані пластини (за: Конопля, 2006)

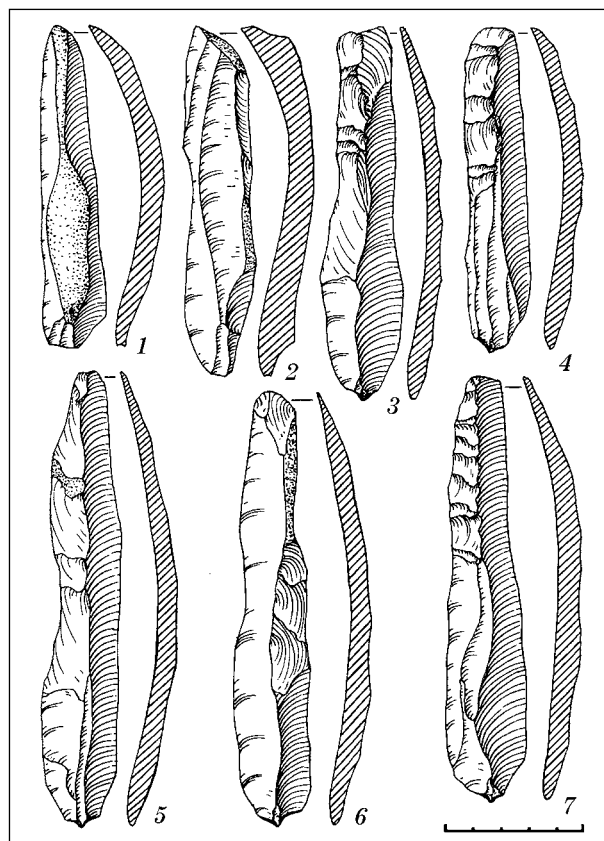

Рис. 12. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

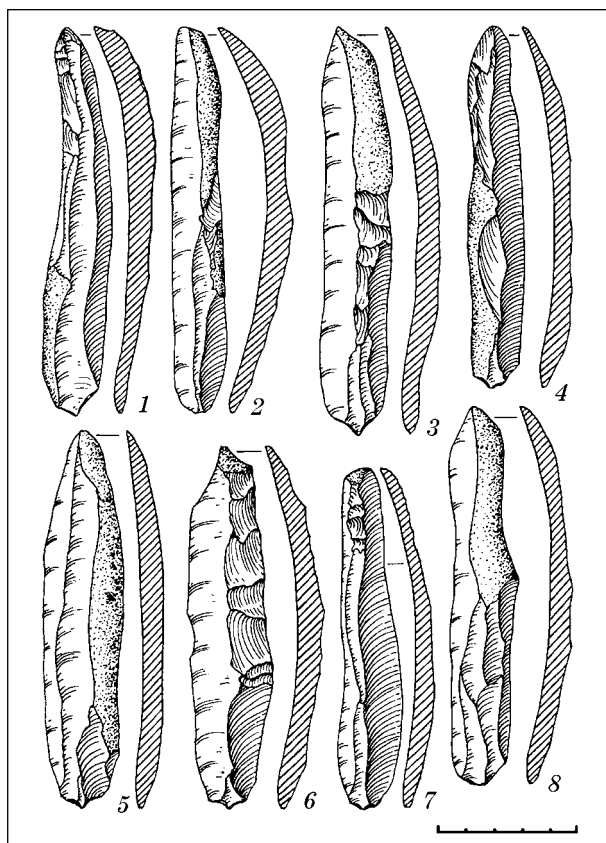

Рис. 13. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

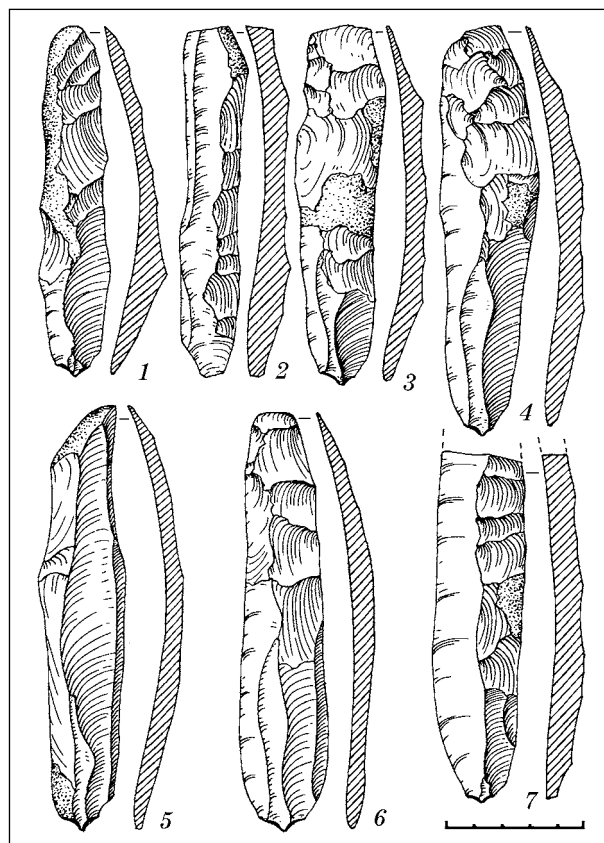

Рис. 14. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

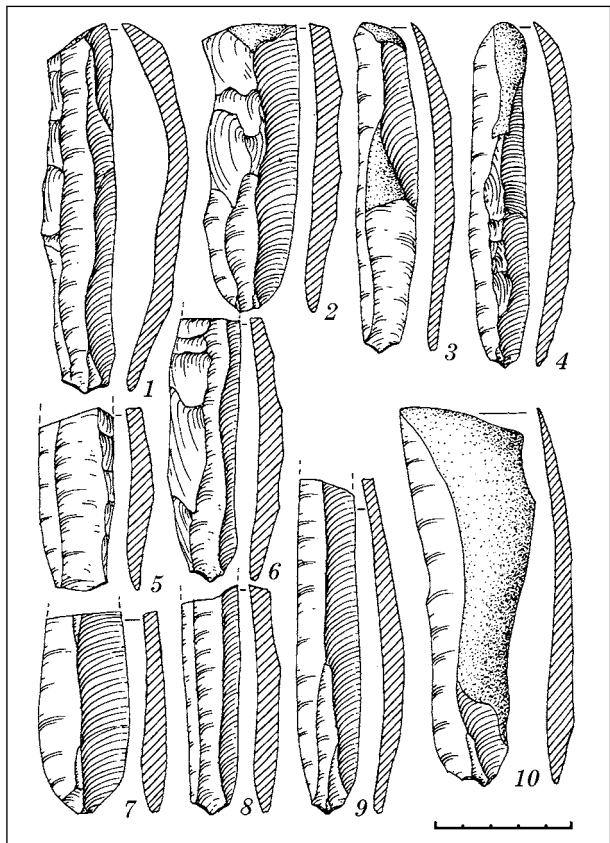

Рис. 15. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

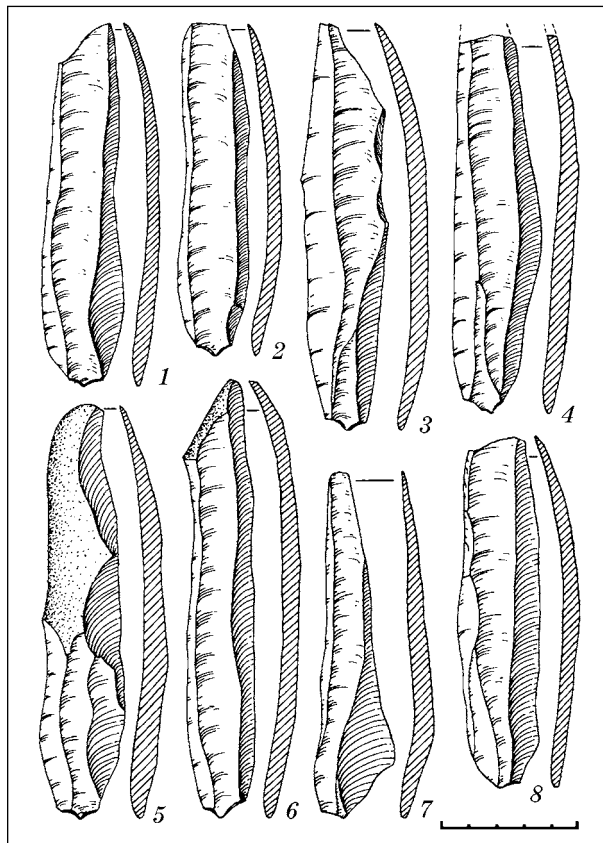

Рис. 16. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

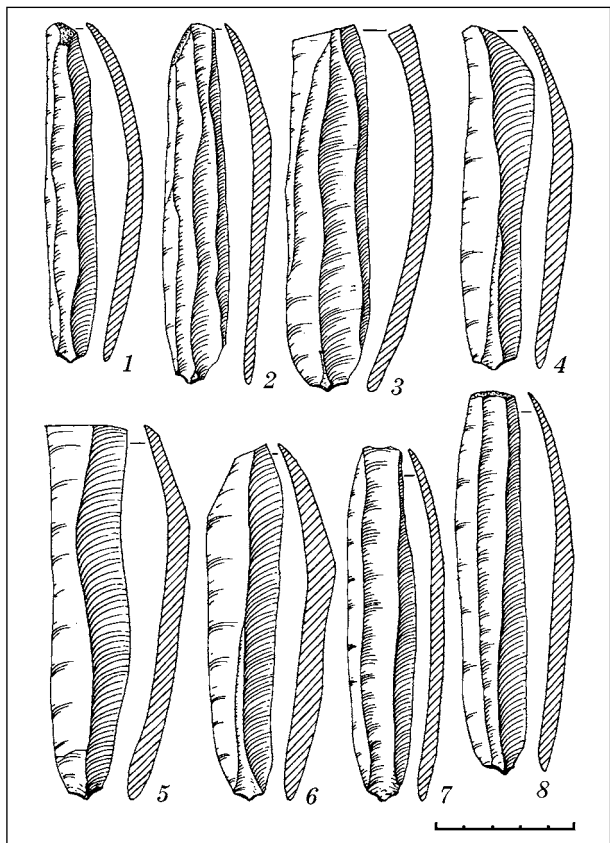

Рис. 17. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

середньо-фасетковою ретушню (рис. 11, 2), та поздовжня пластина ($143 \times 25 \times 5$ мм) зі скісно сформованим поперечним кінцем, загостреним дрібною струменистою ретушню (рис. 11, 3).

Інші пластини зі «скарбу» симетричні з більш-менш паралельними бічними краями. Стосовно огранки спинок вони поділяються на ряд типів, зокрема: реберчасті із залишками кірки, реберчасто-поздовжні з частковими залишками кірки, ребристо-поздовжні, поздовжньо-крайові, поздовжні із залишками кірки і поперечної підправки, поздовжні із залишками поперечної підправки, поздовжні із залишками кірки, поздовжні.

Мінімальні, максимальні та усереднені показники довжини, ширини і товщини пластин становлять, відповідно, 103, 162 і 133 мм; 19, 44 і 27 мм; 5, 14 і 8 мм [Конопля, 2006].

В. Конопля трактує «скарб» з Івано-Франківська, як збірку півфабрикатів, котра транспортувалась від місць розробок кременю до його споживачів (в результаті міжплемінного обміну?) [Конопля, 2006, с. 206]. Автор пов'язав комплекс з трипільською культурою Подністров'я етапу СІ.

Особливістю «скарбів», представлених в даній роботі, є майже стовідсотковий вміст в них пластин (окрім двох нуклеусів з Івано-Франківського скарбу). Пластини в переважній більшості не несуть на собі слідів вторинної об-

робки або використання. Виключенням є знову-таки Івано-Франківський «скарб», у якому присутні 2 пластини з вторинною обробкою та «скарб» з Тальни, де представлені пластинчасті вироби як зі слідами вторинної обробки, так і з слідами використання. Стислий аналіз технології виготовлення довгих пластин в трипільській культурі наведений в спеціальній роботі автора [Пічкур, 2008].

Умовно всі описані «скарби» можна поділити на дві групи: 1 — ті, що знайдені на поселеннях (Сандрацький, Косенівський, Тальнівський, Шаринський); 2 — ті, що знайдені поза межами поселень (Івано-Франківський). Обставини знахідки «скарбу» з Халеп'я залишаються невідомими. Якщо зарахування першої групи до трипільської культури не викликає сумнівів, то культурна приналежність Івано-Франківського та Халепського «скарбів» цілком слушно може бути поставлена під питання. Для автора даної роботи подібні сумніви видаються безпідставними. Так, В.М. Конопля аргументовано довів, що «скарб» з Івано-Франківська залишений саме носіями трипільської культури. Вироби з Халеп'я були безпосередньо оглянуті автором¹. Навіть побіжне ознайомлення з останніми показало, що пластини зі «скарбу» за матеріалом (сировиною), розмірами та технологією виготовлення є ідентичними виробам з Косенівського та Шаринського «скарбів». Таким чином, вважаємо, що Халепський «скарб» може бути віднесений тільки до трипільської культури.

Пам'ятки зі «скарбами» залишені різними племінними утвореннями кукутені-трипільської спільноти. Подібні знахідки відомі і поза межами трипільського світу. Вони представлені на пам'ятках культури лінійно-стрічкової кераміки [Черновол, Пічкур, Шидловський, Дяченко, 2009, с. 258, 267], культури лійчастого посуду [Конопля, 2006, с. 206], лендель-полгарської [Конопля, 2006, с. 206] та середньостогівської [Формозов, 1958, с. 644; Бритюк, 2001] культурно-історичної спільностей. Отже, не зважаючи на початок використання в енеоліті першого металу — міді, її певні переваги перед давно знайомими матеріалами, це явище не здійснило визначального впливу на подальший розвиток господарства та культури племен енеолітичного часу. Хоча вироби з міді високо цінувалися і були престижними речами, засобом обміну, знаком соціального статусу, об'єктом культу та слугували іноді мірою вартості, дослідження показали, що їх було мало, а мідні знаряддя праці були не набагато ефективнішими або, в деяких випадках, навіть менш ефективними за відповідні категорії виробів з кременю [Семенов, 1968]. Останні лишалися основними у системі засобів виробництва.

1. Висловлюю вдячність співробітнику Національного музею історії України О.О. Якубенку за надану можливість ознайомитися з матеріалами.

Основним питанням при розгляді кременевих «скарбів» кукутені-трипільської спільноти є питання щодо їх характеру. Можемо запропонувати декілька варіантів трактування цієї категорії знахідок.

1. «СКАРБИ» Є НАБОРАМИ РИТУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Саме так схильна розглядати їх Н.Б. Бурдо [Бурдо, 2004; 2004а]. О.В. Цвек у статті, присвяченій питанню виділення виробничих культів у населення трипільської спільноти, вказує на існування культів, пов'язаних з кременеобробним виробництвом [Цвек, 2005, с. 164]. Так, під час розкопок поселення східнотрипільської культури біля с. Миропілля (етап VII) в одному з жител поблизу вівтаря було виявлено посудину, заповнену перепаленими крем'яними відщепами та лусочками. Інші археологічні матеріали, виявлені в цьому житлі, не мали слідів вогню [Цвек, 2005, с. 164]. Схожою була знахідка, зроблена С.М. Бібіковим під час розкопок середньотрипільського поселення Жури на Дністрі. В житлі 3 на підлозі поблизу печі було виявлено біноклеподібну посудину, один з розтрубів якої був також заповнений перепаленими крем'яними відщепами та лусочками; тут же знаходився перепалений наконечник стріли. С.М. Бібіков говорить про використання кременю в магічному церемоніалі, спрямованому на відведення небезпеки від селища [Бибинов, 1954, с. 108]. Вказуючи на близькість ритуалу в Журах і Миропіллі, що виражається у заповненні посудин залишками кременеобробного виробництва, наявності вогню, розташуванні посудин поблизу сакральних місць у житлі, О.В. Цвек робить висновок про можливість здійснення магічних обрядів, пов'язаних з кременеобробкою [Цвек, 2005, с. 164].

Якщо вважати єдино вірним трактування кременевих «скарбів» в якості ритуальних наборів, то їх слід швидше пов'язувати з обрядом будівництва чи залишення житла. Про це свідчить контекст знахідок — на поселенні поблизу жител або під ними. В трипільській культурі такий обряд досить чітко простежується, щоправда, у якості «будівельних жертв» в основному виступають рештки свійських та диких тварин, закопані поряд з житлом, або безпосередньо під ним: бика (Поливанів Яр), ягняти (Веселий Кут), собаки (Гребені), роги тура (Березівка), заповнені кістками тварин посудини (Коломийщина I, Гарбузин, Шкарівка). Подібний ритуал супроводжував також облаштування вогнища або спорудження печей: знахідки черепу бика біля вогнища в житлі (Лука-Врублевецька), роги бика під вогнищем (Ленківці) та ін. Як різновид «будівельних жертв» виступають глиняні фігурки тварин (поливанів Яр III, Верем'я, Богачівка, Копіювата та ін.) [Цвек, 2005, с. 162].

2. «СКАРБИ», ЯК НАБОРИ ПРЕСТИЖНИХ ПРЕДМЕТІВ

Показовим є те, що поява «скарбів» з кременю припадає на пізній (СІ) та фінальний (СІ—СП, СП) етапи розвитку трипільської культури (3600—2750 BC (датування за М.Ю. Відейком, див.: [Відейко, 2004, с. 94])). Невипадковою нам видається і найбільша їх концентрація в Буго-Дніпровському межиріччі. Саме в цей час для пам'ток Буго-Дніпровського межиріччя та Подніпров'я спостерігається різке зменшення виробів з імпоротної сировини і перехід до виробництва знарядь праці на основі місцевої сировини. Характер виробів свідчить про перехід у цих регіонах до відщепової техніки обробки кременю, що не характерно для трипільської культури. На поселеннях ретельно огранені пластини, які до цього виступали основним типом заготовки у трипільців, зустрічаються в дуже невеликій кількості. Такий характер індустрії можна пояснити низькою якістю місцевої сировини, яка має високу зернистість і значну кількість включень у своєму складі, що робить неможливим зняття довгих «правильних» пластин. Цим же пояснюється і склад знарядь — велика кількість відщепів з ретушню та скребки аморфних форм, виготовлення яких не потребувало наявності якісних заготовок. Для забезпечення знаряддями (вкладеннями серпів, ножеподібними пластинами) землеробства використовувався високоякісний туронський кремій, який утилізувався до останку і становив неабияку цінність для мешканців, в результаті чого знахідки виробів з нього досить не чисельні для поселень цього регіону. Місцевий кремій задовольняв в основному потреби тваринницької галузі, про що свідчить знаряддевий набір (скребки та ретушовані відщепи) [Пічкур, Шидловський, 2003].

Існує припущення, що така зміна у кременеобробці цих регіонів відбулася внаслідок розриву зв'язків населення периферійної зони кукутені-трипільської спільності із західними регіонами, звідки раніше надходила сировина. Таким чином, високоякісний кремій або вироби з нього, незважаючи навіть на наявність місцевої сировини, стає цінною річчю і набуває престижного характеру. Тож недивним стає і його концентрація у вигляді «скарбів».

3. «СКАРБИ» ЯК НАБОРИ НАПІВФАБРИКАТІВ ДЛЯ ОБМІНУ

Пластини з усіх перерахованих скарбів були виготовлені з сировини світло-сірого з прожилками напівпрозорого або світло-коричневого напівпрозорого кременю. Такі властивості (з огляду на ареал поширення трипільської культури) притаманні насамперед кременю туронського геологічного ярусу Волинсько-Подільської височини [Петрунь, 2004]. Пластини з Івано-Франківського «скарбу» за В. Коноплею виготовлено із західно-подільського підвиду подільського кременю. Він

вважає цей «скарб» збіркою напівфабрикатів (в результаті міжплеменного обміну?) [Конопля, 2006, с. 202—206]. Дослідник вказує на те, що поклади північно-покутського кременю (які також відносяться до туронських відкладів) забезпечували сировиною не тільки місцеві трипільські общини, але й споріднене з ними населення басейнів Південного Бугу, середніх і нижніх течій Дністра та Пруту, а також надавали можливість використовувати її носіям культур Полгар, Бодрокерестур, маліцької і волинсько-люблінської. Особливо велике значення мав цей ґатунок кременю в індустріях полгарського циклу середнього Подунав'я. В певних історичних періодах він був там основним видом сировини в кременеобробному виробництві [Конопля, 2006, с. 202—206]. Можливо, що подібна сировина потрапляла до регіонів Подніпров'я та Побужжя в результаті міжплеменного обміну. Існує припущення, що для трипільської культури одним з осередків кременеобробки, що постачав готові вироби або сировину на інші території поширення кукутені-трипільської спільності, є поселення-майстерня Бодаки [Скакун, 2006]. Думка В.М. Коноплі виглядає цілком слушною, однак на сьогодні питання щодо міжплеменного обміну всередині кукутені-трипільської спільності («імпортів»), зокрема транспортування сировини, ще недостатньо вивчене і потребує подальших ґрунтовних досліджень.

4. «СКАРБИ» ЯК НАБОРИ НАПІВФАБРИКАТІВ ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО ВИГОТОВЛЕННЯ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ

Специфіка галузей розвинуеного господарства трипільців (землеробство, тваринництво, домобудування та ін.) вимагала для свого ефективного функціонування безлічі знарядь праці. Переважна більшість таких знарядь виготовлялася з різних порід каменю, серед яких, безперечно, домінують різні породи кременевої сировини. Кількісний та якісний склад знаряддевого набору трипільських племен є доволі широким. Про високий рівень розвитку та роль кременярства в трипільській культурі свідчить поява вже на ранньому етапі її розвитку спеціальних місць для видобутку кременю (штольні зафіксовані С.М. Бібіковим на Середньому Дністрі) [Бібіков, 1965], згодом з'являються спеціалізовані майстерні з обробки кременю [Черньш, 1967] та навіть цілі поселення, що спеціалізувалися на виготовленні напівфабрикатів та готових знарядь праці з кременю [Скакун, 2006]. На думку більшості дослідників, починаючи з середнього етапу розвитку трипільської культури, видобуток та обробка кременю серед її племен набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і мали такий самий вплив на розвиток суспільно-економічних відносин та міжплеменних зв'язків, як металургія та металлообробка [Відейко, 2004а, с. 270].

Кременеобробне виробництво у трипільців, гадаємо, було безперевним. Як вже йшлося, постій-

но існувала потреба у безлічі знарядь праці для функціонування господарства. Так, з пластинчастих заготовок, зокрема, виготовлялися вкладені серпів (для зрізання злаків), скребки (для вичинки шкір тварин), зубчасті знаряддя (для розпилювання дерева та кістки), свердла (для отримання отворів в деревині та кістці) та ін. Нагадаємо, що Івано-Франківський «скарб» та «скарб» з Тального, мали у своєму складі готові знаряддя (ретушовані пластини). Необроблені пластини з цих та інших описаних «скарбів», могли, відповідно, виступати в якості саме заготовок для знарядь.

Концентрація у вигляді «скарбів» у такому випадку може пояснюватися кількома чинниками.

1. Пластини, як найбільш досконалий вид заготовки відокремлювалися від іншого загалу заготовок (виробів) у спеціальних місцях для подальшого використання у зручний (можливо, скрутий) час. На користь цього твердження може свідчити складність отримання досконалих пластинчастих заготовок, відсутність покладів потрібної якісної сировини в деяких регіонах поширення трипільської культури (зокрема, в Буго-Дніпровському межиріччі), складність транспортування сировини / готових виробів на віддалені території (про престижний характер заготовок з високоякісного кременю йшлося вище).

Крім того, про цінність пластинчастих заготовок з туронської сировини свідчать багато прикладів реутилізації виробів. Так, на поселенні Пекарі II, де була досліджена кременеобробна майстерня, прослідковано декілька ступенів реутилізації виробів з туронського кременю. Початково пластини слугували в якості вкладенів до серпів (5 см і більше), про що свідчить наявність люстражу на них. Після затуплення вкладені часто підправлялися пласкою загострюючою ретушкою, про що свідчить наявність як люстрованих, так і нелюстрованих фасеток на робочій поверхні вкладення. Після зіпсування подібного вкладення можливо було продовжити використання його в такій якості, але в набірних серпах зі значно меншими розмірами вкладенів (в колекції присутній реутилізований вкладень 3,3 см завдовжки). Якщо ж подальше використання в якості вкладення було неможливим, то виріб могли переоформити в інше знаряддя — в даному випадку наявні два перфоратори. Остання стадія використання вкладенів — коли з найдрібніших уламків від цих знарядь виготовляли кінцеві та підокруглої форми скребки, так, найменший виріб такого характеру — підокруглий скребок розмірами 2,5 × 2,1 см [Пічкур, Шидловський, 2003]. Таким чином, пластинчаста заготовка утилізувалася до останку і лише після цього в хід йшла наступна заготовка.

2. Кремень, як сировина, в геологічних відкладах перебуває в неpotrивоженому стані. Цей стан надає сировині найкращих властивостей для розколювання. При виокремленні крем'яних конкрецій / жовен з їх природного

стану та подальшій обробці, сировина під дією різноманітних чинників може втратити свої ціннісні для кременеобробки властивості. Так, при довгому перебуванні на поверхні, кремень дегідратується (пересушується) внаслідок впливу вітру та сонця, в жовнях можуть з'явитися мікротріщини, які унеможливають зняття, зокрема, довгих крем'яних пластин; те ж саме стосується вже готових виробів — сухість заготовки унеможливить нанесення ретуші в потрібному місці — заготовка зламається. Ще більш руйнівної дії кременю завдає вогонь. Таким чином, «скарб» як концентрація заготовок, міг бути закопаний у землю з метою збереження придатних для подальшої обробки сировини властивостей.

Автор не схильний пояснювати походження «скарбів» лише однією з наведених версій, вважаємо, що кременеві «скарби» в залежності від ситуації, можуть мати схоже призначення. Так, наприклад, напівфабрикати для обміну (див. вище) можуть бути одночасно і наборами заготовок для знарядь, а престижні речі (в даному випадку пластини), могли використовуватися в ритуальних цілях.

Биби́ков С.Н. Археологические раскопки у селения Попенки и Журы на Днестре в 1952 году // КСИИМК. — Вып. 56. — 1954. — С. 104—110.

Биби́ков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доп. Подільськ. істор.-краєзнав. конф. — Хмельницький, 1965. — С. 62—64.

Брей У., Трапп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — 368 с.

Бритюк А.А. Энеолитические «клады» или «производственные наборы» // Древности Северского Донца. — Луганск, 2001. — Вып. 5. — С. 54—68.

Бурдо Н.Б. Сандрацький скарб // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 464—465.

Бурдо Н.Б. Скарб // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 2. — С. 479.

Васи́ленко Б.А. Питання про стародавнє населення на території історичного Івано-Франківська // Тез. доп. обл. наук.-практ. конф. — Івано-Франківськ, 1987. — С. 76—77.

Виде́йко М.Ю. Абсолютне датування трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 85—96.

Виде́йко М.Ю. Економіка трипільської культури. Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 1. — С. 261—273.

Вуя́нко М., Томенчук Б. Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станіславова). — Івано-Франківськ, 2002. — 162 с.

Гаврилюк Н.О. Скарб // Словник-довідник з археології. — К., 1996. — С. 250.

Коно́пля В. Скарб крем'яних виробів з Івано-Франківська // МДАПВ. — 2006. — Вип. 10. — С. 201—208.

Круц В.А., Виде́йко М.Ю. Отчет о работе Тальновского отряда Трипольской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАН України. — 1990/76.

Куштан Д.П., Пічкур Є.В. «Клады» кремневых пластин из импортного сырья на трипольских по-

селениях Буго-Днепровского междуречья // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Тез. докл. междунар. конф. — СПб., 2006. — С. 45—49.

Лагодовська О.Ф. Пізнєтрипільське поселення у с. Сандраки // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 118—129.

Мовша Т.Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косеновки // АО 1985 г. — 1987. — С. 374.

Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 199—219.

Пічкур Є.В. Маловідомий тип скарбів трипільської культури // Фастівщина та проблеми археології Середнього Подніпров'я. — Фастів, 2005. — С. 85—89.

Пічкур Є.В. Виготовлення довгих крем'яних пластин в трипільській культурі (до питання про технологію розщеплення) // Кам'яна доба України: До 90-річчя О.П. Черниша. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 197—204.

Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кремєнообробки поселення Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. — К., 2003. — С. 121—129.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968. — 374 с.

Скакун Н.Н. Бодаки — крупнейший трипольский центр по обработке кремня в восточной Европе // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Тез. докл. междунар. конф. — СПб., 2006. — С. 41—44.

Формозов А.А. Клады каменных орудий на территории СССР // Archeologické rozhledy. — Praha, 1958. — Ročník X, sešit 5. — С. 637—645.

Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільноти // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 160—167.

Черновол Д.К., Пічкур Є.В., Шидловський П.С., Дяченко А.В. Новый археологический комплекс культуры линейно-ленточной керамики в Верхнем Поднестровье // С.Н. Бибилов и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 254—269.

Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. — 1967. — Вып. 111. — С. 60—67.

Е. В. П и ч к у р

КРЕМНЕВЫЕ «КЛАДЫ» ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Работа посвящена уникальной для трипольской культуры категории находок — наборам кремневых изделий, преимущественно пластин, которые в литературе принято рассматривать как «клады». Поданы история и контекст находок, технико-типологические характеристики изделий, содержащихся в «кладах». На сегодня известно всего шесть таких «кладов». Они найдены в разных регионах распространения трипольской культуры — в Поднестровье (Ивано-Франковск), Побужье (Сандраки) и Буго-Днепровского междуречья (Халепье, Косеновка, Тальное, Шарино).

Все они состояли из набора пластинчатых изделий. Исключением является «клад» из Ивано-Франковска, где в составе присутствуют два нуклеуса. Пластины из таких «кладов» обычно не имеют следов вторичной обработки, кроме, опять-таки Ивано-Франковского, где среди основной массы изделий обнаружены две ретушированные пластины и «клада»

из Тального, где две пластины обработаны ретушью, а еще одна несет на себе следы от использования. Описываемые артефакты изготовлены из полупрозрачного коричневого с разводами или серо-дымчатого кремня, который встречается в отложениях туронского геологического яруса и широко распространен в западных областях Украины. Такой тип кремневого сырья был самым качественным среди всех известных трипольским племенам.

Подобные находки известны и за пределами трипольского мира. Компактные наборы кремневых изделий («клады») представлены на памятниках культуры линейно-ленточной керамики, культуры воронковидных кубков, лендель-полгарской и среднестоговской культурно-исторических общностей.

Нами предлагается несколько вариантов трактовки кремневых «кладов» с точки зрения их существенной роли в трипольском обществе: «клады» как наборы предметов ритуального характера; «клады» как наборы престижных предметов; «клады» как наборы полуфабрикатов для обмена; «клады» как наборы полуфабрикатов для дальнейшего изготовления орудий.

К л ю ч е в ы е с л о в а: клад, пластина, кремь, трипольская культура

E. V. P i c h k u r

THE FLINT «CACHES» OF TRYPIILLIAN CULTURE

This article considers a unique category of finds for Trypillian culture — complexes of flint artifacts, mostly blades, interpreted in literature as «caches». History of investigation, archaeological context and technical-typological characteristics of this find category are discussed. Currently, we have information about six of such «caches». The objects were found in different regions of the Trypillian culture distribution: Dniester (Ivano-Frankovsk), Bough region (Sandraky), and Bough-Dnieper region (Khalepie, Kosenivka, Tal'ne, Sharyno).

The «caches» consist of blade assemblages. The only exception at present is the «cache» of Ivano-Frankivsk where two cores are present. The blades from these «caches» usually do not have any traces of secondary processing, as an exception, again the «cache» of Ivano-Frankivsk, where the assemblage contains two retouched blades and one blade that shows traces of use. These artifacts were made from semitransparent brown and grey flint, which is present in Tournonian deposits widely spread in western Ukraine. This type of raw material has the best knapping qualities of all other raw material types known by Trypillian groups.

Analogous finds are known outside the territory of Trypillian culture. Compact complexes of flint artifacts («caches») presented on the sites of Linear pottery culture, Funnelbeaker culture, Lengyel-Polgar cultural-historical area and Seredn'ostogivska cultural-historical area.

We propose several different interpretations of flint «caches» from the point of view of their importance in Trypillian society: «caches» as ritual complexes of artifacts; «caches» as complexes of prestige artifacts; «caches» as blanks for exchange; «caches» as complexes of blanks for further production of tools.

К e y w o r d s: cache, blade, flint artifacts, Trypillian culture.

Одержано 21.05.2015

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК: 904.25(477.42)''653''

Л. І. І в а н ч е н к о

ПРИКРАСИ З РОЗКОПОК ЛІТОПИСНОГО ВОЗВЯГЛЯ

У статті йдеться про знайдений в 1993 р. під час розкопок літописного міста Возвягль скарб ювелірних виробів. Набір складався з прикрас жіночого головного убору та чоловічого перстня-печатки. Сюжетні мотиви, зображені на цьому ювелірному гарнітурі, часто зустрічаються в давньоруському мистецтві, але художні композиції зображень не мають аналогії. Скарб датовано кінцем XII — XIII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Возвягль, скарб, прикраси, колти, очілля, рясна, перстень.

Прикраси з розкопок літописного Возвягля, які проводилися Житомирською експедицією ІА НАН України під керівництвом к. і. н. Б.А. Звіздецького, потрапили до Археологічного музею ІА НАН України у 2007 р.

Давньоруське місто Возвягль згадується на сторінках Іпатського літопису лише один раз і пов'язано з боротьбою Данила Галицького з ордами монгольського хана Куремси за гегемонію над Правобережжям Київської землі у 1256—1257 р. [Галицько-Волинський ..., 2002, с. 120].

Вітчизняні історики ідентифікували Возвягль з Новоград-Волинським на Житомирщині, яке до 1795 р. називалось Звягель. Сучасну назву місто отримало у 1795 р. за «височайшим велінням» Катерини II після третього поділу Польщі.

Місцезнаходження літописного міста пов'язують з групою пам'яток, які розташовані за 5 км від міського центру вниз за течією р. Случ, на її правому березі, і за 1 км на північ від колишнього села Ржадківка (нині вул. Дружби м. Новоград-Волинського). Ця група складається з двох городищ (умовно названих Південне та Північне) і великого неукріпленого селища між ними.

© Л.І. ІВАНЧЕНКО, 2015

Південне городище, ближнє до міської околиці, розташоване на мису правого корінного берега Случі висотою до 25 м над рівнем води. З півдня та півночі воно обмежено двома стародавніми ярами, по яких протікають джерела. Схили укріплення досить круті, у верхній частині ескарповані на висоту 6—8 м. Майданчик городища має у плані підтрапецієподібну форму площею 1 га. З південно-східної напільної сторони майданчик городища відокремлений від плато ровом. Його ширина у верхній частині досягає близько 18 м, глибина — до 6 м. У цьому ж місці по краю майданчика проходить вал 18—20 м завширшки і 2—2,5 м заввишки. Ще один вал проходить вздовж вузького терасоподібного уступу, утвореного верхнім ескарпом городища [Звіздецький, 2008, с. 8].

Стаціонарні археологічні дослідження Південного городища проводилися Житомирською експедицією ІА НАН України у 1988, 1992—1994, 1998 рр. Переважну більшість артефактів складають фрагментами давньоруського посуду XII—XIII ст. Поодинокі зафіксовані фрагменти кераміки більш ранніх періодів: ранньокружального IX—X ст. та милоградської культури I тис. до н. е.

На всій дослідженій площі городища було простежено сліди великої пожежі. У тих місцях де розташовувались стародавні об'єкти, ґрунт був перепалений до шлакоподібного стану на глибину 0,2—0,4 м. Як правило, всі знахідки, які траплялись тут, мають на собі сліди перебування у сильному вогні: кераміка перепалена повторно, залізні предмети покриті окалиною, а вироби із кольорових металів оплавлені і деформовані. Не виключено, що ми фіксуємо тут наслідки каральної операції, яку проводив Данило Галицький проти «люди татарськыа» у

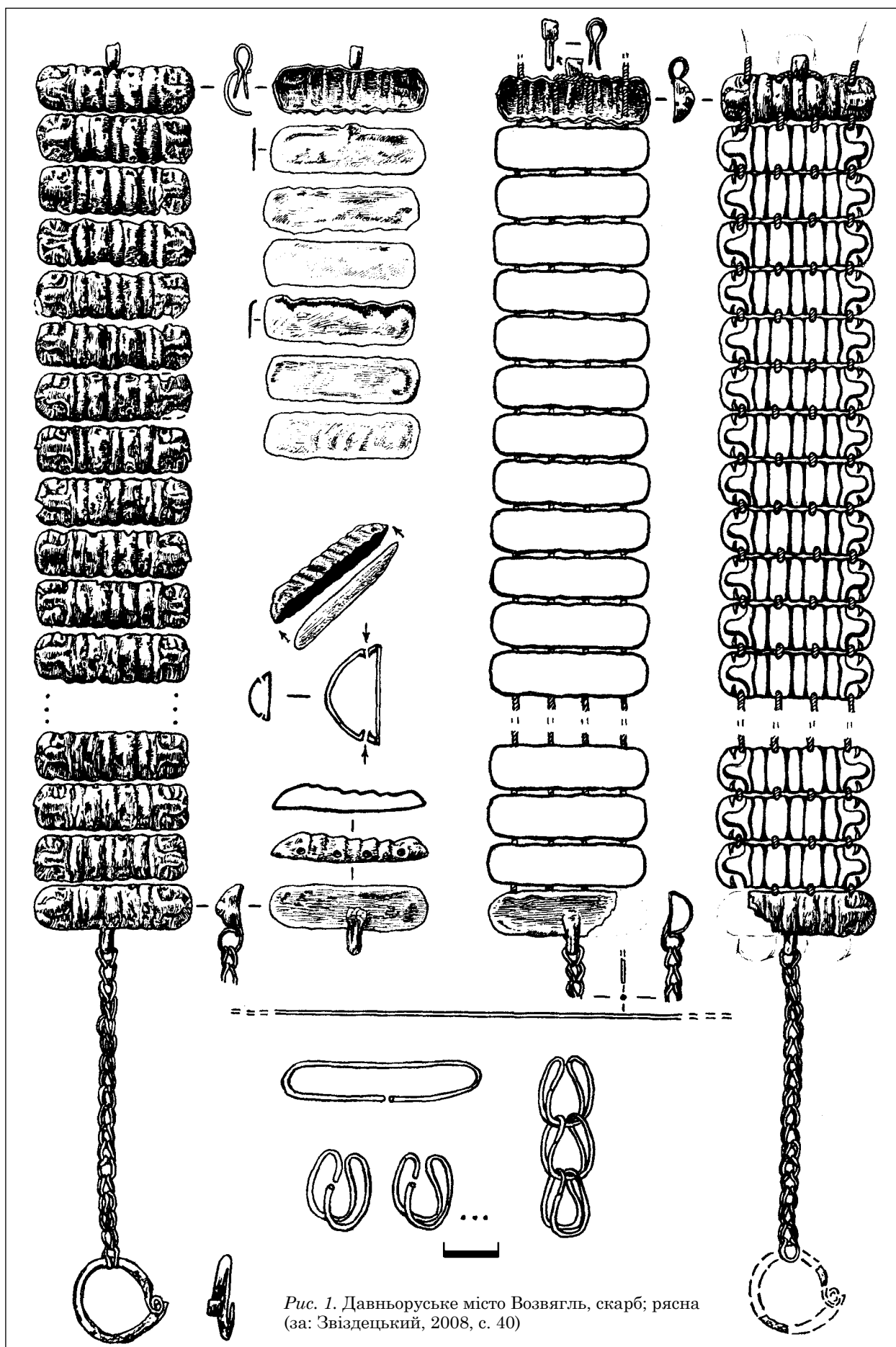

Рис. 1. Давньоруське місто Возвягль, скарб; рясна
(за: Звіздецький, 2008, с. 40)

Рис. 2. Давньоруське місто Возвягль, скарб; колти великі

Рис. 3. Давньоруське місто Возвягль, скарб; колти середні

Рис. 4. Давньоруське місто Возвягль, скарб; колти малі

Рис. 6. Давньоруське місто Возвягль, скарб; очілля ▲

◀
Рис. 8. Давньоруське місто Возвягль, скарб; чоловічий перстень, фото

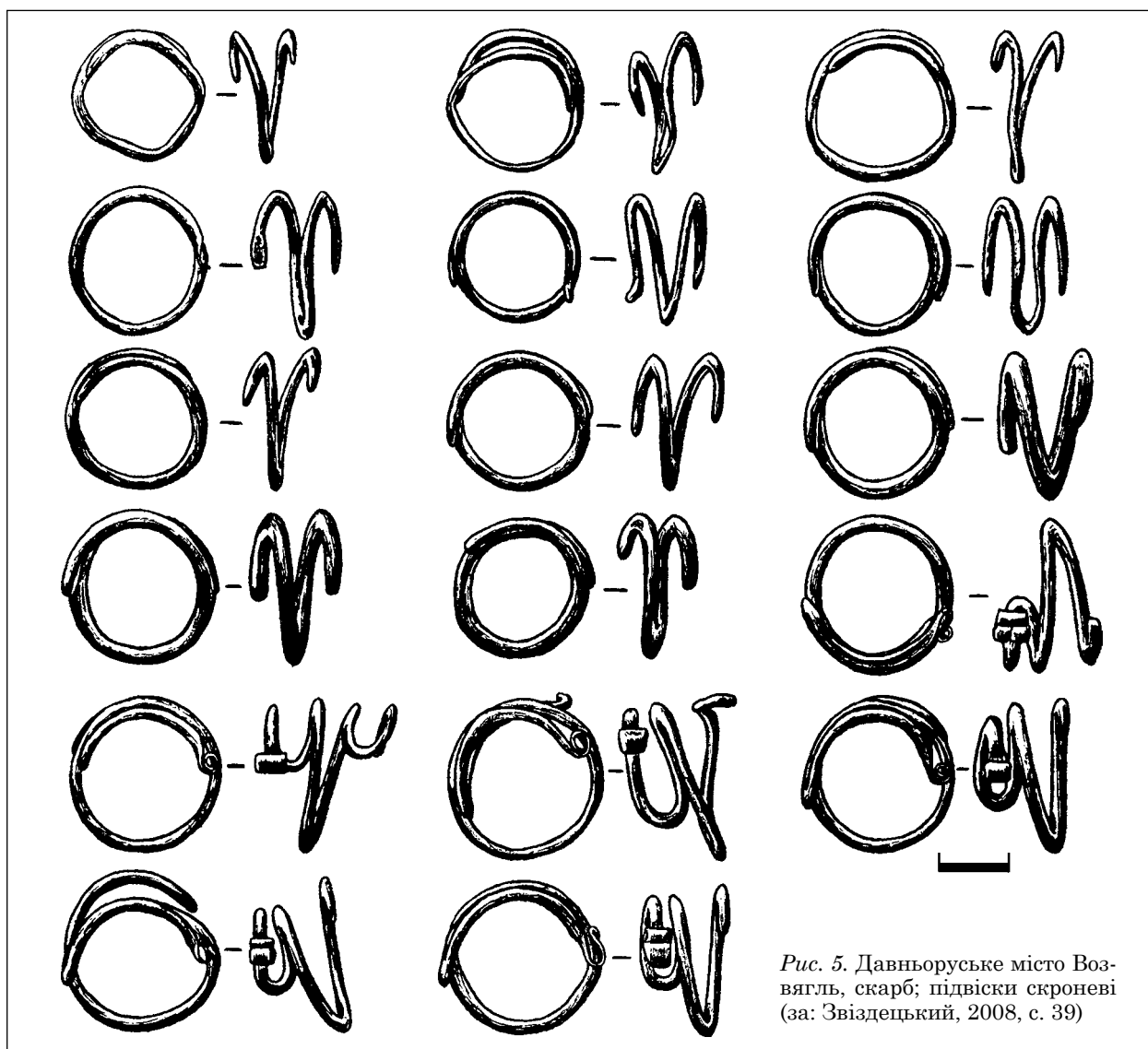

Рис. 5. Давньоруське місто Возвягль, скарб; підвіски скроневі (за: Звіздецький, 2008, с. 39)

1256—1257 рр. Тоді ж були взяті і спалені населені пункти Болохівської землі та Возвягль. Так у літописі про покарання цього міста говориться: «Наутра же прїїде Даниль съ многымъ множествомъ полкомъ, с братомъ си и съ сыномъ Лвом; видевьше жэ гражане (и) ужась бысть в нихъ, и не стръпеша и вдалася; и город зажьже, люди же изведе ...», і далі: « Романові же пришедши къ граду и литве...не видеша нічтоже, токмо головне ти, псы течуще по городищу ...» [Галицько-Волинський ..., 2002, с. 120].

На розкопаній площі городища зафіксовані залишки об'єктів, які можна інтерпретувати як житлові споруди. Вони були наземного типу із заглибленими у землю господарськими підклітками. Залишки стовпових ям у кутах котлованів підклітей вказують на те, що нижні частини жител мали каркасно-стовпову конструкцію. Щодо конструктивних особливостей наземних частин, то можна припускати їх зрубний характер.

В одному з таких приміщень у 1993 р. був знайдений скарб ювелірних прикрас (87 предм.).

Він був захований у неглибокій ямці в одному із кутів підклітку житла під завалом людських, частково, розчленованих кістяків.

Прикраси жіночого головного убору.

Рясна (рис. 1) складаються із 52 колодочок, з яких 11 пошкоджені. Йдеться про порожнистотілі срібні з позолотою вироби, які виготовлені з двох бляшок: верхньої відтисненої у формі сегменту з шістьма перетинами і нижньої — гладкої, прямокутної. У місці стикування цих бляшок зроблено чотири наскрізні отвори для з'єднання у стрічку, до якої підвішувались колти. З двох сторін колодочок відтиснуті стилізовані личини. Подібні рясна присутні в скарбах Києва, Чернігова, Поросся, Старої Рязані, Болохівської землі [Рыбаков, 1948, с. 316—317; Корзухина, 1954, с. 108, табл. XXXIII; с. 111, табл. XXXVIII; XLIX, 13, 15; Якубовський, 2003, с. 115]. Техніка виготовлення — тиснення.

Наступну групу складають три пари різновеликих колтів.

Колти. Ці прикраси є парними, великими (8,5 × 8,3 см) (рис. 2, див. вклейку). Вони виго-

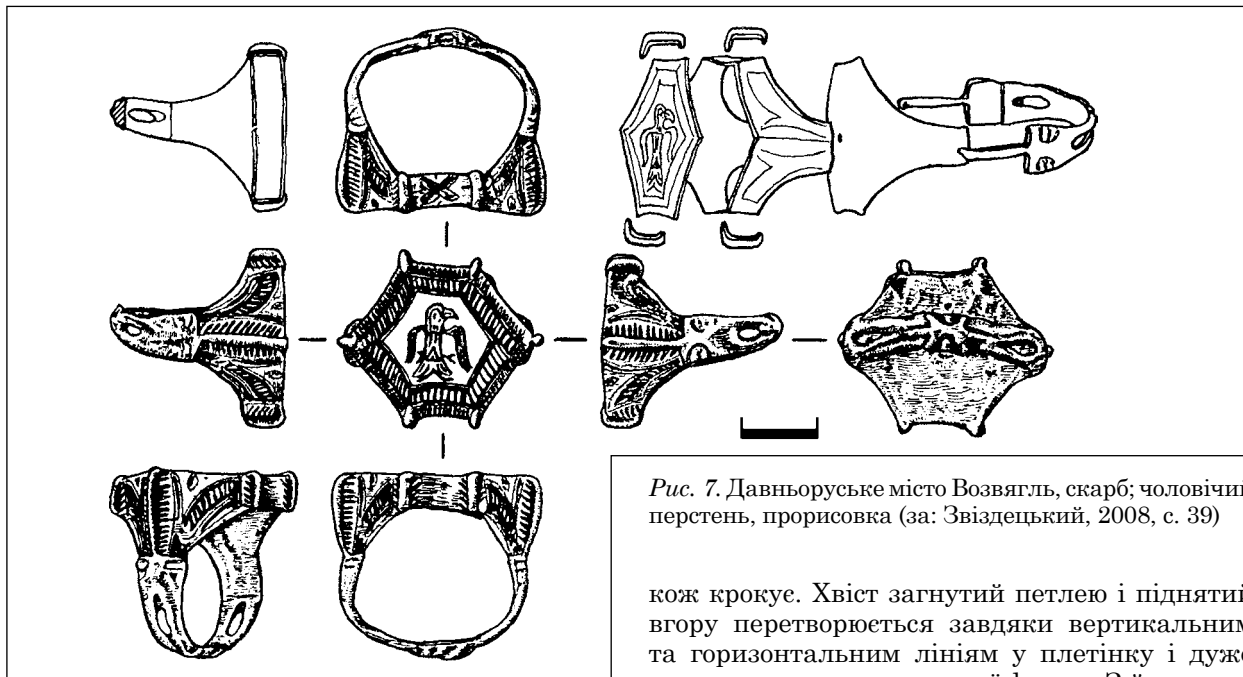

Рис. 7. Давньоруське місто Возвягль, скарб; чоловічий перстень, прорисовка (за: Звіздецький, 2008, с. 39)

товлені із срібла. Складаються з двох щитків, які є випуклими в центрі і мають пласку частину навкруг, що відділяється від центру витим дротиком (скань). Щитки не стикаються між собою, вони розташовані паралельно один до одного. Проміжок в середині між ними закріплено за допомогою вузької стрічки. У цей проміжок вмонтовано 18 порожнистих кульок, нанизаних на дріт. Основа останніх припаяна до стрічки. Зверху колти мають виїмку з обоями до яких кріпилась лунницеподібна дужка для підвішування до рясен. З двох боків на щитках зображено в профіль казкового чотирилапого звіра. Передня права та задня ліва лапи підняті, в пащі він тримає квітку, довгий хвіст піднятий догори та проходить між задніми лапами. Контур звіра чіткий і чорнений, фон зображення заповнено карбованими крапочками. Техніка виготовлення: тиснення по металевій матриці, глибоке гравірування, чорніння.

Колти парні, середні ($6,7 \times 6$ см), срібні (рис. 3, див. вклейку). Порожністі в середині. Складаються з двох щитків, опуклих в центрі. Навкруг них знаходиться пласка частина. Проміжок всередині закріплено за допомогою вузької стрічки. У цей проміжок вмонтовано 14 порожнистих кульок нанизаних на дріт та припаяних до стрічки. У верхній частині колтів знаходиться виїмка з обоями до яких кріпилась лунницеподібна дужка для підвішування до стрічки чи рясен. З двох боків вони мають різні зображення. З одного боку ми бачимо профіль чотирилапого звіра, що крокує з піднятим вгору крилами та проквітшим хвостом. Верхня частина хвоста проходить через перетин кола, і утворює собою хрест в колі (солярний знак). У пащі звір тримає квітку. З другого боку зображено дволапого звіра (дракона), який та-

кож крокує. Хвіст загнутий петлею і піднятий вгору перетворюється завдяки вертикальним та горизонтальним лініям у плетінку і дуже нагадує крило прямокутної форми. З його пащі виходить полум'я (тримає в пащі гілку). Частково фон малюнка заповнений гравіруванням. Контур малюнка чіткий, чорнений. Техніка виготовлення: тиснення по металевій матриці, гравірування, чорніння.

Колти (рис. 4, див. вклейку) парні, малі ($5 \times 4,5$ см), срібні, порожністі. Прикраси складаються з двох щитків, які з'єднані між собою по контуру дротяними ажурними петлями. У верхній частині колтів наявні виїмки з обоями куди вставлялись напівкруглі дужки. З двох боків на щитках є зображення. Які погано збереглися. З одного боку вгадується зображення звіра, з іншого — плетінки. Техніка виготовлення: тиснення та чорніння.

Підвіски скроневі перснеподібні, срібні (17 од.) (рис. 5). Ці прикраси підвішували на ремінцях чи стрічках до головного убору. Виготовлені з гладкого круглого у перерізі срібного дроту у формі півтори обертової спіралі, кінці якої направлені в одну сторону закруту (11 од.). Другий тип перснеподібних кілець (6 од.) мають вигляд півтора обертової спіралі, один кінець якої на тупо заокруглений, а другий — направлений у протилежну сторону закруту спіралі розклепаний у прямокутний щиток і скручений у трубочку. Техніка виготовлення: волочіння.

Тринамистинні (8 од.) та двонамистинні (4 од.) прикраси головного убору — **очілля** (рис. 6, див. вклейку). Основою цих прикрас слугували круглодротові дужки — каркаси, на які нанизувалось три або дві порожністі кульки — намистини. На каркасі вони закріплені за допомогою дротяних спіралей. Кінці дужок розклепані та згорнуті у кільця. Поверхню кульок прикрашає сканий візерунок у вигляді чотирипелюсткової квітки та фігури, яка утворена шістьма сканевими промінцями. Серцевина кожної намистини позначена

великою зерниною, а квітка та шестипроменева фігура по колу обведені сканим візерунком. Техніка виготовлення: тиснення, паяння.

Чоловіча прикраса: **перстень** срібний, порожнистий (рис. 7; 8; 8 — див. вклейку). Має шестигранний щиток, в центрі якого позолочене шестикутне поле з вигравіруванням на ньому зображенням хижого птаха з масивним дзьобом та широко розгорнутими крилами (сокіл?). По контуру поля проходять дві полоси гравірованих насічок: перша (внутрішня) заповнена черню, а друга (зовнішня) — позолотою. На верхній грані висотою 0,5 см витиснена чотирипроменева сплюснута випукла фігура. Протилежна грань такої ж висоти пуста. Чотири бокові грані поступово звужуються у вигляді напів-арок прикрашених чорними насічками, що нагадують пальмову гілку. Зверху над нею над напів-аркою викарбуване «зернятко». Напів-арочки припаяні до обідка. Щиток кріпиться до основи в кутах за допомогою скобочок. Обідок напівкруглий, в центрі випукла фігура схожа на фігуру, що розміщена на верхній грані, з боків є прорізи, а в місці спайки стилізовані личини. Техніка виконання: тиснення, литво, ковка, гравірування, чорніння, позолота.

Весь цей набір відносяться до жіночих прикрас головного убору. Срібні колодочки утворювали низку, до якої за допомогою срібного ланцюжка кріпилися до вінця колти. Аналогічні знахідки трапляються майже у всіх скарбах XII ст. [Корзухина, 1954].

Обов'язковим елементом головного жіночого убору були колти. Сюжетні зображення на них: це тварини-обереги — барс (Симаргл) [Рыбаков, 1967, с. 94], дракон, плетінка. У відомих скарбах зустрічається лише плетінка, зооморфні зображення невідомі.

Детальми гарнітури головного убору є перснеподібні спіралеві підвіски, які прийнято називати скроневими кільцями та три- чи дво-намістинні прикраси. Велика кількість перснеподібних в півтора оберти кілець традиційно характерна для скарбів Болохівської землі [Якубовський, 2003, с. 94, 106, 113, 133]. Три або двонамістинні прикраси мають розімкнуті дужки, розклепані на кінцях та загнуті у кільце. Скоріше за все вони нашивалися на м'який валик очілля [The Viking ..., 1996, р. 108; Жилина, 2002, с. 164, рис. 9].

У скарбі присутня лише одна чоловіча прикраса — перстень-печатка, прикрашений зображенням хижого птаха. Присутність птаха на щитках пернів зустрічається і у складі інших скарбів [The Viking ..., 1996, р. 118].

Поява виробів зі срібла із черню у середині — другій половині XII ст. на теренах Давньоруських князівств була явищем повсюдним. Не виключено, що це було пов'язано з послабленням Києва після розгрому його військами Андрія Боголюбського у 1169 р. Давньоруські князівства у цей час не мали тих можливостей,

які мав Київ, що, вірогідно, відобразилось у ювелірному ремеслі [Бочаров, 1984, с. 81].

Техніка чорніння по контуру малюнка на світлому фоні відноситься до другої половини XII ст., а її розквіт припадає на XIII ст. [Рыбаков, 1948, с. 314].

Таким чином, час виготовлення колтів з описаного скарбу датується часом не раніше другої половини XII ст., а час його захоронення в якості скарбу нам відомий — 1256—1257 рр.

Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси. — М., 1984. — 319 с.

Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — 400 с.

Жилина Н. Русский ювелирный узор // Родина. — М., 2002. — Вып. 11—12. — С. 161—165.

Звіздецький Б.А. Південне городище літописного Возв'язля: дослідження 1988—1998 рр. // Літописний Возв'язль. — К., 2008. — С. 7—45.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954. — 226 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло Киевской Руси. — М., 1948. — 803 с.

Рыбаков Б.А. Русалии и Бог Симаргл-Переплут // СА. — 1967. — № 2. — С. 91—116.

Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. — Кам'янець-Подільський, 2003. — 258 с.

The Viking Heritage. Наследие варягов: Государственный Музей-заповедник «Московский Кремль»; Государственный исторический музей. — Стокгольм, 1996. — 120 с.

Л. І. І в а н ч е н к о

УКРАШЕНИЯ ИЗ РАСКОПОК ЛЕТОПИСНОГО ВЗВЯГЛЯ

В статье идет речь о найденном в 1993 г. во время раскопок летописного города Взв'язляклада ювелирных изделий. Набор состоял из украшений женского головного убора и мужского перстня-печатки. Сюжетные мотивы, изображенные на этом ювелирном гарнитуре, часто встречаются в древнерусском искусстве, но художественные композиции изображений не имеют аналогий. Клад датируется концом XII — XIII ст.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Взв'язль, клад, украшения, колты, очелье, рясна, перстень.

L. I. I v a n c h e n k o

JEWELRY FROM THE EXCAVATIONS OF THE ANCIENT VZVYAGL

The article describes a treasure of jewels, found in 1993 during excavations of the ancient city of Vzvyagl. The set consists of a female headdress adornment and signet ring. Plot motifs, represented on the set, are typical for the Ancient Rus art, but there are no finds of exactly the same stylistic type. The treasure dates back to the late XIIth — XIIIth century.

K e y w o r d s: Vzvyagl, treasure, jewelery, kolts, female headdress, signet ring.

Одержано 21.05.2015

УДК: 903.23:069.44

Г. В. Шиянова

ОСОБЛИВОСТІ КОНСЕРВАЦІЇ ТА РЕСТАВРАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ

Стаття присвячена особливостям консервації та реставрації археологічної кераміки.

Ключові слова: археологічна кераміка, консервація, реставрація.

Серед величезного розмаїття експонатів Археологічного музею ІА НАН України, чільне місце посідають керамічні вироби, що походять з різночасових пам'яток, починаючи з епохи неоліту до XVIII ст. включно.

Вироби з кераміки, до яких відносяться керамічний посуд, пластика, різноманітні ритуальні предмети та знаряддя праці, відрізняються технологією виготовлення, станом збереженості та різним рівнем проведених реставраційних робіт. Більша частина відреставрованих предметів, які передані для експонування, а також ті, що зберігаються у музейних фондах, не завжди відповідають сучасним вимогам реставрації, оскільки первинна обробка матеріалу в польових умовах і наступні камеральні та реставраційні роботи проводилися археологами або тимчасовими співробітниками, які не мають спеціальних знань та навичок для роботи з цією складною категорією виробів [Шиянова, 1990; 2001a]. У зв'язку з цим багато речей потребують повторної реставрації.

Зважаючи на велику кількість виробів, яким необхідно було надати експозиційний вигляд, для частини речей була проведена косметична реставрація.

Під час косметичної реставрації з поверхні оригіналу видаляються пилові, брудові, клейові та гіпсові нашарування, а також фарба та туш від попереднього тонування, пластилін, записи олівцем тощо. Після цього обробляють-

ся попередні відновлення з гіпсу, якщо він не втратив механічної міцності; при необхідності слід також відновити новим водним розчином гіпсу місця втрат, обробити їх та затонувати доробки. Таким чином, досить багато речей набули експозиційного вигляду.

Потім почалася послідовна робота по проведенню необхідних реставраційних та консерваційних робіт в повному обсязі для кожної пам'ятки. Спочатку робляться записи до робочого щоденника, де фіксується стан кожного предмету, який потребує реставрації та вся необхідна інформація про нього. Перед проведенням реставраційних робіт проводиться фотофіксація предмету з усіх сторін, описується стан збереження предмету, складається план реставраційних робіт, підбирається індивідуальна методика для кожної речі. Для найбільш складних артефактів складається реставраційний паспорт.

Першим пунктом реставраційних робіт є лабораторні дослідження: перевірка стійкості кераміки, ангобу та розпису до водного середовища; підбір розчинників для видалення клею та інших стійких забруднень. Крім того, проводиться перевірка на наявність іонів хлору, яка є одним з найнеобхідніших моментів у реставрації кераміки.

При задовільній збереженості предмету наступним етапом є демонтаж та видалення забруднень: нестійких — пило-брудових та стійких — брудових, клейових, вапнякових, залишків пластиліну, позначок олівцем, та ін. При необхідності, після видалення забруднень проводиться закріплення поверхні. Якщо збереженість поверхні або декору незадовільна, що визначається лабораторними дослідженнями, то проводиться попереднє укріплення, а

потім видаляються забруднення, проводиться промивка предмету та перевірка на наявність іонів хлору. При наявності іонів хлору, їх видаляють дистильованою водою, після чого фрагменти висушують при кімнатній температурі. Висушені фрагменти склеюють, шви та сколи мастикують. Для укріплення поверхні, мастикування та склейки надається перевага клею полівінілбутираль (ПВБ), який за своїми фізико-механічними властивостями найбільш відповідає вимогам, які ставляться до реставраційних матеріалів. Саме цей клей має достатню міцність та еластичність, хороші адгезивні показники, що гарантують надійність склеювання; тужавіння клею відбувається за кімнатної температури; хімічна інертність до матеріалу пам'ятки з часом не змінюється; розчиняється в малотоксичних розчинниках (етиловому спирті); характеризується прозорістю, атмосферо- та світлостійкістю; не має кольору; термо- та біостійкий; оборотний (розм'якшується та видаляється після стадії тужавіння компресами з етиловим спиртом або ацетоном) [Шиянова, 2004, с. 43—44]. Мастикування швів та сколів проводиться мастикою на основі сухих пігментів або дрібнотовченої кераміки, змішаної з 8 % розчином ПВБ клейового в етиловому спирті.

Відновлення втрачених фрагментів проводиться водним розчином гіпсу (найбільш відповідним є гіпс марки Г-10). Поверхня доробок ретельно обробляється скальпелями різних форм та розмірів, наждачним папером різних номерів зернистості та полірується дрібнозернистим наждачним папером. Відтворені та оброблені доробки тонують світлостійкими акварельними фарбами («Нева», «Ленинград»), змішаними з полівінілацетатним білилом титановим [Шиянова, 2004б].

Далі подано приклади реставраційних робіт, що були проведені автором з керамічними виробами різних епох. Тут, в першу чергу, описані предмети, відомості про процес реставрації яких раніше не публікувалися автором, але є і опубліковані. Акцентування зроблено на речах, різних за характером та технікою виконання.

Кераміка — це перший штучний матеріал, виготовлений давньою людиною. Археологічна кераміка є неоднорідною з точки зору як класифікації предметів (посуд, пластика, ритуальні предмети та знаряддя праці), так і технології їх виготовлення (склад керамічного тіста, спосіб виготовлення, обробки, рівень випалу та ін.), а також стану збереженості артефактів (фрагментовані або нефрагментовані предмети, предмети з різним станом збереження та забруднення поверхні, тощо.). В свою чергу, виробі з кераміки різних епох відрізняються керамічною масою, формовкою, обробкою і оздобленням, рівнем та способом випалу.

Перший керамічний посуд на території сучасної України з'являється за доби неоліту (VIII—VI тис. до н. е.). Цей посуд виключно

ліпний, має багато грубих домішок, випалювався у відкритих вогнищах і, як наслідок, мав нерівномірний, слабкий випал, що проявляється у крихкості черепка та незадовільній збереженості з часом. Неолітична кераміка потребує дуже обережного поводження при проведенні реставраційних робіт та потребує обов'язкової перевірки на стійкість до водного середовища.

З розвитком керамічного виробництва якість виробів поліпшується. В неоліті (V—III тис. до н. е.), найяскравішим проявом якого на території України є трипільська культура, керамічне виробництво виходить на якісно новий рівень. Так, кераміка трипільської культури відрізняється від виробів попереднього часу складом керамічної маси, способом виготовлення та оздоблення, а також розмаїттям форм. Якщо в неоліті глиняний посуд ліпили тільки від руки, то в трипільській культурі поряд з ліпною керамікою з'являється посуд, виготовлений за допомогою примітивного поворотного пристрою, а згодом — і гончарного кола. З'являються печі для випалу кераміки, а пізніше — гончарні майстерні [Цвек, 2004].

Реставрація кераміки трипільської культури має свої складнощі. Так, при розкопках трипільських будівель, які спалювалися, практично вся кераміка піддавалася впливу вторинного обпалу [Круц, 2003]. Можна знайти фрагменти від одного предмету, які мають різний стан збереження, в залежності від умов, в яких перебував предмет під час пожежі. Одні фрагменти зберігають первинний вигляд, інші знаходять потрісканими, з шерехатою поверхнею, а деякі — взагалі деформовані. Це дуже ускладнює склеювання предмету, і не завжди є можливість надати предмету первинного вигляду. Перепалені фрагменти стають крихкими та втрачають міцність і, як наслідок, потребують обережного поводження при видаленні забруднень та подальших реставраційних роботах. До того ж, переважна більшість трипільської кераміки за тисячоліття вкрилася кіркою вапнякових нашарувань, які необхідно видаляти, так як вони приховують інформацію про технологію виготовлення та оздоблення виробів. Вапнякові нашарування раніше зазвичай видалялися соляною кислотою (HCl), яка з часом, при перепадах температурно-вологісного режиму згубно діє на кераміку. Таким чином, артефакти можуть втратити не лише поверхневий шар з ангобом та розписом, а й механічну міцність. Для видалення іонів хлору, що залишаються в кераміці, потребується певний час, в залежності від ступеню засоленості, щільності та товщини черепка [Зайцева, Юхневская, 1975; Шиянова, 2003].

Однією з унікальних знахідок, що належать до трипільської культури, є прямокутна посуда, яка знайдена при розкопках будівлі 29 на поселенні-гіганті Тальянки (Тальнівський р-н, Черкаська обл.) Пам'ятка належить до ета-

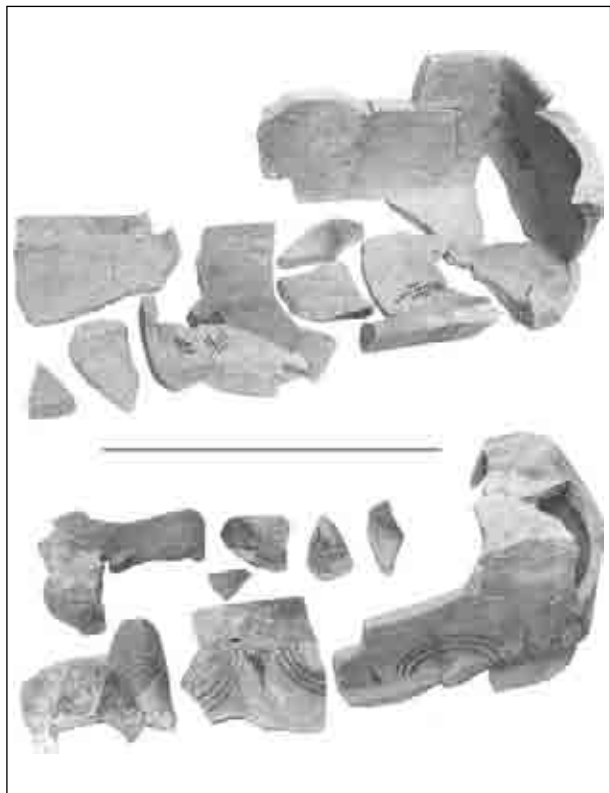

Рис. 1. Тальянки; прямокутна посудина трипільської культури, вигляд до реставрації

Рис. 2. Тальянки; прямокутна посудина трипільської культури, вигляд після реставрації

пу СІ і датована початком III тис. до н. е. [Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов, 2001, с. 12, 30].

Ширина посудини біля дна складає 14 см, довжина — 26,5 см. Загальна висота посудини в різних частинах коливається від 14,8 до 16,2 см. Розміри по вінцю складають 14,5 × 23,5 см. Вінця прямі та вертикальні. Під вінцем нанесений невисокий валик, на якому наліплені по центру довгих сторін невеликі ручки з вертикальними отворами. Поверхня посудини вкрита ангобом, по якому чорною фарбою нанесений розпис [Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов, 2001, с. 53]. В польових умовах посудина була помита водним розчином HCl, фрагменти склеєні ПВА. Пам'ятка складалася з 31 фрагмента, серед них декілька мали сліди повторного обпалу. Збереженість поверхні черепка, ангобу та розпису була незадовільною (рис. 1). Перевірка фрагментів на наявність іонів хлору показала їх значну засоленість, що було результатом використання для видалення вапнякових нашарувань водного розчину HCl.

Була складена програма проведення реставраційних заходів. Пам'ятка була демонтована, видалені забруднення, поверхня укріплена. Хлориди з кераміки видалялися протягом 15 діб. Після склейки та мастиковання швів і сколів, втрати форми було відтворено водним розчином медичного гіпсу, після чого останні були оброблені та затоновані (рис. 2).

В цьому ж розділі експозиції представлена жіноча статуетка, історія знахідки якої не зов-

сім звичайна. У 1968 р., під час розвідувальних робіт Середньодністровської експедиції під керівництвом С.М. Бібікова, на правому березі Дністра, біля с. Ломачинці (Сокирянський р-н, Чернівецька обл.) в урочищі Вишнева, серед виходів на поверхні зруйнованої площадки, була знайдена нижня половина великої глиняної статуетки, на якій чорною фарбою передані деталі одягу. Пам'ятка належить до етапу СІ і датована межею IV — III тис. до н. е. Через 11 років при розкопках цього поселення під керівництвом Т.Г. Мовші, тут була знайдена верхня частина цієї ж статуетки, а ще через 20 років верхня та нижня частини були склеєні. У польовому щоденнику є запис про те, що вапнякові нашарування видалялися HCl.

Статуетка представлена в образі стрункої, пропорційної жіночої фігури з тонкою талією та округлими стегнами. Зроблена в реалістичній манері з елементами схематизму. Монохромний розпис чорною фарбою передає деталі одягу та взуття. Збережені розміри складають 25 × 6 см.

Головним завданням при реставрації статуетки було видалення іонів хлору, привнесених при видаленні вапнякових нашарувань соляною кислотою (HCl). Іони хлору видалялися протягом 6 діб. Розпис був закріплений, пам'ятка переклеєна (видалена попередня склейка — клеї БФ та ПВА), поверхня укріплена, шви та сколи замастиковано. Завдяки проведеним консерваційно-реставраційним роботам, стан статуетки

став стабільним, вона набула експозиційного вигляду (рис. 3; 4) [Шиянова, 2013].

Кераміка бронзової доби (III—II тис. до н. е.), вся ліпна, виготовлена стрічковим способом, що добре простежується на її уламках. Посуд випалювався на відкритому вогнищі [Березанська, Отрошенко, 1997, с. 454—457], що, як вже відмічалось раніше, впливає на подальший стан збереженості кераміки. У музейній збірці, окрім кераміки бронзового віку, знайденої на поселеннях, експонується посуд, знайдений у похованнях під курганами, зокрема речі катакомбної культури. Значна частина цього посуду вкрита червоною вохрою, яку задля збереження, необхідно закріпити, а вже потім можна обережно видаляти різні забруднення. До того ж, слабкий випал виробів провокує крихкість предметів, що вимагає попереднього укріплення фрагментів перед проведенням реставраційних робіт. Стан черепка визначається лабораторними дослідженнями.

Дуже складною виявилася реставрація курільниці катакомбної культури, яка була знайдена у 1972 р в кургані поблизу м. Олександрівськ (Артемівський р-н, м. Луганськ.

Розкопки С.Н. Братченко). Пам'ятка датується другою половиною III тис. до н. е. [Археологічний ..., 2012, с. 40].

Предмет ($h = 6$, $d = 17$ см) був склеєний клеєм БФ, який з часом втратив механічну міцність, і курільниця, яка складалася з 26 фрагментів, розпалася на 6 фрагментів: один великий, в якому було 17 склеєних між собою фрагментів, один з 4-х, один з 2-х та 3 окремих фрагменти (рис. 5). На стиках фрагментів був товстий шар клею БФ. Один з виступів хрестоподібної ніжки, на якій кріпилася округла основа курільниці, мав значну втрату, з якої висипалася глиняна маса, в якій, вірогідно, було багато піску. Судячи зі збереженості, курільниця випалювалася за невисокої температури. До того ж, на предметі були розводи, вірогідно, висоли. Перед початком реставрації, насамперед, було проведено укріплення місць осипу основи. Укріплення проводилося починаючи з невеликої концентрації розчину полімеру (2 %) і поступово збільшуючи до 5 та 8 % розчину ПВБка в етиловому спирті. Клей БФ, який необхідно було видалити зі стиків фрагментів перед повторним склеюванням, при видаленні за допо-

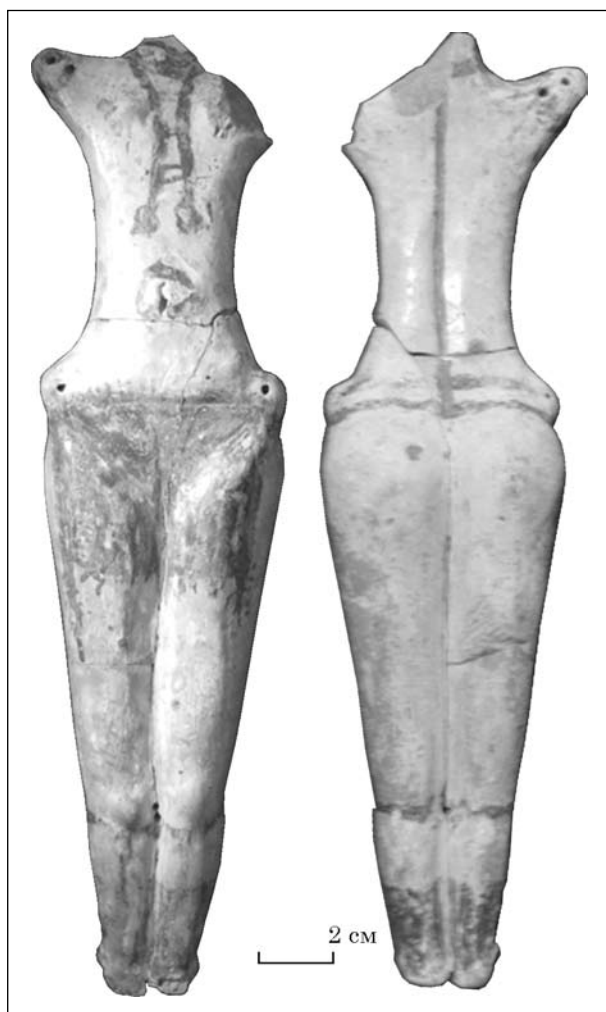

Рис. 3. Ломачинці; статуетка трипільської культури, вигляд до реставрації

Рис. 4. Ломачинці; статуетка трипільської культури, вигляд після реставрації

Рис. 5. Олександрівськ; курільниця катакомбної культури, вигляд до реставрації

Рис. 6. Олександрівськ; курільниця катакомбної культури, вигляд після реставрації

могою компресів з вати, насичених етиловим спиртом, забирав на себе керамічну масу. Тому стики фрагментів після останньої операції також укріплювалися. Потім видалялися пилобрудові нашарування, мастикувалися шви, сколи та тріщини на фрагментах задля збереження форми предмету. Видалення іонів хлору, яких виявилася значна кількість, відбувалося протягом 5 днів. Просушені при кімнатній температурі фрагменти були склеєні та було замастиковано шви склейки. Втрати основи були відтворені водним розчином гіпсу та затоновані. Кропіткою виявилася робота по відновленню рельєфного оздоблення курільниці, яке проводилося мастикою на основі сухих пігментів та дрібнотовченої кераміки потрібного відтінку, змішаних з 8 % розчином ПВБка та подальшого художнього вирізання орнаменту в гіпсових відновленнях (рис. 6).

Високого розквіту досягає керамічне виробництво за часів античності, яку на території

України репрезентують античні міста-держави Північного Причорномор'я. Переважна більшість античної кераміки виготовлялася за допомогою гончарного кола. Глиняне тісто добре відмучене і вирізняється високою якістю. Поряд з керамікою місцевого виробництва (ліпною і гончарною), в Причорномор'ї археологи знаходять шедеври античного мистецтва, які привозилися сюди з різних центрів античного світу. На стан збереження античної кераміки дуже впливає ґрунт, в якому вона знайдена. Останній може бути засоленим, кислим, лужним, тому навіть високоякісна кераміка може зазнати руйнування. Це добре простежується на античних предметах, вкритих лаком, — так звані вистріли лаку вказують саме на засоленість ґрунту, а перепади температури та вологості на узбережжі сприяють руйнуванню. Необхідно обов'язково проводити знесолення предмету, щоб зберегти розпис, лак та саму кераміку; яке проводиться дистильованою водою [Шиянова,

Рис. 7. Ольвія; античний оксибаф, вигляд до реставрації

Рис. 8. Ольвія; античний оксибаф, вигляд в процесі реставрації

Рис. 9. Ольвія; античний оксибаф, вигляд після реставрації

2004а; 2012]. Для збереження розпису на предметах, необхідно перевіряти стійкість фарби до водного середовища та, за необхідності, закріплювати фарбу до проведення інших реставраційних робіт.

Цікавою роботою була реставрація та реконструкція червонофігурного оксибафу із зображенням протом амазонки і коня (IV ст. до н. е.). Оксибаф був знайдений в давньогрецькому місті Ольвія (нині с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл.) в 1962 р. (керівник експедиції Л.М. Славін) при розкопках будинку з цистернами в Центральному кварталі міста. На ньому практично повністю збереглася лицьова частина із зображенням протом амазонки і коня. Зворотня частина із зображенням юнаків в гіматіях збереглася на 2/3. Частково збереглася нижня частина однієї ручки та невеликий фрагмент від іншої. Вінця втрачені повністю, але з лицьової сторони зберігся невеличкий фрагмент переходу — вигину від

шийки до вінець, що зрештою допомогло при подальшій реконструкції предмету (рис. 7, див. вклейку). Зважаючи на те, що у оксибафа були повністю втрачені вінця, значна частина тулубу та, фактично, ручки, робота по реконструкції форми була найскладнішою. Була проведена консультація із спеціалістами з античного відділу ІА НАН України, які надали методичну допомогу. Разом з тим, автором була проведена значна робота з пошуку аналогічних та схожих виробів, опублікованих в літературі, за якими і була проведена реконструкція посудини (рис. 8; 9, див. вклейку).

Античні вироби знаходять також і при розкопках скіфських курганів. Так, 4 античні амфори походять з Великого Рижанівського кургану (с. Рижанівка, Черкаська обл.), де було знайдено поховання знатного скіфа. Курган датується IV ст. до н. е. [Скорый, 1998].

Амфори були відреставровані автором у 1997—98 рр [Шиянова, 1999]. Реставраційні

Рис. 10. Рижанівка; антична амфора, вигляд після реставрації

Рис. 11. Рижанівка; антична амфора, вигляд після реставрації

заходи проводилися за описаною вище методикою. Реставрування ускладнювалося тим, що в процесі розкопок, при обвалі склепіння поховальної камери, амфори були роздавлені і на момент їх знахідки являли собою розвали, що складалися з великої кількості фрагментів: перша — зі 156, друга — з 223, третя — з 112, четверта — з 78 фрагментів відповідно. Усі фрагменти біли вкриті ґрунтовими забрудненнями, вапняковими нашаруваннями та мали блискучу плівку органічного походження.

Фрагменти всіх амфор були вкриті чорно-коричневими дрібними вкрапленнями та нашаруваннями — за візуальними спостереженнями вражені грибами. Проведений мікологічний аналіз показав присутність в кераміці мікроміцетів — представників родів та видів мікроміцетів, спори яких постійно зустрічаються у ґрунті та, відповідно, на археологічній кераміці. Кераміка завдяки поруватій структурі завжди містить певну кількість вологи. При відповідних умовах матеріал накопичує вологи більше, ніж 10 %, при цьому спори грибів можуть простати, оскільки однією з головних умов розвитку мікроміцетів є достатня кількість вологи у субстраті (тобто його вологості).

Кераміка, вражена мікроміцетами, частково або повністю втрачає експозиційний вигляд. Пошкодження, заподіяні грибами, можуть бути значними, але не завжди їх можна усунути. Розвиток грибів призводить до втрати механічних властивостей кераміки та руйнуванню структури черепка. У такому випадку ділянки біоповшкодження можуть являти собою місця відшарувань, лущень, змін структури матеріалу. Різноманітні гриби та їх спори навіть після обробки кераміки залишають пігментні плями, змінюють також зовнішній вигляд, спотворюють розпис. З метою профілактики зараження мікроміцетами, найважливішим засобом є створення та дотримання нормативного стабільного температурно-вологісного режиму зберігання.

Згідно з загальноприйнятими методиками, пошкоджені мікроміцетами керамічні матеріали та загалом археологічну кераміку рекомендується обробляти водними або, якщо не має спирто-розчинних пігментів, водно-спиртовими розчинами катаміну АБ або іншими біоцидами [Шиянова, 2001].

Всі фрагменти амфор були оброблені 2 % водно-спиртовим розчином катаміну АБ. Потім були видалені ґрунтові та вапнякові нашарування та органічна плівка, яка вкривала поверхню. Фрагменти, розібрані на 4 амфори підбиралися один до одного та склеювалися. Збирання фрагментів амфор проводилося починаючи з дна з поступовим нарощуванням до вінець. Невеликі втрати відновлювалися за допомогою гіпсополімеру. Тонування проводилося полівінілацетатною темперою, напівтону світлішої за колір амфори. Для склеювання двох найбільш фрагментованих амфор вико-

ристовувався 15 % розчин полібутілметакрилата високов'язкого (ПБМАВВ) в ацетоні. Для склеювання двох менш фрагментованих амфор використовувалася 10 % розчин полівінілбутиралу клейового (ПВБкл) в етиловому спирті (рис. 10; 11).

На межі тисячоліть та в I тис. н. е. поза межами античного світу розповсюджені ліпні керамічні вироби асиметричної форми з грубої керамічної маси, випалені за низької температури. Такою, переважно, була кераміка стародавніх слов'ян. В цей час якісно відрізняється від останньої кераміка черняхівської культури — вона гончарна, довершених форм та якісно випалена.

Вся ліпна кераміка, незалежно від часу її виготовлення, при проведенні реставраційних робіт, потребує перевірки на стійкість до водного середовища. Якщо поверхня предмету задовільного збереження, то можна мити кераміку, не занурюючи її у воду повністю. Якщо ж збереженість кераміки незадовільна, то перед видаленням забруднень предмет необхідно попередньо укріпити [Шиянова, 2012].

Підйом керамічного виробництва відбувається за часів Київської Русі. Масового застосування набула гончарна кераміка — тонкостінна, дзвінка, якісного випалу. На межі X — XI ст. розпочалося виробництво поливної кераміки. Майстри досконало володіли матеріалами і технологією [Толочко, 2000, с. 421—422]. Особливих специфічних труднощів при реставрації цієї кераміки зазвичай не виникає. Брудові нашарування з поверхні краще видаляти за допомогою водних розчинів нейтральних миючих засобів. Для цієї кераміки, як і для іншої, проводяться лабораторні дослідження, складається план реставраційних заходів і проводяться необхідні реставраційні роботи.

Таким чином, можна констатувати, що хоча реставрація археологічної кераміки здійснюється за єдиними методичними засадами, фактично кожен артефакт має свої особливості та потребує індивідуального підходу при реставрації та консервації. Лише розуміючи специфіку кожного окремого предмету, можна зберегти його індивідуальні характерні риси для подальшого наукового вивчення.

Археологічний музей Інституту археології НАН України: Альбом. — К., 2012. — 96 с.

Березанська С.С., Отроценко В.В. Бронзовий вік // Давня історія України. — К., 1997. — Т. I. — С. 384—529.

Зайцева Н.Г., Юхневская С.И. Способы очистки археологической керамики от загрязнений и солей в полевых условиях и в лаборатории. // Государственный Эрмитаж: Всесоюзный семинар реставраторов. — Л., 1975. — С. 9—10.

Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипольські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. — К., 2003. — С. 74—76.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки: Исследования 2001 г. — К., 2001. — 110 с.

Скорый С.А. Основы археологического датирования Большого Рыжановского кургана // MSROA. — Rzeszów, 1998, Т. XIX. — С. 119—137.

Толочко П.П. Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст. // Давня історія України. — К., 2000. — Т. III. — С. 377—453.

Цвек О.В. Гончарне виробництво племен трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 273—299.

Шиянова А.В. Из опыта реставрации керамики трипольской культуры // I полевой семинар «Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине»: Тез. докл. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990 — С. 79—82.

Шиянова А.В. Реставрация античных амфор из Большого Рыжавского кургана // MSROA. — Rzeszów, 1999. — Т. XX. — С. 329—330.

Шиянова Г. Пошкодження кераміки, викликані діяльністю мікроорганізмів та методи боротьби з ними // Український керамологічний журнал. — Опішне, 2001. — № 1. — С. 45—48.

Шиянова А.В. Состояние керамических материалов трипольской культуры, их консервация и реставрация // Тези доп. III Міжнар. наук.-практич. конф. «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». — К., 2001а. — С. 184—185.

Шиянова А.В. Полевая обработка энеолитической керамики // Матеріали міжнар. конф. «Поселення-гіганти Трипільської культури» (до 110-річчя дослідження культури). — К., 2003. — С. 199—202.

Шиянова Г.В. Клеї для реставрації археологічної кераміки // Український керамологічний журнал. — Опішне, 2004. — № 2—3. — С. 43—46.

Шиянова А.В. Реставрация чернофигурного килика с о. Березань // BORYSTHENIKA — 2004: Матеріали междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований о-ва Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004а. — С. 54—56.

Шиянова Г.В. Реставрація кераміки трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004б. — Т. 1. — С. 538—544.

Шиянова А.В. Принципы консервации археологической керамики древнеземледельческих культур Восточной Европы // Земледельцы и скотоводы

древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы. — К.; СПб., 2012. — С. 252—256.

Шиянова А.В. Антропоморфная пластика трипольской культуры из коллекции археологического музея Института археологии НАНУ: сакральные женские статуэтки // Дослідження, консервація та реставрація музейних пам'яток: досягнення, тенденції розвитку (до 75-річчя заснування ННДРЦУ). — К., 2013. — С. 421—424.

А. В. Ш и я н о в а

ОСОБЕННОСТИ КОНСЕРВАЦИИ И РЕСТАВРАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КЕРАМИКИ

В статье описаны консервационные и реставрационные работы, которые проводятся с керамикой из коллекции Археологического музея Института археологии НАН Украины. Описано использование косметической реставрации, проведенной перед открытием музея и последовательность проведения последующих плановых консервационно-реставрационных работ.

К е у в о р д s: Archaeological ceramics conservation, restoration.

G. V. Sh i y a n o v a

CONSERVATION AND RESTORATION ARCHEOLOGICAL CERAMICS

This article deals with methods of conservation and restoration archeological ceramics from collection of Archeological museum of Institute of archeology National Ukrainian Academy of Science. Described use of cosmetic restoration held before the opening of the museum, and sequence of next restoration works.

К е у в о р д s: Archaeological ceramics conservation, restoration.

Одержано 21.05.2015

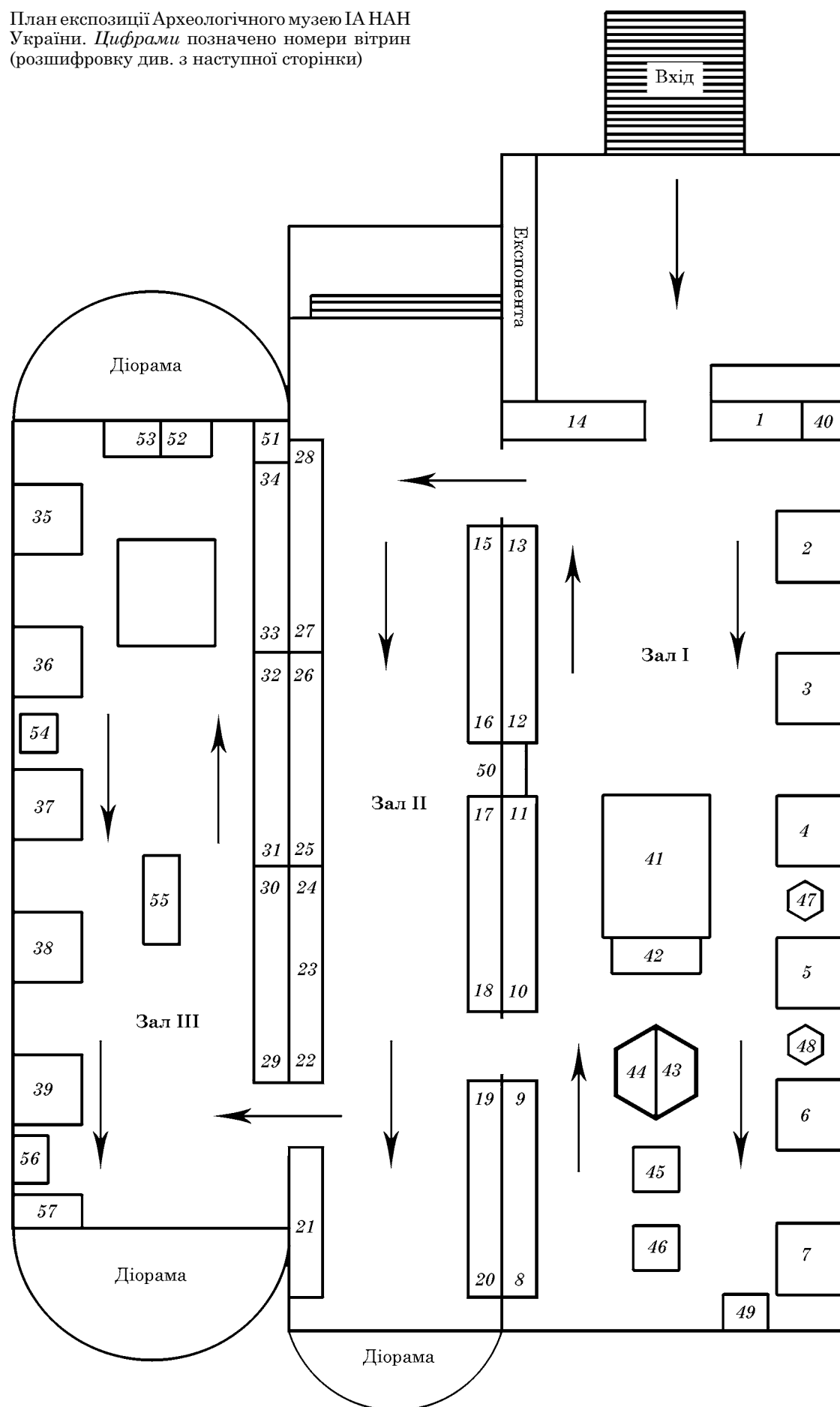
ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОКАЖЧИК ЕКСПОЗИЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ІА НАН УКРАЇНИ

Експозиція Археологічного музею Інституту археології НАН України складається з матеріалів, здобутих співробітниками Інституту під час багаторічних розкопок, і відображає результати польових і кабінетних досліджень колективу Інституту археології. Вона вдало поєднує фундаментальні розробки з їх практичним застосуванням. У п'яти залах музею (57 вітрин) представлено понад 8 тис. оригінальних археологічних знахідок, поданих за культурно-хронологічним принципом. Вони уможливають відтворити давню історію України від часу появи тут людини до пізнього середньовіччя.

Зміни, що сталися за цей час у територіально-адміністративному поділі країни, певною мірою відобразилися на адресних даних археологічних пам'яток, що часто ускладнює роботу з матеріалами. Через це було вирішено підготувати територіально-адміністративний покажчик, в якому, крім назви пам'яток та їх розташування в експозиції музею, вказана їх сучасна адміністративна адреса.

Упорядники:
О.Л. ВОТЯКОВА,
Л.І. ІВАНЧЕНКО

План експозиції Археологічного музею ІА НАН України. Цифрами позначено номери вітрин (розшифровку див. з наступної сторінки)

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
1	Скіфи	Експонента	Рижанівський курган	с. Рижанівка, Звенигородський р-н, Черкаська обл.
2	Палеоліт	1	Антонівка II	с. Антонівка, Мар'їнський р-н, Донецька обл.
3	Те саме	Там само	Заскельне VI	с. Біла Скеля, Білогірський р-н, АР Крим
4	—»—	—»—	Кіік-Коба	р. Зуя, Білогірський р-н, АР Крим
5	—»—	—»—	Королево	смт Королево, Виноградівський р-н, Закарпатська обл.
6	—»—	—»—	Молодове I	с. Братанівка, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.
7	—»—	—»—	Скеля Орел	с. Петро-Свистунове, Вільнянський р-н, Запорізька обл.
8	—»—	—»—	Скубова Балка	с. Військове, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
9	—»—	—»—	Чокурча I	м. Сімферополь, АР Крим
10	—»—	—»—	Шайтан-Коба	с. Скалисте, Бахчисарайський р-н, АР Крим
11	—»—	2	Амвросіївка	м. Амвросіївка, Донецька обл.
12	—»—	Там само	Бармаки	с. Бармаки, Рівненський р-н, Рівненська обл.
13	—»—	—»—	Добраничівка	с. Добраничівка, Яготинський р-н, Київська обл.
14	—»—	—»—	Межиріч	с. Межиріч, Канівський р-н, Черкаська обл.
15	—»—	—»—	Мізин	с. Мізин, Коропський р-н, Чернігівська обл.
16	—»—	—»—	Пушкарі I	с. Пушкарі, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.
17	—»—	—»—	Радомишль	м. Радомишль, Житомирська обл.
18	—»—	—»—	Семенівка III	с. Семенівка, Баришівський р-н, Київська обл.
19	Мезоліт	3	Василівка	с. Василівка, Синельниківський р-н, Дніпропетровська обл.
20	Те саме	Там само	Волоський могильник	с. Волоське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
21	—»—	—»—	Грот Водоспадний	ур. Ай-Дмитрі, с. Трудолюбівка, Бахчисарайський р-н, АР Крим
22	—»—	—»—	Нобель I	с. Нобель, Зарічненський р-н, Рівненська обл.
23	—»—	—»—	Осогорова Балка	с. Петро-Свистунове, Вільнянський р-н, Запорізька обл.
24	—»—	—»—	Фат'ма-Коба	с. Передове, Сімферопольський р-н, АР Крим
25	Неоліт	Там само	Вовнизький поріг	Вільнянський р-н, Запорізька обл.
26	Те саме	—»—	Кам'яна могила	с. Мирне, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
27	—»—	—»—	Піскуватий острів	о. Піскуватий, Синельниковський р-н, Дніпропетровська обл.
28	—»—	—»—	Сурський острів	о. Сурський, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
29	—»—	4	Базьків острів	с. Скибинці, Тростянецький р-н, Вінницька обл. (пам'ятка затоплена)
30	—»—	Там само	Богатир	скеля Богатир, Синельниківський р-н, Дніпропетровська обл.
31	—»—	—»—	Бондариха 2	ур. Бондариха, м. Ізюм, Харківська обл.
32	—»—	—»—	Бондаренкова Ямка	с. Погорілівка, Кролевецький р-н, Сумська обл.
33	—»—	—»—	Бузьки	с. Бузьки (затоплене Кременчуцьким водосховищем), Чорнобаївський р-н, Черкаська обл.
34	—»—	—»—	Вирчище	с. Погорілівка, Кролевецький р-н, Сумська обл.
35	—»—	—»—	Гирло Осколу	м. Ізюм, Харківська обл.
36	—»—	—»—	Глинське I	с. Глинське, Немирівський р-н, Вінницька обл. (пам'ятка затоплена)
37	—»—	—»—	Гришівка	с. Гришівка, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.
38	—»—	—»—	Зянківці II	с. Зянківці, Немирівський р-н, Вінницька обл. (пам'ятка затоплена)
39	—»—	—»—	Київська ГЕС	м. Вишгород, Київська обл.
40	—»—	—»—	Комсомольське	с. Комсомольське, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
41	—»—	—»—	Лисогірський могильник	м. Василівка (ур. Лиса Гора), Запорізька обл.
42	—»—	—»—	Микільське 2, 3	с. Микільське, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
43	—»—	—»—	Микільський могильник	с. Микільське, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
44	—»—	—»—	Новодонівка	с. Новодонівка, Вовчанський р-н, Харківська обл.
45	—»—	—»—	Печера	с. Печера, Тульчинський р-н, Вінницька обл.
46	—»—	—»—	Погорілівка	с. Погорілівка, Кролевецький р-н, Сумська обл.
47	—»—	—»—	Пустинка 5	с. Пустинка, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.
48	—»—	—»—	Пчелиця	с. Пчелиця, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.
49	—»—	—»—	Радуль	смт Радуль, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.
50	—»—	—»—	Скибинці (Митьків острів)	с. Скибинці, Тростянецький р-н, Вінницька обл. (пам'ятка затоплена)
51	—»—	—»—	Скуносове	с. Скуносове, Путивльський р-н, Сумська обл.

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
52	Неоліт	4	Сокільці	с. Сокільці, Гайсинський р-н, Вінницька обл.
53	Те саме	Там само	Солгутів острів	с. Солгутів (пам'ятка затоплена водосховищем Гайворонської ГЕС), Гайворонський р-н, Кіровоградська обл.
54	— » —	— » —	Шимановське II	с. Шиманівка, Теплицький р-н, Вінницька обл.
55	— » —	— » —	Ясинуватський могильник	с. Ясинувате, Вільнянський р-н, Запорізька обл.
56	Трипільля	5	Бернашівка I	с. Бернашівка, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.
57	Те саме	Там само	Гайворон	м. Гайворон, Кіровоградська обл.
58	— » —	— » —	Гребенюків Яр	с. Майданецьке, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
59	— » —	— » —	Гренівка	с. Луполове, Ульяновський р-н, Кіровоградська обл.
60	— » —	— » —	Кормань	с. Кормань, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.
61	— » —	— » —	Лука-Врублівецька	с. Лука-Врублівецька (затоплене Дністровським водосховищем), Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.
62	— » —	— » —	Окопи	с. Окопи, Борщівський р-н, Тернопільська обл.
63	— » —	— » —	Сабатинівка II	с. Сабатинівка, Ульяновський р-н, Кіровоградська обл.
64	— » —	6	Березівка, Березівська ГЕС	с. Березівка, Гайворонський р-н, Кіровоградська обл.
65	— » —	Там само	Василівка	с. Василівка, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.
66	— » —	— » —	Веселий Кут	с. Веселий Кут, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
67	— » —	— » —	Гребені	с. Гребені, Кагарлицький р-н, Київська обл.
68	— » —	— » —	Гринчук	с. Гринчук, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.
69	— » —	— » —	Коновка	с. Коновка, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.
70	— » —	— » —	Липчани	с. Липчани, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.
71	— » —	— » —	Миропілля	с. Миропілля, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.
72	— » —	— » —	Сабатинівка I	с. Сабатинівка, Ульяновський р-н, Кіровоградська обл.
73	— » —	— » —	Тростяничик	с. Тростяничик, Тростянецький р-н, Вінницька обл.
74	— » —	— » —	Чапаєвка	с. Чапаєвка, Києво-Святошинський р-н, м. Київ.
75	— » —	— » —	Шкарівка	с. Шкарівка, Білоцерківський р-н, Київська обл.
76	— » —	7	Бернашівка II	с. Бернашівка, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.
77	— » —	Там само	Гребені	с. Гребені, Кагарлицький р-н, Київська обл.
78	— » —	— » —	Кислицьке	с. Кислицьке, Томашпільський р-н, Вінницька обл.
79	— » —	— » —	Козаровичі	с. Козаровичі, Вишгородський р-н, Київська обл.
80	— » —	— » —	Коломийщина II	с. Халеп'я, Обухівський р-н, Київська обл.
81	— » —	— » —	Кринички	с. Кринички, Крижопільський р-н, Вінницька обл.
82	— » —	— » —	Ломачинці, ур. Вишневе I	с. Ломачинці, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.
83	— » —	— » —	Майданецьке	с. Майданецьке, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
84	— » —	— » —	Нова Чорторія	с. Нова Чорторія, Любарський р-н, Житомирська обл.
85	— » —	— » —	Паволоч	с. Паволоч, Попільнянський р-н, Житомирська обл.
86	— » —	— » —	Розсохуватка	с. Розсохуватка, Катеринопільський р-н, Черкаська обл.
87	— » —	— » —	Сандраки	с. Широка Гребля, Хмельницький р-н, Вінницька обл.
88	— » —	— » —	Стіна	с. Стіна, Томашпільський р-н, Вінницька обл.
89	— » —	— » —	Тальне	м. Тальне, Черкаська обл.
90	— » —	— » —	Тальянки	с. Тальянки, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
91	— » —	— » —	Троянів	с. Троянів, Житомирський р-н, Житомирська обл.
92	— » —	— » —	Чапаєвка	с. Чапаєвка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
93	— » —	8	Бернашівка	с. Бернашівка, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.
94	— » —	Там само	Вільховець	с. Вільховець, Звенигородський р-н, Черкаська обл.
95	— » —	— » —	Завалівка	с. Завалівка, Макарівський р-н, Київська обл.
96	— » —	— » —	Коновка	с. Коновка, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.
97	— » —	— » —	Косенівка	с. Косенівка, Уманський р-н, Черкаська обл.
98	— » —	— » —	Маяки	с. Маяки, Біляївський р-н, Одеська обл.
99	— » —	— » —	Сандраки	с. Широка Гребля, Хмельницький р-н, Вінницька обл.
100	— » —	— » —	Софіївка	с. Проців, Бориспільський р-н, Київська обл.
101	— » —	— » —	Усатово	с. Усатове, Біляївський р-н, Одеська обл.
102	— » —	— » —	Червоний Хутір	Дарницький р-н, м. Київ
103	— » —	— » —	Чернин	с. Чернин, Таращанський р-н, Київська обл.
104	Енеоліт	9	Деріївка	с. Деріївка, Онуфріївський р-н, Кіровоградська обл.
105	Те саме	Там само	Іллічеве	с. Іллічеве, Ленінський р-н, АР Крим
106	— » —	— » —	Балка Квіт'яна	с. Федорівка, Томаківський р-н, Дніпропетровська обл.
107	— » —	— » —	Луганськ	Сільськогосподарський інститут, м. Луганськ
108	— » —	— » —	Останіне	с. Останіне, Ленінський р-н, АР Крим

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
109	Енеоліт	9	Петро-Свистунове	с. Петро-Свистунове, Вільнянський р-н, Запорізька обл.
110	Те саме	Там само	Піщане	с. Піщане, Бахчисарайський р-н, АР Крим
111	— » —	— » —	Чаплинський могильник	с. Чаплі, м. Дніпропетровськ
112	Бронза.	10	Аккермень I	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
113	Ямна культура	Там само	Зміївка	с. Зміївка, Бериславський р-н, Херсонська обл.
114	Те саме	— » —	Іллічеве	с. Іллічеве, Ленінський р-н, АР Крим.
115	— » —	— » —	Касперівка	с. Касперівка, Новоодеський р-н, Миколаївська обл.
116	— » —	— » —	Ковалівка	с. Ковалівка, Миколаївський р-н, Миколаївська обл.
117	— » —	— » —	Костирка	с. Костирка, Бериславський р-н, Херсонська обл.
118	— » —	— » —	Кривий Ріг	м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.
119	— » —	— » —	Кут	ур. Кут, с. Мар'янське, Апостолівський р-н, Дніпропетровська обл.
120	— » —	— » —	Михайлівка I	с. Михайлівка, Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.
121	— » —	— » —	Нова Одеса IV	м. Нова Одеса, Миколаївська обл.
122	— » —	— » —	Новогригорівка	с. Новогригорівка, Вознесенський р-н, Миколаївська обл.
123	— » —	— » —	Новопетрівка I	с. Новопетрівське, Новоодеський р-н, Миколаївська обл.
124	— » —	— » —	Новопилипівка	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
125	— » —	— » —	Новочорномор'я	с. Новочорномор'я, Голопристанський р-н, Херсонська обл.
126	— » —	— » —	Оградне	с. Оградне, Баштанський р-н, Миколаївська обл.
127	— » —	— » —	Привільне	с. Привільне, Баштанський р-н, Миколаївська обл.
128	— » —	— » —	Софіївка	с. Софіївка, Новобузький р-н, Миколаївська обл.
129	— » —	— » —	Скеля-Каменоломня	с. Волоське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
130	— » —	— » —	Старогорожене	с. Старогорожене, Баштанський р-н, Миколаївська обл.
131	Середньодніпровська і катакомбна	11	Аккермень	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
132	культури	Там само	Антонівка	с. Антонівка, Новоодеський р-н, Миколаївська обл.
133	Те саме	— » —	Баратівка	с. Баратівка, Новобузький р-н, Миколаївська обл.
134	— » —	— » —	Булгакове	с. Новогеоргіївка (сучасна назва), Баштанський р-н, Миколаївська обл.
135	— » —	— » —	Вишеньки	с. Вишеньки, Бориспільський р-н, Київська обл.
136	— » —	— » —	Гнаровське	с. Гнаровське, Вільнянський р-н, Запорізька обл.
137	— » —	— » —	Дорошівка	с. Дорошівка, Путивльський р-н, Сумська обл.
138	— » —	— » —	Єланець	с. Сухий Єланець, Новоодеський р-н, Миколаївська обл.
139	— » —	— » —	Жовтневе	с. Жовтневе, Вільнянський р-н, Запорізька обл.
140	— » —	— » —	Касперівка	с. Касперівка, Новоодеський р-н, Миколаївська обл.
141	— » —	— » —	Кобринове	с. Кобринове, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
142	— » —	— » —	Ковалівка	с. Ковалівка, Миколаївський р-н, Миколаївська обл.
143	— » —	— » —	Кругла Могила	м. Орджонікідзе, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
144	— » —	— » —	Лісовичі	с. Лісовичі, Таращанський р-н, Київська обл.
145	— » —	— » —	Мар'їне	с. Мар'їне, Високопільський р-н, Херсонська обл.
146	— » —	— » —	Миколаївка	с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н, Луганська обл.
147	— » —	— » —	Нижньобараниківка	с. Нижньобараниківка, Біловодський р-н, Луганська обл.
148	— » —	— » —	Нова Одеса IV	м. Нова Одеса, Миколаївська обл.
149	— » —	— » —	Новогригорівка	с. Новогригорівка, Вознесенський р-н, Миколаївська обл.
150	— » —	— » —	Новопетрівка	с. Новопетрівське, Новоодеський р-н, Миколаївська обл.
151	— » —	— » —	Новопилипівка	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
152	— » —	— » —	Олександрівськ	м. Олександрівськ, Артемівський р-н, м. Луганськ
153	— » —	— » —	Первомаївка	с. Первомаївка, Верхньорогачицький р-н, Херсонська обл.
154	— » —	— » —	Привільне	с. Привільне, Баштанський р-н, Миколаївська обл.
155	— » —	— » —	Радуль	смт Радуль, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.
156	— » —	— » —	Сватове	м. Сватове, Луганська обл.
157	— » —	— » —	Степове	с. Степове, Великоолександрівський р-н, Херсонська обл.
158	— » —	— » —	Христофорівка	с. Христофорівка, Баштанський р-н, Миколаївська обл.
159	— » —	— » —	Цілинне	с. Цілинне, Джанкойський р-н, АР Крим
160	— » —	— » —	Чаплинського каналу 6-й км	6-й км Чаплинського каналу, Чаплинський р-н, Херсонська обл.
161	— » —	— » —	Яблуня	с. Яблуня, Березанський р-н, Миколаївська обл.

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
162	Тшинецько-	12	Аккермень	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
163	комарівська	Там само	Бабіне III	с. Бабіне, Верхньо-Рогачицький р-н, Херсонська обл.
164	і зрубна культури	— » —	Бехтери	с. Бехтери, Голопристанський р-н, Херсонська обл.
165	Те саме	— » —	Велика Андрусівка	с. Велика Андрусівка, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
166	— » —	— » —	Високе	с. Високе, Михайлівський р-н, Запорізька обл.
167	— » —	— » —	Войцехівка	с. Колосівка (сучасна назва), Миропільський р-н, Житомирська обл.
168	— » —	— » —	Городище	смт Городище, Перевальський р-н, Луганська обл.
169	— » —	— » —	Завалівка	с. Завалівка, Макарівський р-н, Київська обл.
170	— » —	— » —	Зазим'я	с. Зазим'я, Броварський р-н, Київська обл.
171	— » —	— » —	Комарівка	с. Комарівка, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.
172	— » —	— » —	ур. Кут	ур. Кут, с. Зозів, Рівненський р-н, Рівненська обл.
173	— » —	— » —	Новопилипівка	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
174	— » —	— » —	Плютовище	с. Плютовище (знято з обліку), Іванківський р-н, Київська обл.
175	— » —	— » —	Троїцьке	с. Троїцьке, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
176	— » —	— » —	Янохине	с. Першотравневе, Борівський р-н, Харківська обл.
177	Сабатинівська	13	Бабіне IV	с. Бабіне, Верхньо-Рогачицький р-н, Херсонська обл.
178	і білозерська культури	Там само	Верхня Тарасівка I	с. Вищетагарасівка, Томаківський р-н, Дніпропетровська обл.
179	Те саме	— » —	Волоське	с. Волоське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
180	— » —	— » —	Вовніги	с. Вовніги, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
181	— » —	— » —	Дудчани	с. Дудчани, Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.
182	— » —	— » —	Златопіль	с. Златопіль, Василівський р-н, Запорізька обл.
183	— » —	— » —	Зміївка	с. Зміївка, Бериславський р-н, Херсонська обл.
184	— » —	— » —	Золота Балка	с. Золота Балка, Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.
185	— » —	— » —	Капулівка IV	с. Капулівка, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
186	— » —	— » —	Кірове	с. Кірове, Ленінський р-н, АР Крим
187	— » —	— » —	о. Кізелевий	над о. Кізелевий, Синельниківський р-н, Дніпропетровська обл.
188	— » —	— » —	Новокиївка	с. Новокиївка, Каланчацький р-н, Херсонська обл.
189	— » —	— » —	Роздольне	с. Роздольне, Старобільський р-н, Луганська обл.
190	— » —	— » —	Сабатинівка	с. Сабатинівка, Ульяновський р-н, Кіровоградська обл.
191	— » —	— » —	Ушкалка	с. Ушкалка, Верхньо-Рогачицький р-н, Херсонська обл.
192	— » —	— » —	Чикалівка	с. Чикалівка, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
193	— » —	— » —	Широке	с. Широке, Скадовський р-н, Херсонська обл.
194	Мар'янівсько-	14	Бондариха II	м. Ізюм, Ізюмський р-н, Харківська обл.
195	бондарихинська і білогрудівська культури	Там само	Велика Андрусівка	с. Велика Андрусівка, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
196	Те саме	— » —	Волинцеве-Городок	ур. Городок, с. Волинцеве, Путивльський р-н, Сумська обл.
197	— » —	— » —	Волинцеве-Попова Левада	ур. Попова Левада, с. Волинцеве, Путивльський р-н, Сумська обл.
198	— » —	— » —	Гостомель	смт Гостомель, Київська обл.
199	— » —	— » —	Мар'янівка	с. Мар'янівка, Путивльський р-н, Сумська обл.
200	— » —	— » —	Оскол	с. Оскол, Борівський р-н, Харківська обл.
201	— » —	— » —	Сандраки	с. Широка Гребля, Хмельницький р-н, Вінницька обл.
202	— » —	— » —	Собківка	с. Собківка, Уманський р-н, Черкаська обл.
203	— » —	— » —	Студенок V	с. Студенок, Ізюмський р-н, Харківська обл.
204	— » —	— » —	Ходосівка	с. Ходосівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
205	— » —	— » —	Хухра	с. Хухра, Охтирський р-н, Сумська обл.
206	Чорноліська культура. Кіммерійці.	15	Адамівка	с. Адамівка, Жашківський р-н, Черкаська обл.
207	Підгірці. Висоцький могильник	Там само	Бортничі	с. Бортничі, м. Київ.
208	Те саме	— » —	Велика Андрусівка	с. Велика Андрусівка, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
209	— » —	— » —	Велика Солтанівка	с. Велика Солтанівка, Васильківський р-н, Київська обл.
210	— » —	— » —	Висоцький могильник	с. Висоцько, Бродівський р-н, Львівська обл.
211	— » —	— » —	Зольне	с. Зольне (знято з обліку), Сімферопольський р-н, АР Крим
212	— » —	— » —	Ісковщина	ур. Ісковщина, Канівський р-н, Черкаська обл.
213	— » —	— » —	Козаровичі	с. Козаровичі, Вишгородський р-н, Київська обл.

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
214	Чорноліська куль-	15	Лубенці	с. Лубенці, Кам'янський р-н, Черкаська обл.
215	тура. Кіммерійці.	Там само	Морозівка	с. Морозівка, Барішпівський р-н, Київська обл.
216	Підгірці. Висоцький	— » —	Носачево	с. Носачів, Смілянський р-н, Черкаська обл.
217	могильник	— » —	Ольпана	смт Вільпана, Городищенський р-н, Черкаська обл.
218	Те саме	— » —	Підгірці	с. Підгірці, Обухівський р-н, Київська обл.
219	— » —	— » —	Старосілля	с. Старосілля, Городищенський р-н, Черкаська обл.
220	— » —	— » —	Суботів	с. Суботів, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
221	— » —	— » —	Тясминка	с. Велика Андрусівка, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
222	Жаботин,	16	Велика Андрусівка	с. Велика Андрусівка, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
223	Трахтемирів,	Там само	Жаботин	с. Жаботин, Кам'янський р-н, Черкаська обл.
224	Матусів, Яснозір'я	— » —	Захарейкова Могила, Реґ'янувата Могила	с. Матусів, Шполянський р-н, Черкаська обл.
225	— » —	— » —	Іванівка	с. Іванівка, Богуславський р-н, Київська обл.
226	— » —	— » —	Ісковщина	ур. Ісковщина, Канівський р-н, Черкаська обл.
227	— » —	— » —	Мала Офірна	с. Мала Офірна, Фастівський р-н, Київська обл.
228	— » —	— » —	Пастирське	с. Пастирське, Смілянський р-н, Черкаська обл.
229	— » —	— » —	Трахтемирів	с. Трахтемирів, Канівський р-н, Черкаська обл.
230	— » —	— » —	Ходосівка	с. Ходосівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
231	— » —	— » —	Хотів	с. Хотів, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
232	— » —	— » —	Хрепцатик	с. Хрепцатик, Черкаський р-н, Черкаська обл.
233	— » —	— » —	Яснозір'я	с. Яснозір'я, Черкаський р-н, Черкаська обл.
234	Лісостепові скіфи	17	Більське	с. Більськ, Котелевський р-н, Полтавська обл.
235	Те саме	Там само	Любарці	с. Любарці, Бориспільський р-н, Київська обл.
236	— » —	— » —	Перецепине	с. Більськ, Котелевський р-н, Полтавська обл.
237	— » —	— » —	Старинська птахо-фабрика	с. Мирне, Бориспільський р-н, Київська обл.
238	— » —	— » —	Царина Могила	с. Більськ, Котелевський р-н, Полтавська обл.
239	— » —	— » —	Язвена Могила	м. Бориспіль, Київська обл.
240	Степові скіфи	18	Бердянський курган	с. Нововасилівка, Бердянський р-н, Запорізька обл.
241	Те саме	Там само	Булгакове	с. Новогеоргіївка (сучасна назва), Баштанський р-н, Миколаївська обл.
242	— » —	— » —	Водославка	с. Водославка, Новотроїцький р-н, Херсонська обл.
243	— » —	— » —	Зелене	с. Зелене, Верхньорогачицький р-н, Херсонська обл.
244	— » —	— » —	Златопіль	с. Златопіль, Василівський р-н, Запорізька обл.
245	— » —	— » —	Калькова Могила, Лісяча Могила, Орджонікідзе, Соболева Могила, шахта 22	м. Орджонікідзе, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
246	— » —	— » —	Капулівка	с. Капулівка, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
247	— » —	— » —	Кут	с. Мар'янське, Апостолівський р-н, Дніпропетровська обл.
248	— » —	— » —	Любимівка	смт Любимівка, Каховський р-н, Херсонська обл.
249	— » —	— » —	Фронтоне	с. Фронтоне, Ленінський р-н, АР Крим
250	— » —	— » —	Чаплин	13-й км Чаплинського каналу, Чаплинський р-н, Херсонська обл.
251	— » —	— » —	Чкалове	с. Чкалове, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
252	— » —	— » —	Чортомлик III	с. Чкалове, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
253	— » —	— » —	Широке	с. Широке, Скадовський р-н, Херсонська обл.
254	Сармати	19	Аккермень	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
255	Те саме	Там само	Василівка	с. Василівка, Новотроїцький р-н, Херсонська обл.
256	— » —	— » —	Велика Білозерка	с. Велика Білозерка, Великобілозерський р-н, Запорізька обл.
257	— » —	— » —	Виноградне	с. Виноградне, Токмацький р-н, Запорізька обл.
258	— » —	— » —	Калантаїво	с. Калантаїв, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
259	— » —	— » —	Костянтинівка	с. Костянтинівка, Горностаївський р-н, Херсонська обл.
260	— » —	— » —	Кут	с. Кут, Апостолівський р-н, Дніпропетровська обл.
261	— » —	— » —	Львове	с. Львове, Бериславський р-н, Херсонської обл.
262	— » —	— » —	Майорівка	с. Майорівка, Новобузький р-н, Миколаївська обл.

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
263	Сармати	19	Новогригорівка	с. Новогригорівка, Вознесенський р-н, Миколаївська обл.
264	Те саме	Там само	Новопилипівка	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
265	— » —	— » —	Подове	с. Подове, Новотроїцький р-н, Херсонська обл.
266	— » —	— » —	Сергіївка	с. Сергіївка, Вільнянський р-н, Херсонська обл.
267	— » —	— » —	Ушкалка	с. Ушкалка, Верхньорогачицький р-н, Херсонська обл.
268	— » —	— » —	Федорівка	с. Федорівка, Запорізький р-н, Запорізька обл.
269	— » —	— » —	Чорноморське	смт Чорноморське, АР Крим
270	Пізнні сармати,	20	Аккермень	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
271	змішане населення	Там само	Бранне Поле	с. Бранне Поле, Ленінський р-н, АР Крим
272	Те саме	— » —	Виноградне	с. Виноградне, Ленінський р-н, АР Крим
273	— » —	— » —	Водославка	с. Водославка, Новотроїцький р-н, Херсонська обл.
274	— » —	— » —	Володимирівка	с. Володимирівка, Скадовський р-н, Херсонська обл.
275	— » —	— » —	Заморське	с. Нижньозаморське, Ленінський р-н, АР Крим
276	— » —	— » —	Золоте	с. Золоте, Ленінський р-н, АР Крим
277	— » —	— » —	Іллічеве	с. Іллічеве, Ленінський р-н, АР Крим
278	— » —	— » —	Калантаїв	с. Калантаїв, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
279	— » —	— » —	Леніне	смт Леніне, АР Крим
280	— » —	— » —	Мар'янське	с. Мар'янське, Апостолівський р-н, Дніпропетровська обл.
281	— » —	— » —	Новопилипівка	с. Новопилипівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
282	Античність	21	Золота Балка	с. Золота Балка, Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.
283	Те саме	Там само	Гаврилівка	с. Гаврилівка, Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.
284	— » —	22	Березань	о. Березань, Очаківський р-н, Миколаївська обл.
285	— » —	23—26	Ольвія	с. Парутине, Очаківський р-н, Миколаївська обл.
286	Хора ольвійська	27	Золотий Мис, Широка Балка	с. Широка Балка, Іванівський р-н, Херсонська обл.
287	Те саме	Там само	Козирка	с. Козирка, Очаківський р-н, Миколаївська обл.
288	— » —	— » —	Лагерна Коса	м. Очаків, Миколаївська обл.
289	— » —	— » —	Очаків	м. Очаків, Миколаївська обл.
290	— » —	— » —	Чортувате 7	с. Прибузьке (кол. Чортовате), Очаківський р-н, Миколаївська обл.
291	Античне місто Тіра	28	Тіра	м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.
292	Зарубинецька	29	Бабина Гора	с. Бучак, Канівський р-н, Черкаська обл.
293	культура	Там само	Басівка	с. Басівка, Роменський р-н, Сумська обл.
294	Те саме	— » —	Балико-Щучинка	с. Балико-Щучинка, Кагарлицький р-н, Київська обл.
295	— » —	— » —	Велика Андрусівка	с. Велика Андрусівка, Світловодський р-н, Кіровоградська обл.
296	— » —	— » —	Дівич-Гора	с. Трипілля, Обухівський р-н, Київська обл.
297	— » —	— » —	Дідів Шпиль	с. Бучак (ур. Дідів Шпиль), Канівський р-н, Черкаська обл.
298	— » —	— » —	Зарубинці	с. Зарубинці (затоплене Канівським водосховищем), Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.
299	— » —	— » —	Канів	м. Канів, Черкаська обл.
300	— » —	— » —	Козаровичі	с. Козаровичі, Вишгородський р-н, Київська обл.
301	— » —	— » —	Лютіж	с. Лютіж, Вишгородський р-н, Київська обл.
302	— » —	— » —	Пилипенкова Гора	м. Канів (ур. Пилипенкова Гора), Черкаська обл.
303	— » —	— » —	Пирогів	с. Пирогів, м. Київ
304	— » —	— » —	Сахнівка	с. Сахнівка, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.
305	— » —	— » —	Суботів	с. Суботів, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
306	— » —	— » —	Таценки	с. Таценки, Обухівський р-н, Київська обл.
307	— » —	— » —	Трипілля	с. Трипілля, Обухівський р-н, Київська обл.
308	— » —	— » —	Ходорів	с. Ходорів, Миронівський р-н, Київська обл.
309	— » —	— » —	Ходосівка	с. Ходосівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
310	— » —	— » —	Чапаєвка	с. Чапаєвка, м. Київ
311	— » —	— » —	Юрковиця	Гора Юрковиця, м. Київ
312	Київська культура, пшеворська	30	Волоське	с. Волоське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
313	культура	Там само	Загаї	с. Загаї, Горохівський р-н, Волинська обл.
314	Те саме	— » —	Киселівка	с. Киселівка, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.
315	— » —	— » —	Козаровичі	с. Козаровичі, Вишгородський р-н, Київська обл.
316	— » —	— » —	Пасіки Зубрицькі	с. Пасіки Зубрицькі, Пустомитівський р-н, Львівська обл.
317	— » —	— » —	Підберізці	с. Підберізці, Пустомитівський р-н, Львівська обл.
318	— » —	— » —	Ройце	с. Ройце, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.
319	— » —	— » —	Улянівка	с. Улянівка, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
320	Київська культура,	30	Хлепча	с. Хлепча, Васильківський р-н, Київська обл.
321	пшєворська культура	Там само	Хрінники	с. Хрінники (ур. Шанків Яр), Демидівський р-н, Рівненська обл.
322	Черняхівська культура	31	Башмачка	с. Башмачка, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
323	Те саме	Там само	Василенки	с. Василенки, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
324	— » —	— » —	Військове	с. Військове, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
325	— » —	— » —	Жовнин, Пристань	с. Жовнине, Чорнобаївський р-н, Черкаська обл.
326	— » —	— » —	Кам'янка-Анчекрак	с. Кам'янка, Очаківський р-н, Миколаївська обл.
327	— » —	— » —	Каборга	с. Осетрівка (балка Каборга), Очаківський р-н, Миколаївська обл.
328	— » —	— » —	Компанійці	с. Григоро-Бригадирівка (хут. Компанійці), Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
329	— » —	— » —	Косанове	с. Косанове, Гайсинський р-н, Вінницька обл.
330	— » —	— » —	Ягнятин	с. Ягнятин, Ружинський р-н, Житомирська обл.
331	Пеньківка, Пастирське	32	Каветчина	с. Каветчина, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.
332	Те саме	Там само	Пастирське	с. Пастирське, Смілянський р-н, Черкаська обл.
333	— » —	— » —	Пеньківка	с. Пеньківка, Кіровоградська обл. (зона Кременчуцького водосховища)
334	— » —	— » —	Рашків	с. Рашків, Хотинський р-н, Чернівецька обл.
335	— » —	— » —	Ямбург	с. Дніпровське, Верхньодніпровський р-н, Дніпропетровська обл.
336	Волинцеве,	33	Волинцеве	с. Волинцеве, Путивльський р-н, Сумська обл.
337	Дніпровське	Там само	Волоське	с. Волоське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
338	Надпоріжжя, Монастирок	— » —	Монастирок	с. Луковиця, Канівський р-н, Черкаська обл.
339	Те саме	— » —	Надпоріжжя	Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
340	— » —	— » —	Сурська забора	с. Волоське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
341	Шестовиця	34	Шестовиця	с. Шестовиця, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.
342	Давня Русь	35	Воїнь, ур. Жовнине	с. Воїнська Гребля (затоплена Кременчуцьким водосховищем), Чорнобаївський р-н, Черкаська обл.
343	Те саме	Там само	Київ	м. Київ: вул. Велика Житомирська, Велика Житомирська 20, Володимирська 8, Нижній Вал 34, Ірининська 1—3 — Шевченківський р-н; Межигірська 42 — Подільський р-н; Києво-Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий собор
344	— » —	36	Городськ	с. Городське, Коростишівський р-н, Житомирська обл.
345	— » —	Там само	Іван	м. Ржищів (ур. Іван-Гора), Київська обл.
346	— » —	— » —	Колодяжін	с. Колодяжне, Романівський р-н, Житомирська обл.
347	— » —	— » —	Чучин	с. Балико-Щучинка, Кагарлицький р-н, Київська обл.
348	— » —	37	Звягель	м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.
349	— » —	Там само	Скалисте	с. Скалисте, Бачисарайський р-н, АР Крим
350	Салтівська культура	Там само	Салтів	с. Верхній Салтів, Вовчанський р-н, Харківська обл.
351	— » —	— » —	Нетайлівка	с. Металівка, Вовчанський р-н, Харківська обл.
352	Салтівська культура.	38	Григорівка	с. Григорівка, Канівський р-н, Черкаська обл.
353	Печеніги.	Там само	Верхній Салтів	с. Верхній Салтів, Вовчанський р-н, Харківська обл.
354	Половці	— » —	Вільне	с. Червоний Перекоп, Каховський р-н, Херсонська обл.
355	Те саме	— » —	Леніне	смт Леніне, АР Крим
356	— » —	— » —	Морська Кошара	ур. Морська Кошара, Скадовський р-н, Херсонська обл.
357	— » —	— » —	Нетайлівка	с. Металівка, Вовчанський р-н, Харківська обл.
358	— » —	— » —	Останіне	с. Останіне, Ленінський р-н, АР Крим
359	— » —	— » —	Хотімля	с. Хотімля, Вовчанський р-н, Харківська обл.
360	— » —	— » —	Шевченко	с. Шевченко, Скадовський р-н, Херсонська обл.
361	— » —	— » —	«Чингульський хан»	с. Заможне, Токмацький р-н, Запорізька обл.
362	Пізнє середньовіччя, Комарівка	39	Білогородка	с. Білогородка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.
363	Те саме	— » —	Київ	Видубицький монастир, м. Київ
364	— » —	— » —	Київ	вул. Смирнова-Ласточкина, Почаївська 1, м. Київ
365	— » —	— » —	Києво-Печерська лавра	м. Київ
366	— » —	— » —	Комарівка	с. Комарівка, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.

№ п. п.	Епоха, культура	Вітрина, №	Пам'ятка	Адреса
367	Пізнє середньовіччя, Комарівка	39	Капулівка, навпроти Січі № 1	с. Капулівка, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
368	Те саме	Там само	Любеч	с. Любеч, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.
369	— » —	— » —	Могиляни	с. Могиляни, Острозький р-н, Рівненська обл.
370	— » —	— » —	Трахтемирів	с. Трахтемирів, Канівський р-н, Черкаська обл.
371	— » —	— » —	Чортомлицька Січ	с. Капулівка, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл. (Січ затоплена водосховищем)
372	— » —	— » —	Шарки	с. Шарки, Рокитнянський р-н, Київська обл.
373	Палеоліт	40	Рокосово	с. Рокосово, Хустський р-н, Закарпатська обл.
374	Те саме	Там само	Рубань	с. Горбки, Виноградівський р-н, Закарпатська обл.
375	— » —	41	Мізін	с. Мізін, Коропський р-н, Чернігівська обл.
376	— » —	42	Мізін	с. Мізін, Коропський р-н, Чернігівська обл.
377	— » —	43	Добраничівка	с. Добраничівка, Яготинський р-н, Київська обл.
378	— » —	Там само	Семенівка III	с. Семенівка, Барипівський р-н, Київська обл.
379	— » —	— » —	Межиріч	с. Межиріч, Канівський р-н, Черкаська обл.
380	— » —	— » —	Бармаки	с. Бармаки, Рівненський р-н, Рівненська обл.
381	— » —	44	Мізін	с. Мізін, Коропський р-н, Чернігівська обл.
382	— » —	45	Оболоння	с. Оболоння, Коропський р-н, Чернігівська обл.
383	— » —	46	Доропівці III	с. Доропівці, Заставнівський р-н, Чернівецька обл.
384	— » —	Там само	Кормань 9	с. Кормань, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.
385	— » —	— » —	Ломачинці 8	с. Ломачинці, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.
386	Трипільля	47	Майданецьке	с. Майданецьке, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
387	Те саме	48	Коновка	с. Коновка, ур. Пуцита, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.
388	— » —	49	Гребені	с. Гребені, Кагарлицький р-н, Київська обл.
389	— » —	Там само	Майданецьке	с. Майданецьке, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
390	— » —	— » —	Тальянки	с. Тальянки, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
391	— » —	— » —	Веселий Кут	с. Веселий Кут, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
392	— » —	— » —	Березівка	с. Березівка, Гайворонський р-н, Кіровоградська обл.
393	Катакомбна культура	50	Мала Тернівка	с. Мала Тернівка, Якимівський р-н, Запорізька обл.
394	Давня Русь	51	Капулівка	с. Капулівка, ур. Кілов, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.
395	Те саме	52	Київ. Верхнє місто	м. Київ, вул. Велика Житомирська, 2
396	— » —	53	Київ. Верхнє місто	м. Київ, Михайлівський Златоверхий собор
397	— » —	54	Городськ	с. Городське, Коростишівський р-н, Житомирська обл.
398	Половці	55	«Чингульський хан»	с. Заможне, Токмацький р-н, Запорізька обл.
399	Туреччина	56, 57	Аккерман	м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.
400	Те саме	—	Очаків	м. Очаків, Миколаївська обл.

НАШІ АВТОРИ

ВОТЯКОВА Оксана Леонідівна — магістр історії, молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» ІА НАН України.

ІВАНЧЕНКО Людмила Іванівна — молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» ІА НАН України.

КОНОНЕНКО Олеся Миколаївна — магістр історії, молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» ІА НАН України.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувач відділом «Археологічний музей» ІА НАН України.

ПІЧКУР Євген Вікторович — молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» ІА НАН України.

УСИК Віталій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» ІА НАН України.

ШИЯНОВА Ганна Василівна — реставратор першої категорії відділу «Археологічний музей» ІА НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АН УРСР	— Академія наук УРСР
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
БКИЧП	— Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР
КНУ	— Київський національний університет
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ННДРЦУ	— Національний науково-дослідний реставраційний центр України
СА	— Советская археология
BSPF	— Bulletin de la Société préhistorique française
EAA	— European Association of Archaeologists
INQUA	— International Association of the Study of the Quaternary Period
IPH	— Inventaria Prehistorica Hungariae
MSROA	— Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego

